

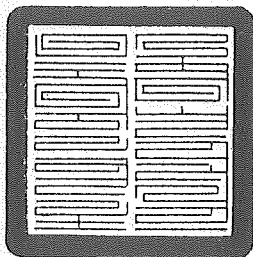
KELETKUTATÁS

Kiadja a Körösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1992. őszi

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL
közreműködésével

BUDAPEST

Halasi-Kun Tibor
1914 — 1991

In memoriam Halasi-Kun Tibor (1914-1991)

Súlyos gyásza van a magyar turkológiának, eltávozott közülünk Németh Gyula professzor első tanítványa, a "Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Tanszék" első graduátusa, egyetemi senior kollegánk, szeretett barátunk, aki a sors rendelkezése folytán már tudományos pályája kezdetétől külföldre került, és a világháború és annak súlyos politikai következményei folytán csak pályája utolsó évtizedei során tudott hazalátogatni.

Halasi-Kun Tibor barátunkban már kora gyermekkorában az ösztön azt sugallta, hogy a földrajz lesz a választott műfaja. Ennek csírája abban kezdett megnyilvánulni, hogy — édesanyja későbbi elbeszélése szerint — már pici korában az ebéd utáni kötelező alvás helyett kiszökött a házból és vonatra szállt, hogy megszemlélje a környéket. Megtehetette, hisz édesapja a Budapest-Fiume-i vonal zágrábi direktora volt; a vasutasok féltő szeretettel ügyeltek rá. De hogy ez az ösztön felnőttként kiterébélyesedett, ahhoz a körülmények kedvező összjátékára volt szükség.

Az első világháború végével családjával Budapestre került, ahol édesapja hamarosan meghalt. A félárva fiú a kálvinista Lónyai gimnáziumban fejezte be középiskolai tanulmányait. A sors különös rendelkezése folytán az érettségi vizsgán történetesen Németh Gyula, a budapesti Bölcsészeti Karon a turkológia tanára, volt a vizsgabiztos. Németh professzor felfigyelt a jótanuló ifjú kiemelkedő nyelvi készségére és eminens földrajzi tájékozottságára.

Ettől kezdve elkövetkező pályáján végig ő irányította kedvenc tanítványát. Ő javasolta neki a saját szakmáját, a turkológiát. Így került 1931-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karára, ahol a kor kiemelkedő tudósainak hallgatója lett.

Irányító mestere, Németh Gyula, előadásainak teljes skáláját végigtanulta, az oszmánlitól az ázsiai és kelet-európai török-tatár népek régi és új nyelveiig.

Gombocz Zoltán brilliáns előadásai közül együtt hallgattuk "A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai" c. kollégiumot, valamint a szlavista Melich János ("A honfoglaláskori Magyarország" szerzője) bravúros helynév-magyarázatait. A török oklevéltudományba — még levéltáros stallumban — Fekete Lajos vezette be. Németh Gyula őstörténeti előadásain sokat voltunk együtt Györffy Györggyel és Sinor Dénessel. Mint senior, Halasi-Kun Tibor már ekkor tartott előadásokat és vezetett szemináriumot. Nyelvi segédkönyvül Németh Gyulának — a rögtön egyetemi éveinek befejezésével (1916-17) a Sammlung Göschen sorozatban kiadott — népszerű török nyelvtana és szöveggönyve szolgált. A haladó oszmánli kurzusok tananyagaként pedig egy terjedelmes kötet: Wickerhauser Ottomán Chrestomathiája. Mesterünk — nyilván a bécsi Konsularakademie példája nyomán — e hatal-

mas iratanyag átbúvárlását várta el törzsökös hallgatóitól az arab-perzsa szavaktól hemzsegő ottomán történeti forrásanyag nyelvének megismerésére.

Németh Gyula fő kutatási területe a magyar nép eredetének a kérdése volt és az az elhatározó jelentőségű hatás, melyet a szomszédos török népek az ötödik századtól a magyar nép és nyelv fejlődésére gyakoroltak. Éppen egy évvel Halasi-Kun Tibor egyetemre kerülése előtt jelent meg kulcsfontosságú alapműve, "A honfoglaló magyarság kialakulása" (1930). E kérdéskorből fakadt tanítványának egyik korai dolgozata, "A magyarság kaukázusi története", egy fejezet a Ligeti Lajos által kiadott "A magyarság őstörténete" (1943) c. kötetben.

Mestere buzdítására Halasi-Kun Tibor már kezdettől elmélyedt a régi oszmánli nyelv vizsgálatában és e témáról készítette disszertációját "Gennadios török hitvallása"-ról. A görög-keleti patriarcha Hódító Mehmed szultán számára készített görögbetűs töröknyelvű hitmagyarázati compendiuma az oszmánli nyelv eddig ismert legkorábbi nagyterjedelmű átírási emléke. A "Hitvallás" szövegének kiadása mellett a szöveg alapján egy tanulmányt is összeállított a közép-oszmánli hang- és alaktanáról. A dolgozat világosan mutatja, hogy milyen komoly értéket jelentenek az ún. átírási szövegek a török nyelvek régi állapotának rekonstruálása szempontjából.

Németh Gyula széles skálájú tevékenységének második fő terepuma a Magyarországra a honfoglalás után betelepedett besenyők és kunok nyelvi szórványainak vizsgálata volt ("Die Sprache der Petschenegen und Komanen"). Bár a kipcak típusú nyelvek számos régi emléke hevert a török levéltárakban, a nemzetközi turkológiában néhány kézirat kiadásán túl nem volt jelentősebb érdeklődés ezen nyelvtudományi emlékek iránt. Így miután professzora felhívta figyelmét erre az értékes forráscsoportra, Halasi-Kun Tibor 1938-39. évi törökországi kutatóútját egyenesen ilyen emlékek feltárására koncentrált az isztambuli levéltárakban, 20-ról 200 fölé emelve az addig ismert emlékek számát. Hazatérése után publikált tartalmas dolgozatában (KCSA III, 1940) bemutatta a mamluk-kipcak kutatás legújabb eredményeit, különösen kiemelve az új trouvaille, a 14. századi "At-Tuhfat az-zakiyya" néven ismert mamluk-kipcak szótár és nyelvtan értékét, melyet Kasgári után a legjelentősebb szótári emlékként jellemezett. Hamarosan ki is adta fototipikus reprodukcióját a Bibliotheca Orientalis Hungarica IV. számaként (1942).

Tanulmányútja után — katonai szolgálatának végeztével — Németh Gyula rögtön beiktatta fizetés nélküli asszisztensének, és már a következő évben tanársegédi kinevezést kapott.

Közben végzetes lavína indult meg a világtörténelemben: Európa lerohanása a náci hadigépezet által. Magyarország ügyes hintapolitikával egy időre elkerülte a megszállást, de végül is kénytelen volt eleget tenni az egyre sürgetőbb német követeléseknek. Időközben Észak-Erdély tisztán magyarul lakta területeit visszacsatolták Magyarországhoz. Egyetemi szempontból ez azt jelentette, hogy a kolozsvári Bolyai Egyetemen helyreállították a magyar oktatási kurzust és megnyitották az 1920 óta szünetelő Urál-altáji Tanszéket, melyet utóljára, 1914 és 1920 között Gombocz Zoltán vezetett. Eredetileg Németh Gyula Halasi-Kun Tibort szánta a

megnyíló tanszékre, de végülis az Ankarai Egyetem Magyar Tanszékéről éppen hazatérő Rásonyi Nagy László erdélyi származású professzor került a kolozsvári státusba, Halasi-Kun Tibor pedig 1943-ban az ő helyére, az ankarai Magyar Tanszékre és a Hungarológiai Intézet igazgatói státusába.

E poszt elfoglalása kardinális fordulópontot jelentett Halasi-Kun Tibor életében és pályafutásában, mert az ankarai egyetem Magyar Tanszékén élénk kulturális élet középpontjába került. Törökország a második világháború éveiben Európa úgyszólván egyetlen béke-szigete maradt. Halasi-Kun Tibor nagy lendületet adott a magyar kultúra és irodalom törökországi népszerűsítésének: ankarai tanárságának tíz éve alatt a magyar klasszikusok 20 kötetnyi gazdag sorozatát sikerült lefordíttatnia és bevezetőjével kiadnia.

Tevékenységének legfontosabb területe azonban továbbra is turkológiai pensumának továbbvitele volt. Végre elkészítette az "At-Tuhfat" francia fordítását és nyelvészeti értékelését. De, bár a kézirat facsimiléjét már 1942-ben publikálta és annak előtte 1939. évi dolgozatában bejelentette, hogy készült az "At-Tuhfat" feltárt kéziratának kiadására, Besim Atalay 1945-ben törökül kiadta a kézirat mamluk-kipcsak anyagát. Halasi-Kun Tibor két terjedelmes tanulmányban fejtette ki véleményét a kiadás számos hibájáról (Philologica I-II, 1945, 1947).

Halasi-Kun Tibor ankarai működése egy másik fő feladatának az isztambuli levéltárakban rejlő gazdag török kincstári defterek feltárását tekintette. Ehhez az indíttatást még idehaza nyerte Fekete Lajostól, aki a török hódoltság korának diplomatikájába bevezette.

A hódoltság balkáni és magyarországi történetét a korábbi történeti irodalom jobbjára csak általánosságban, a későbbi állapotból való visszakövetkeztetéssel tudta megírni. Halasi-Kun Tibor, a Fekete iskola vértetében, jól látta, hogy a korabeli defterek anyagának felhasználása milyen fellendülést, milyen előrehaladást hozhat e korszak történetének feltárásában. Ankarában már működése kezdetétől igyekezett felhívni a kutatók figyelmét e történeti kincsesbánya fontosságára. Kezdeményezésére 1947-ben török és nyugat-európai tudósok részvételével egy történetbizottságot hoztak létre a kincstári defterek kutatásának, kiadásának szorgalmazására. Halasi-Kun Tibor azonnal nekikezdett az általa kiválasztott temesi és szegedi szandzsák gazdag anyagának feldolgozásához, de az anyag kiaknázására már csak pályájának következő, amerikai korszakában kerülhetett sor.

A világháború befejeződésével újabb váratlan fordulat állt be Halasi-Kun Tibor életében. A Magyarországon uralomra került kommunista rezsim hazarendelte állomáshelyéről. Halasi-Kun Tibor azonban, értesülve a hazai politikai viszonyok negatív fejleményeiről, megtagadta a hazatérést. A szakítás egyben megzavarta törökországi küldetésének hivatalos jellegét, és így szívesen vállalkozott a New-York-i Columbia Egyetem felkérésére, egy Center for Turkish Studies megszervezésére, melyet a török tudományosság grandseigneurje, az akkori külügyminiszter, Köprülüzaide Mehmed Fuad, hathatós erkölcsi és anyagi támogatásban részesített.

New-York-i egyetemi működésének alapvonalát oszmán nyelvi szempontból továbbra is a Németh Gyula hagyomány képezte: Németh két nyelvkönyvét lefordította angolra és Wickerhauser Chresthomátiáját angol szójegyzékkel látta el.

Tudományos működésének túlsúlya e korszakban Dél-Magyarország (Bácska-Bánát) már Ankarában kiválasztott defteranyagának további kidolgozására összpontosult. A rá jellemző precizitással, egymást követő tanulmányainak hosszú sorában igyekezett kiaknázni a releváns defterek gazdag anyagát. 1969-ben egy az ottomán tanulmányok publikálására profilírozott külön folyóiratot alapított, az Archivum Ottomanicumot, amely saját tanulmányai mellett elsősorban a szárnyát bontogató amerikai turkológia és ottomán diplomatika termékeinek nemzetközi megismertetését célozta, de ugyanakkor szívesen vette külföldi és különösen magyar kollegái írásait is. 1975-ben egy újabb folyóiratot létesített (Archivum Eurasiae Medii Aevi) a Belsőázsia történetére és nyelvi kérdéseire koncentrált tanulmányok számára.

Az oszmán hódoltság defterei között elsőrangú fontosságú volt a Délvidék deftereinek feldolgozása, mivel e terület volt a törökség számára az Európába való betörés kapuja, és így ez lett az egymást követő hadjáratok következtében a legnagyobb pusztulást és elnéptelenedést elszenvedett terület.

A török benyomulás a Balkánra már a 14. század elején megindult, a század végére a kelet-balkáni népek egymásután a török vazallusává váltak. Már ebben a korszakban megkezdődött az egyes népek belső migrációja, de a tömeges északra tódulás a török előnyomulás elől csak a 15. század második felében zajlott le; Szerbia csak 1459-ben, Bosznia 1463-ban, Albánia viszont csak az albánok Hunyadija, Szkander bég halála (1467) után került véglegesen török uralom alá. Magyarország kapujának, Nándorfehérvárnak ostromáig már igen jelentős tömegek tolódtak el először a Dunáig, majd tovább északra, úgyhogy a 16. század első felében Dél-Magyarország megtelt a Balkánról menekülő népek sorával: a római katolikus horvátok nagy tömegekben költöztek a nyugati megyékbe, az Albánia, Dél-Szerbia felől erősödő nyomás egyre nagyobb szerb (rasciai) és részben elszlávosodott eflák tömegeket szorított a Bácskába egészen a Baja-Szeged vonalig és északkeletre végig a Maros vonaláig.

Mohács (1526) után a hatalmas török haderő feltartóztathatatlanul özönlött be a Duna-Tisza vonalán Budáig (1541), előnyomulását az elpusztult, elnéptelenedett vagy eltűnt falvak sorai jelezték. A népi és földrajzi eltolódások igazi felmérésére a kincstári defterek adnak lehetőséget, mert ezek a régi bejegyzések alapján még pontosan jelzik az akár gyéren lakott vagy éppenséggel lakatlan helységeket is. Gondosan megadják a kettős helyneveket és a helységek jellegében való változást is. Ugyanakkor pontosan követik a régi adminisztrációs kereteket, így ezek tanúságából meg tudjuk rajzolni az azóta eltűnt régi magyar vármegyék egész sorát: Krassó, Keve, Harám, Temes pontos határait. Ezért igyekezett Györffy György Halasi-Kun feldolgozásainak eredményeit akár már kéziratos állapotban bedolgozni "Árpádkori történeti földrajz"-ába.

A Halasi-Kun Tibor által feldolgozott defterek számot adnak a lakosságban beállott nagymérvű változásokról: a magyar lakosság számszerű csökkenéséről, a déli népek nagyszámú beözönléséről. Világosan beszélnek erről a magyar nevről, de már nem magyar lakossággal bíró helységek, és a két névvel megadott falvak. Ezekből első pillantásra látható, hogy mennyire teltfődött az egész déli és délkeleti térség görög-keleti szerbekkel (rácokkal, krasovánokkal), elszlávosodott eflákokkal, görög-katolikus és muzulmán bosnyákokkal. A töröknek természetesen érdeke volt, hogy a magyarok által elhagyott földek ne maradjanak adófizető lakosság nélkül, az újonnan betelepedett lakosság pedig különböző kedvezmények elnyerése és a térségben való helyzete megszilárdítása érdekében szívesen lépett török szolgálatba. Élesen mutatja ezt például a budai basák összetétele, kikaek majd 70 százaléka volt balkáni, bosnyák származású. A fokozatosan kialakult új népi összetételről pontos képet adnak a defterekben az adófizetők listái: míg a kisebb helységekben a személynevekből lehet következtetni a nemzetiségre, a nagyobb helységekben nem ritka az egyéni nemzetiségi megjelölés, a városi tömörülések esetében pedig a lakosoknak a nemzetiségi csoportokban való bejegyzése tapasztalható.

Halasi-Kun Tibornak a Délvidéket feltáró értékes tanulmányosorozata gazdag adatanyaggal bemutatta, hogy az ország ezen siralmas állapota állandósult a délvidéki magyarság javarészenek pusztulásával, elmenekülésével, a balkáni tömegek beözönlésével és az ország vérkeringésének másfél százados stagnálásával. E korszak megpecsételte Délmagyarország egész jövőendő sorsát.

Halasi-Kun Tibor nem elégedett meg e hatalmas terület defteranyagának feldolgozásával, hanem kiterjesztette vizsgálatát egy a Baja-Szeged vonaltól északabbra fekvő vidékre is, a Kiskunságra, amire már kunsági származása is ösztönözte. A Kiskunság központjának, Halas városának, az 572. sz. *mufassal* defterben tartalmazott gazdag anyagát nemcsak közölte, hanem felgöngyöltette e terület történeti múltját a Kárpát-medencébe való beköltözésétől kezdve. E vizsgálat fontos következtetésekre adott lehetőséget mind a térség topográfiáját, mind népességének alakulását illetően. A defteranyag helyneveinek részletes elemzésével Halasi-Kun Tibor megerősíti Györffy György történeti néprajzi következtetéseit, tanulmánya az egész Kiskunság népességének történeti rajzává terebélyesedett.

Összefoglalva, Halasi-Kun Tibornak a török kincstári defterek gazdag anyagát feltáró értékes tanulmányosorozata tanúsítja, hogy milyen alapvető értékű történeti, gazdaságtörténeti, helytörténeti és etnográfiai anyagot tartalmaznak ezek a források, főképpen azokon a területeken, ahol a többévszázados háborús viszontagságok folytán a magyar levéltári folyamatosság hiányzik.

*

Halasi-Kun Tibornak a magyarországi türkológusokkal való kapcsolata Ankarába utazása után lényegében hamarosan megszakadt, egyrészt, mivel a második

világháború súlyos évei lehetetlenné tették a személyes látogatásokat, másrészt mivel utána Halasi-Kun Tibor megtagadta az új rezsim égisze alá való hazatérést; a kapcsolat még levelezésben is csak esetlegesen, áttételesen valósulhatott meg, majd teljesen elapadt.

Igaz, hogy ebben a sivár korszakban még a hazai turkológusok között is csökkent az érintkezés, a katonai szolgálat, a háborús évek, majd a megszállás következtében. A Budenz hagyományt folytató turkológiai kruzsok összejövetelek Németh Gyula égisze alatt csak az 50-es évek közepe táján kezdtek szűk körben újjáéledni, szombatonként a Gerbeaud cukrászdában, vagy a Belvárosi Kávéházban, majd — mesterünk megfáradásával — egyre közelebb Verpeléti úti otthonához, valamelyik szomszédos büfében. Halasi-Kun Tibor és a mester között az első viszontlátás 1957-ben a müncheni Orientalista Kongresszus keretében valósult meg.

Amikor a 60-as években a magyar tudósoknak a Nyugattal való kapcsolattartásában némi enyhülés állt be, Czeglédy Károllyal sikerült eljutnunk a Sinor Dénes által 1962-ben Bloomingtonban rendezett altajisztikai PIAC konferenciára. A hazafelé tartó úton alkalmunk nyílt arra, hogy két hetet tölthessünk New-Yorkban és ellátogathassunk a Columbia Egyetemre Halasi-Kun tanszékére. Számára a Magyarországgal való kapcsolat rendszeres felvételére csak később kerülhetett sor, mert Halasi-Kun Tibor — mint eltévedt gyermek — csak a 70-es évektől kaphatott vízumot Magyarországra. Ezt a lehetőséget Halasi-Kun Tibor igyekezett minél sűrűbben kihasználni, és így Németh Gyula 1976-ban bekövetkezett haláláig ismételten sikerült találkozniuk Magyarországon. Végül is 1990-ben, születésének 100. évfordulóján együtt mondtunk búcsút mesterünknek a Verpeléti úti lakása falán elhelyezett emléktábla felavatásán.

A Halasi-Kun Tiborral a 70-es években megindult kapcsolat a 80-as években bontakozott ki teljesen, amikor is Halasi-Kun Tibor az amerikai-magyar kulturális kapcsolatok keretében másodévenként hónapokat töltött körünkben szoros tudományos együttműködést építve ki régi és új magyar kollegáival. Rendszeres vendég volt Ligeti Lajosnál, az altajisztikai súdiumok atyámesterénél, a Németh iskola továbbfejlesztőjénél, aki két folyóirattal és két kiadványsorozattal megteremtette a turkológiai-altajisztikai termés számára a magyar és idegennyelvű kiadás lehetőségét. Törekvéseibe természetesen azonnal bekapcsolta Halasi-Kun Tibort és beiktatták a kiadványok sorába először is az "At-Tuhfat" régóta kiadásra váró francia variánsát, majd közös megállapodással később egy angol verzió készült a Bibliotheca Orientalis Hungarica sorozat számára.

Halasi-Kun Tibor turkológiai munkásságára a Rasulida hexaglott, a jemeni Rasulida dinasztia egyik tagjának megbízásából 1374-ben készített hatnyelvű szótár tette fel a koronát. Halasi-Kun Tibor a 60-as évek végétől ismételten hónapokat töltött Libanonban, az akkor általa paradicsomnak jellemezett országban. Nagy volt a lelkesedés, mikor Ligeti Lajossal együtt realizáltuk, hogy a Beirutban Halasi-Kun Tibor kezébe került jemeni Rasulida szótár az arab-perzsa vezérszavak mellett nemcsak kipszak (kipszak-oguz), hanem közép-görög, és kilikiai örömeny, sőt ilhanida mongol szójegyzéket is tartalmaz. Ez a hatnyelvű szótár szer-

vesen belcillik a 14. századi közel-keleti gazdasági és kulturális fellendülés aranykorába. A nyelvenként 800-1300 szóból álló értékes anyagból Halasi-Kun Tibor a kipszak columnák feldolgozását vállalta, míg a többi nyelv kiemzésébe az amerikai Peter Goldenen kívül bevonta az illetékes magyar szakértőket (Ligeti, Schütz). A kötet nyomdakész állapotban van, és a Halasi-Kun Tiborral 1991 októberében — halála előtt két héttel — folytatott telefonbeszélgetésünk éppen ezen anyag kiadásának kérdéseivel és Halasi-Kun Tibor közelgő látogatásával állt kapcsolatban. Eltávozásával a jemeni Rasulida hexaglott kiadásának perfektuálása munkatársaira és tudományos munkájában teljes aktivitással részt vevő szeretett hitvesére, Éva asszonyra, maradt.

Megemlékezésünkkel nem kívántunk Halasi-Kun Tibor munkásságának teljességéről számot adni (ezt megtették 70. születésnapja alkalmából amerikai tanítványai), csak azokról a vonalokról adtunk áttekintést, melyek magyar tudományos kapcsolataiban végigkísérték. Bár a sors különös rendelése messze földre sodorta, és életének ötven esztendejét családjával együtt hazájától távol töltötte, de szívével végig ittmaradt velünk, és tudományos munkája végig szerves része maradt a magyar keletkutatásnak külföldön is, műfajokban, tudományos módszereiben és tematikában, mind a török nyelvészetben és filológiában, mind a török-magyar történeti kutatásban. E kiemelkedő tudományos érdemeiért Halasi-Kun Tibort a Magyar Tudományos Akadémia — több más külföldi egyetem és akadémia mellett — tiszteleti tagjává avatta.

Halasi-Kun Tibor szívélyes egyénisége nemcsak közvetlen barátait kötötte szoroson magához, hanem számos tanítványát, kollegáját és tudományos ismerősét szerte a világban. Pótolhatatlan őr hagyott maga után, nemes emlékét szívünkbe zárva őrizzük.

HALASI-KUN TIBOR MŰVEI

(Válogatott tematikus bibliográfia)

1. Oszmány nyelv és nyelvészet

Németh J., *Turkish Grammar* (English Translation and Adaptation by T. Halasi-Kun). The Hague, 1962.

Németh J., *Turkish Reader for Beginners* (English Translation and Adaptation by T. Halasi-Kun). The Hague, 1964.

Wickerhauser, *Ottoman Chrestomathy* (Complemented with an Ottoman-English Glossary by T. Halasi-Kun). (kéziratban)

The Ottoman Elements in the Syrian Dialects: *Archivum Ottomanicum (AO)*, I. 1969, V 1973, VII. 1982.

Gennadios török hitvallása: *Körösi Csoma Archivum (KCsA)*, I. kieg. köt. 1936, 139-247.

The Turkish Confession of Gennadios: *AO XII*. (sajtóban).

2/a Kipszak nyelvek

Monuments de la langue tatare de Kazan: *Analecta Orientalis mem. A. Csoma de Körös dedicata* (Budapest, 1942-47), 138-155.

Kazan türkçesine ait dil yâdigârları: *Philologica* III. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VII. 1949, 690-740.

Orta-kıpçakça q-, k- ~ Ø meselesi: *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, I. 1950, 45-61.

2/b *Mamluk-kipcsak*

Die mamluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul: *KCSA* III. 1940, 77-83.

Kipchak-Turkic Philology: The *At-Tuhfat* and its Author: *Archivum Eurasiae Medii Aevi (AEMAE)*, VI. 1985/87, 31-39.

The Language of the Mamluks. A critical edition of the "At-Tuhfat az-Zakiyya fi 'l-Lughat at-Turkiyya. Bibliotheca Orientalis Hungarica (BOH), Budapest, 1942.

2/c *Hexaglot*

The Rasulid Hexaglot: 14th Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongolian, ed. by T. Halasi-Kun, with the Collaboration of P. B. Golden, L. Ligeti and E. Schütz. *AEMAE* VIII. (sajtóban).

3. *Török kölcsönzavak a magyar nyelvben*

Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian, I: *AEMAE* I. 1975, 155-210.

Some Thoughts on Hungaro-Turkic Affinity: *AEMAE* VI. 1985/87, 31-39.

4. *Török defterek — Dél-Magyarország történeti földrajzának forrásai — Török hódoltság kora*

Sixteenth Century Turkish Settlements in Southern Hungary: *Belleleten*, Türk Tarih Kurumu. XXVIII. 1964, 1-72.

Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary, Ottoman: *dolna-, sredna- and gorna-* *AO* II. 1970, 154-190.

Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary, Ottoman: *nam-i diger*. In: *Studia Turcica* (Budapest, 1971), 213-230.

Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary, Ottoman: *nezd-i ... et socii*: *AO* III. 1971, 5-169.

Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary, Addenda to Ottoman: *nam-i diger*: *AO* IV. 1972, 85-94.

Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary: *Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlyó, Castrum Somlyó, and Maxond*. In: *Hungaro-Turcica: Studies in Honour of Julius Németh*. (Budapest, 1976), 293-308.

Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary: *Bozvár, Castellum Cikóvásárhely, Castrum Cseri and Sugya*: In: *Memorial Jan Reychman*, (Warsaw, 1976), 138-153.

Serbians and Rumanians in Ottoman Southeastern Hungary: *Delta*. In: *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern* (New York, 1979), 113-127.

The Rumanians in *Districtus Volohalis Tverd*: *AO*, VI. 1980, 115-145.

The Realm of *Glad/Gilad*, Precursor of Ajtony, According to Some Ottoman Data. In: *Studia Turco-Hungarica*. V. (Budapest, 1981), 113-118.

Ottoman Toponymic Data and the Medieval Boundaries of Southeastern Hungary. In: *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Early Modern Hungary*. (New York, 1982), 243-250.

The Rumanians of *Districti Volohales Monostor and Sugya*: *AO* VIII. 1963, 61-207.

Ottoman Data on the History of the *Krašovans*: *AEMAE* III. 1983, 157-182.

Haram County and the Ottoman *Modava Nahiyesi*: *AO* IX. 1984, 27-90.

Krassó County and the Ottoman *Nahiyes Boğça, Kırışova-Bütlük, and Şemlit'*, I: *Boğça Nahiyesi*: *AO* X. 1985 (1987), 103-178.

Krassó County and the Ottoman *Nahiyes Boğça, Kırışova-Bütlük, and Şemlit'*, II: *Kırışova-Bütlük Nahiyesi*: *AO* XI. 1986 (1988), 77-211.

Krassó County and the Ottoman *Nahiyes Boğça, Kırışova-Bütlük, and Şemlit'*, III: *Şemlit' Nahiyesi*: *AO* XIII. (sajtóban).

Ottoman data on Lesser Cumania: *Keçkemert Nahiyesi — Varoş-i Halaş-Kariye-i Kökut*: *AEMAE* IV. 1984/1986, 89-149.

Keve County and the Ottoman *Pançova Nahiyesi*. In: *Oriental Sources in the History of Peoples of Central and South-Eastern Europe*. V. 1981 (1987), Budapest-Leningrad.

Oszmán monstrumlövegek: valóban szétváltak az európai és az oszmán tüzérség fejlődésének útjai?

Európában az ágyúk a 14. század első évtizedeiben jelentek meg, de ezek a kezdetleges és meglehetősen kicsiny, gyakran alig több mint 9-14 kg súlyú löfegyverek jelentéktelen pusztító hatásuk miatt még nem száltak bele sem a csaták, sem pedig a várostromok sorsába.¹ A század harmadik negyedében a kovácsoltvas rudakból összeállított és abroncsokkal megerősített lövegek feltűnésével a tüzérség történetében jelentős előrelépés történt. Az új technológiának köszönhetően az 1380-as évektől kezdve sorra készültek az egyre nagyobb, kiemelhető por-kamrával ellátott, hátultöltős lövegek. Ezek voltak az első ágyúk, amelyek már érezhető hatással voltak a korabeli hadművészetre.² E lövegek legnagyobb hátránya a korabeli technológia tökéletlenségéből következett: a kovácsok ugyanis csak úgy tudták elkészíteni őket, ha belsejüket kitöltötték, következésképpen az elkészült ágyú mindkét végén nyitott maradt. A löveg végének tökéletes lezárását, így a gázok elszökését is csak a 19. században tudták megoldani.³

A kovácsoltvas ágyúkkal közel egyidőben jelentek meg a bronzból öntött lövegek is. Bár a technológia alapelemeit a harangöntésnek köszönhetően Európában már a 8. század óta ismerték,⁴ ezeknek az ágyúöntésre való alkalmazása nem ment minden nehézség nélkül.⁵ A 15. században a bronzból öntött ágyúk vitathatatlan előnyeinek köszönhetően már keresettebbé váltak: kevésbé rozsdásodtak, s elöltöltösek lévén, sikerült kiküszöbölni a hátultöltős lövegek hátrányait, így erősebbek és biztonságosabbak lettek. A bronz viszonylagos drágasága miatt azonban kovácsoltvas ágyúkat továbbra is készítettek mindaddig, amíg a munkaerő olcsósága ezt kifizetődővé tette.

A 15. század első felében az ágyúk méretei tovább növekedtek, s megszülettek az első ágyúszörnyetegek. Európa egyik legismertebb monstrumlövege a skótok szimbólumává vált: ez a jelenleg Edinburghban őrzött Mons Meg, amelyet J6 Fülöp burgundiai herceg megrendelésére 1449-ben készített Jehan Cambier,

¹ Charles Singer et al., ed., *A History of Technology II. The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages c. 700 B.C. to c. A.D. 1500*. Oxford, 1957, 726-727. és Carlo M. Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400-1700*. London, 1965, 21-22.

² John Francis Guilmartin, *Gunpowder and Galleys, Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*. Cambridge, 1974, 157.

³ Cipolla, *i.m.* 24. 1. sz. jegyzet.

⁴ Singer, *i.m.* 64.

⁵ Charles Singer et al., ed., *A History of Technology, III., From the Renaissance to the Industrial Revolution c. 1500 — c. 1750*. Oxford, 1957, 364-365.

és amely 1457-ben került Skóciába.⁶ A 25 darab 6-7 cm széles s 2,5 cm vastag kovácsoltvas rúdból összeállított és abroncsokkal megerősített löveg hossza 404 cm, súlya pedig 60,4 mázsa.⁷ Talán még a Mons Megnél is nagyobb hírnévre tett szert a genti Dulle Griet, a legnagyobb fennmaradt kovácsoltvas löveg: a 15. század derekán, 32 darab, egyenként 6 cm széles és 2,5 cm vastag kovácsoltvas rúdból készült, 8-9 cm széles abroncsokkal összeerősített ágyú hossza 501 cm. A löveg 164 mázsát nyomott és a kilőtt lövedék súlya 340 kg lehetett.⁸ Az ilyen és ehhez hasonló ágyúszörnyetegek eléggé ismertek voltak a 15. századi Európában, bár nagy részüket csupán egyszer-kétszer használták. A súlyos golyók túllontúl nagy portöltetet kívántak, s a robbanáskor fellépő feszítőerőnek a lövegfal csak ritkán tudott ellenállni. Az ágyúk már az első lövéseknél szétrepedtek, s a szétvetett vasdarabok gyakorta oltották ki a tüzerek életét. A felmelegedett lövegek lehűtése és újratöltése gyakorta hosszú órákat vett igénybe. Roppant súlyuk miatt szállításuk lassú és nehézkes volt, így egy esetleges vesztes csatából menekítésük szinte lehetetlenné vált. A mezei csatákban jószerivel csak pszichológiai hatásuk volt, de még ezt sem lehetett garantálni. Mindezen hátrányok arra serkentették a kovácsokat és ágyúöntőket, hogy könnyebben mozgatható, kisebb lövegeket készítsenek. Az ágyúszörnyetegek így már igen korán az erődök falaira kerültek, s merő látványossággá fokozódtak le, s jobb esetben is csak egyegy díszlövésre használták őket. A 15. század folyamán előbb Franciaországban, majd utóbb Európa egyéb területein is megjelentek az egyre kisebb ágyúk, amelyek már lépést tudtak tartani a vonuló sereggel, s amelyek jóval biztonságosabbnak és hatásosabbnak bizonyultak, mint túlméretezett társaik.⁹

Az oszmánok meglehetősen hamar, már a 14. század második felében-végén, megismerkedtek az új fegyverrel.¹⁰ A török tüzérség fejlődése a 15. szá-

⁶ C. Gaier, The Origin of Mons Meg: *Journal of the Arms and Armour Society* 5, 12, 1967, 425-431.

⁷ Robert D. Smith — Ruth Rhynas Brown, *Bombards. Mons Meg and her sisters*. London, 1989, 1-22. különösen 11-13. (Royal Armouries Monograph 1.)

⁸ Uo. 23-38. különösen 32-34.

⁹ Cipolla, *i.m.* 27-28.

¹⁰ Török történészek szerint az oszmánok 1386-ban a karamánok ellen már használtak egy 1364-ben öntött ágyút. 1389-ből pedig már ismerjük a rigómezei csatában szolgált tüzér nevét is. Ld. I. H. Danişmend, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I*. İstanbul, é.n. 73. illetve I. H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. Cebeci, Topçu, Top Arabacı, Lağımçı Ocakları ve Kapukulu Süvarileri*. Ankara, 1984, 35. Az európai oszmanisztika azonban ezeket az adatokat kétkedéssel fogadta, s sokáig úgy vélte, hogy az oszmánok 1400 előtt nem ismerték a tüzfegyvereket. Ld. Paul Wittek, The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans. In: David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom, A Challenge to a Mediaeval Society*. London, 1956, 142. és Vernon J. Parry, Barud. In: *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, 1061. Az újabb kutatások azonban bizonyították, hogy az oszmánok már a századforduló előtt használtak tüzfegyvereket. Ld. Djurdjica Petrović, Fire-arms in the Balkans on the Eve and After the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries. In: *War, Technology and Society in the Middle East*. V.J. Parry and M.E. Yapp eds., London, 1975, 175.

zadban az európaiéhoz hasonló utat járt be. A század derekára az Oszmán Birodalomban is megszülettek a monstrumlövegek. Ezek között a legismertebb az az ágyúszörnyeteg, amelyet Konstantinápoly 1453. évi ostroma előtt öntött egy bizonyos Orbán vagy Urbán mester, akit a legtöbb forrás magyar származásúnak mond.¹¹ Ismert, hogy Orbán először a bizánci császárnak ajánlotta fel szakértelmét, s csak akkor állt II. Mehmed szolgálatába, miután a császár kialakított fizetségét nem akarta megadni. A kérdéssel foglalkozó szerzők általában csak ezt az egy okot szokták említeni,¹² s hajlamosak megfélemleni arról, hogy a császár sem megfelelő számú ségéd munkaerőt, sem pedig a szükséges nyersanyagokat nem tudta biztosítani Orbánnak a munkákhoz.¹³ Miután a szultán mindezeket rendelkezésére bocsájtotta, s a kért fizetségnek a négyszeresét ajánlotta, Orbán három hónap alatt elkészített egy nagyobb löveget, amelyet a szultán a Boszporuszt őrző erődbe, a Rumeli Hiszárba helyezett, s amely hamarosan el is sülyesztett egy velencei hajót. A sikeren felbuzdulva a szultán az előbbi lövegnél kétszer nagyobb ágyú elkészítésére adott parancsot. Az ágyú Edirnében (Drinápoly) 1453. januárjára készült el. A monstrumlöveg csövének hossza 40 arasz, tehát megközelítőleg 9 méter 15 cm volt. A cső falvastagságát egy araszra, kerületét elöl, ahol a lövedéket helyezték bele, 12 araszra, hátul pedig, ahol a lőport töltötték be, 4 araszra becsülték. Az ágyúból kilőtt lövedékek súlya állítólag 544 kg körül lehetett.¹⁴ Dukász bizánci krónikás szerint a monstrumlöveg szállításához 30 szekerre és 60 ökörre volt szükség, s mindkét oldalon 200-200 ember segédkezett a vontatásában és a szállítmány egyensúlyban tartásában.¹⁵

Ez a monstrumágyú Carlo M. Cipollát olyannyira lenyűgözte, hogy egy tetszeztős — de amint majd látni fogjuk, aligha tartható — elmélet legfőbb érveként használta fel. Úgy vélte, hogy amíg Európában a 15. század derekától fogva egyre kisebb lövegek gyártására törekedtek, az oszmánok a későbbi századokban is a 15. századi monstrumlövegekhez hasonló nagy ágyúkat készítettek, azaz az oszmán tüzérség tipológiai tekintetben már a 15. században elérte fejlődésének csúcsát, s hogy a későbbiekben nem volt már képes lépést tartani az európai tüzérség tipológiai sokszínűségével és minőségi fejlődésével. Szerinte az európai és az oszmán tüzérség fejlődésének útjai épp 1453 táján váltak el.¹⁶ Jólle-

¹¹ Mások szerint esetleg román (vlach) származású volt. Ld. Edwin Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*. London, 1903, 231.

¹² Ld. pl. Cipolla, *i.m.* 94.

¹³ Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*. Cambridge, 1968, 78.

¹⁴ *uo.*

¹⁵ Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*. An Annotated Translation of "Historia Turco-Byzantina" by Harry J. Magoulias, Detroit, 1975, 207.

¹⁶ Cipolla, *i.m.* 95-99. Részletesen ismerteti: Stephen Christensen, *European-Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages*. In: *War and Peace in the Middle Ages*. Brian Patric McGuire ed., Copenhagen, 1987, 234-238.

het Cipolla hipotézisével Stephen Christensen vitába szállt, de a török levéltári források ismeretének hiányában nem tudott kellő számú bizonyítékot felhozni Cipolla érvelése ellen, s Guilmartin munkájára támaszkodva csupán arra mutatott rá, hogy az oszmánok a legkisebttől a legnagyobbig mindenfajta ágyút öntöttek. Christensen maga nem foglalt egyértelműen állást a kérdésben, s úgy vélte a monstrumlövegek készítésének hagyománya az oszmán ágyúöntők között a 15. század után is élhetett.¹⁷ Cipolla elméletét legutóbb Geoffrey Parker újította fel. Úgy vélte, hogy az európai hadügyi forradalom Oszmán Birodalmon belüli tökéletlen alkalmazásának egyik bizonyítéka épp az, hogy amíg az európai országok lövegek mobilitásának és számának növelésére koncentráltak, addig az oszmánok továbbra is ágyúszörnyetegeket állítottak elő. Szerinte az oszmánok nem tudták leküzdeni a tömegtermeléssel és felhalmozással együtt járó nehézségeket. Könnyebbnek tűnhetett néhány, döntő lövés leadására képes monstrumlöveget készíteni, mint kisebb, gyorstüzelésű ágyúk tömegeit előteremténi.¹⁸ Jellegzetes, hogy ezzel a véleménnyel, hogy ti. az oszmánok a monstrumlövegeket részesítették előnyben a kisebb mezei ágyúkkal szemben, Parker legélesebb kritikussai is egyetértettek, és csupán azt kifogásolták, hogy nem kereste az okokat az oszmánok magatartására.¹⁹

A fenti vélemények legsebezhetőbb pontja, hogy a szerzők megállapításait igen kisszámú, önkényesen kiragadott adatra, s főként az európai tisztek megfigyeléseire alapozták. Bár az oszmán monstrumlövegekre vonatkozó adatokat még tovább lehetne szaporítani, ennek semmi értelme, hisz azok épp esetlegességük miatt nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel az oszmán hadsereg ágyúparkjára vonatkozóan általános érvényű következtetéseket vonjunk le. Ezért az alábbiakban néhány olyan forrást mutatok be, amelyek a bennük szereplő adatok viszonylag nagy számának köszönhetően ilyen vizsgálatokra alkalmasabbnak látszanak.

Az oszmán hadsereg lövegparkjának tanulmányozásához a legmegbízhatóbb forrásokat az ágyúöntő műhelyek termeléséről vezetett elszámolások és a legfontosabb végvárak inventáriumai szolgáltatják. Az isztambuli szultáni ágyúöntő műhely, a Tophâne-i amire egyik legkorábbi elszámolása 1528-ból maradt fenn, és az 1522-1526 közötti munkákról számol be.²⁰ Az említett öt esztendő alatt

¹⁷ Christensen, *i.m.* 238-239.

¹⁸ Geoffrey Parker, *The Military Revolution, Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*. Cambridge, 1988, 126.

¹⁹ Bert S. Hall — Kelly R. DeVries, *Essay Review — The «Military Revolution» Revisited: Technology and Culture* 31, 3, 1990, 505-506.

²⁰ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defteri (a továbbiakban: MM) No. 7668. A forrást először használta és ismertette: Turgut İşıksal, *Eski Türk Topları ve İstanbul Tophanesinde bulunan bir kayıt defteri: Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 3, 1967, 61-63. Részletesen feldolgozta: Colin Heywood, *The Activities of the State Cannon-foundry (Tophâne-i Amire) at Istanbul in the Early Sixteenth Century: Arc rdi g to an Unpublished Turkish Source: Prilozi za Orijentalnu Fi-*

több, mint 571 tonna rezet, önt és hulladék bronzot szállítottak a Tophánéba, ahol 1.027 különböző kaliberű löveget és néhány — ismeretlen számú — ostromágyút öntöttek belőlük. Az ágyúk összsúlya meghaladta a 468 tonnát. Legtöbbet, 625 darabot, a kis zarbzenekből (*zarbzen-i küçek*) öntöttek; ezek átlagos súlya majd 3 kantár azaz 162 kg volt. Nagy zarbzenekből (*zarbzen-i bozorg*), amelyek valamivel többet nyomtak, mint 8 kantár, azaz 432 kg, összesen 355 darab készült. Emellett öntöttek még 15 darab igen kicsi, mindössze 72,7 kg-os zarbzent (*zarbzen-i küçek-i hassa*) is. Az átlag 42 mázsás badzsalsuskából mindössze 32 darab hagyta el a Tophánét. Az előbb említett, és minden bizonnyal nagyobb ostromágyúk számát a defter sajnos nem őrizte meg számunkra, de azt tudjuk, hogy ezek összsúlya 700 kantár, azaz 37,8 tonna volt, ami az összes löveg súlynak mindössze 8%-a. 1527 májusától 1528 márciusáig valamivel több mint 62 tonna rezet, önt és bronzot használtak fel, és ekkor 148 darab nagy zarbzent öntöttek, amelyek átlagos súlya most is 8 kantár, azaz 432 kg volt. Az elszámolás nem szól ennél nagyobb lövegekről.²¹

A kimutatás adatait most már százalékban kifejezve a következő eredményt kapjuk: a szám szerint ismert 1027 ágyú 97%-a a kisebb és közepes lövegfajták közül került ki. Ezen belül az átlag 162 kg súlyú kis zarbzenek az összes lövegnek 61%-át, az átlag 432 kg súlyú nagy zarbzenek pedig 34,5%-át tették ki.²² Az átlag 72,5 kg-os, igen kicsi zarbzenek mindössze 1,5%-át alkották az újonnan öntött ágyúknak. Megjegyzendő, hogy az oszmánok időnként még ennél kisebb zarbzeneket is öntöttek. Az ágyútüzérek fejének, a topcsu basinak 1568 április 7-én küldött parancsból tudjuk, hogy a jemeni hadjárat fővezérévé kinevezett damaszki beglerbég, Lala Musztafa pasa²³ 30 darab olyan zarbzent kért, amelyek 50

Iologju 30, 1980, 209-216.

²¹ Heywood, *i.m.* 214-216. A török mértékegységek átszámításánál a 3,072 grammos tabrizi dirhemet tekintetem alapegységnek az általában elfogadott 3,27 grammos rúmi dirhem helyett. Így 1 okka = 400 dirhem = 1,2288 kg; 1 isztambuli kantár = 44 okka = 54 kg. A számítással kapcsolatos érveimet ld. Ágoston Gábor, *Török lőportermelés Budán a 16. században.* (Adalék a magyarországi török végvárak hadianyag-ellátásához). In: E. Kovács Péter — Kalmár János — V. Molnár László szerk., *Unger Máttyás Emlékkönyv.* Budapest, 1991, 95. 18. sz. jegyzet. Megemlítenéd, hogy bár a központi kormányzati hivatalok elszámolásaiban általában a 44 okkás isztambuli kantárral számoltak, a banalukai öntőműhelyekben a 17. század végén 50 okkás kantárt használtak, s a forrás kifejezetten azt állítja, hogy a karhánékban használatos kantár 50 okkás: '*karhane kantari elli vukiyye olub*'. *Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, MM No. 683. 14.

²² A Habsburg seregekben a lövegsúly tekintetében a nagy zarbzenekhez talán a falkonettek hasonlíthatók, amelyek becsült súlya 300 kg körül volt. E lövegtípust Michael Miethen "Feld-Artilleri Stueck-Hauptmann" 17. századi műve szerint "a harcmezőre kis öble miatt ritkán vagy soha nem viszik. Legjobban az erődökben, a tornyokon és más magaslatokon szolgál, hogy az egyes emberekre lőjenek vele." Domokos György, *Váráépítészet és várharcászat Európában a XVI-XVII. században.* Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez: *Hadtörténelmi Közlemények* 33, 1986, 1, 78-79. és 81.

²³ Vö, Danişmend, *i.m.* II. 373-374.

dirhemes (15,4 gramm) golyókat lőttek, s amelyek hossza 7 arasz, súlya pedig egy kantár, azaz 54 kg volt, s amelyből egy lóra kettőt tettek.²⁴ Figyelemre méltó, hogy az átlag 42 mázsás badzsaluskák az összes lövegnek csupán 3%-át tették ki.²⁵

Hasonló tanulságokkal szolgál az isztambuli ágyúöntő műhely 1685. október 14. és 1686. július 21. között vezetett elszámolása is.²⁶ Eszerint a jelzett időszakban az újonnan öntött, a flottától kapott, illetve az ágyúöntő műhely raktáiraiban őrzött lövegek száma 416 volt. Az elszámolás 300 löveg esetében a kilőtt golyó súlyát is feltüntette, így lehetőséget ad az ágyúk kaliber szerinti megoszlásának vizsgálatára. Az adatokat az alábbi táblázatban foglaltam össze.²⁷

okka	14	11	9	7	5	3	1,5	1	0,5	0,25
db	1	1	4	4	11	19	43	94	75	48

²⁴ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri (a továbbiakban: MD) 7/1214 és 7/1215, ahol az első szám a kötet, a második a rendelet számát jelöli. Az egyiptomi beglerbégeknek 1568 május 10-én küldött rendeletből tudjuk, hogy az elkészült lövegek végül csak 6 arasz hosszúak voltak: uo. MD 7/1401.

²⁵ A badzsaluska az olasz és spanyol forrásokban basilisco néven ismert löveg oszmán-török megfelelője, (Henry and Renee Kahane — Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*. Urbana, 1958, 99-100.) s forrásaikban számos névalakban (badzsaluska, badziliska, badaluska, badoluska, bedoluska stb.) az egyik legtöbbit szereplő ágyúfajta. (Ágoston Gábor, *Az oszmán tüzérség és a magyarországi várharok egy kiadatlan 17. századi török krónika alapján*. In: Bodó Sándor — Szabó Jolán szerk., *Magyar és török végvárak (1663-1684)* Eger, 1985, 174. *Studia Agriensia* 5.). A basiliscokat Vanuccio Biringuccio nagy és hosszú ágyúknak mondta, (*The Pirotechnia*, Cyril S. Smith and Martha T. Gnudi ford., New York, 1943, 225.), de török levéltári forrásaink 9-10 arasz hosszú, 18 okkás kőgolyókat vető badzsaluskákat is említenek. (Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. MM No. 3150. 125.) így Hammer nem tévedett, amikor a vetőágyúk kategóriájába tartozó közepes hosszúságú Haubitzokhoz hasonlította őket. (Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches X*. Pest, 1835, 341.) Ismerünk azonban olyan badzsaluskákat is, amelyek hossza 18-20 arasz volt, s szintén 18 okkás kőgolyókat lőttek. (Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. MM No. 3150. 125.) Más forrásaink pedig olyan badzsaluskákat említenek, amelyekhez 11, 14, 16, 18 sőt 44 okkás golyókat használtak, azaz kaliber tekintetében a szintén nagy változatosságot mutató negyedes, feles, háromnegyedes, egész és kettős karthauokkal mutatnak rokonságot. (Ágoston, *i.m.* 174.) A badzsaluskák egyes darabjai azonban a kettős karthauoknál is nagyobbak lehettek. Ilyen volt az a megrongálódott badzsaluska is, amelyet az 1520-as évek első felében beolvasztás és újraöntés céljából vittek az isztambuli ágyúöntőbe, s amely 210 kantárt, azaz 113,4 mázsát nyomott. (Heywood, *i.m.* 214.)

²⁶ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Baş Muhasebe Kalemî Defterleri (a továbbiakban: DBŞM) Tophane Defterleri (a továbbiakban: TPH) No. 18597.

²⁷ Uo. DBŞM TPH No. 18597. 7. és 14-15.

Jól látható, hogy az ismert kaliberű 300 ágyúból 260, azaz a lövegek 86%-a másfél, egy, fél illetve negyed okkás golyót vető kisebb ágyú volt, s hogy a maradék 40 lövegnek majd a fele (19 db) is csak 3 okkás lövedéket lőtt ki.

Az oszmán lövegpark összetételére vonatkozóan további becses információk nyerhetők az isztambuli szultáni ágyúöntő műhely egy későbbi, töredékesen fennmaradt inventáriumából, amely az 1687. december 7. és 1689. június 18. között eltelt 560 nap alatt öntött 133 ágyút fajtáik szerint vette nyilvántartásba.²⁸ Mivel a forrás nemcsak a különböző kaliberű ágyúk számát adja meg, de feltünteti az egyes lövegek súlyát is, lehetőség nyílik az egyes ágyúfajták súlyának meghatározására is. Eszerint a lövegek megoszlása a következő volt.²⁹

a golyó súlya/okka	11	9	7	5	3	1,5	1	0,5	szacsma
a löveg súlya/kantár	56	47	37	33	23	9,5	9	6	0,66
a löveg száma/darab	3	6	5	6	10	40	40	1	6

A 117 ágyúból 87 darab, tehát a lövegek 74%-a másfél okkás vagy annál kisebb golyót vető kisebb ágyú volt. A 40 darab (34%) másfél okkás ágyú egyenként 9,5 kantárt, azaz 512 kg-t nyomott. Az ugyancsak 40 darab (34%) egy okkás lövegek súlya pedig 9 kantár, azaz 486 kg volt. Az egyetlen félokkás ágyú 54 kg-t, a hat szacsma ágyú pedig mindössze 35,5 kg-t tett ki.³⁰

Hasonló képet mutat az egyik legjelentősebb török végvár, Belgrád inventáriumainak vizsgálata is. 1536-ban a várban összesen 485 ágyút és szakállast írtak össze. Ezekből 230 darab (47%) szakállas, 150 darab (31%) pedig kis méretű, pranginak nevezett löveg volt.³¹ Tehát a fegyverek 78%-a szakállas illetve kifejezetten kis méretű ágyú volt. Ha a szakállasokat nem számítjuk, a következő eredményt kapjuk: a 255 darab ágyúból 150 darab (59%) kis méretű prangi-ágyú; 60 darab (23%) kis zarbzen volt, azaz az ágyúk 82%-a a kisebb lövegfajták közül

²⁸ Uo. MM No. 1361. 17.

²⁹ Uo. Az összeírás a táblázatba foglalt 117 lövegen kívül tartalmaz még 8 db egyenként 22 kantár (1188 kg) súlyú nagy mozsárágyút és a 8 db 12 kantár (648 kg) súlyú kis mozsarat is. Ezeket azonban mindig meg kell különböztetnünk az ágyúktól.

³⁰ Megjegyzendő, hogy az ágyúk csakúgy mint Európában az Oszmán Birodalomban is egyediek, így a kaliber és a lövegsúly között az arány lövegről lövegre változhatott. Az 1693 tavaszánnyarán öntött 11 okkás ágyúk pl. 46 kantárt, a 9 okkásak 38 kantárt, a 7 okkásak pedig 37 kantárt nyomtak, azaz jelentősen kisebbek voltak, mint néhány évvel korábban öntött társaik. (Ld. uo. MM 1361. 18.)

³¹ A prangi az egyik legkisebb török ágyúfajta neve, amelyet az európai források a falkonettel azonosítanak. Az elnevezést az oszmánok a mediterrán nyelvekből kölcsönözték. (Vö. Lingua Franca, *i.m.* 122-123.) A prangi másutt is az egyik legnagyobb számban megtalálható lövegtípus. Agriboz várában az 1571. évi mustra alkalmával 24 löveget találtak, amelyekből 10 prangi, 8 pedig zarbzen volt. (Vö. Uzunçarşılı, *i.m.* 83.)

került ki.³² Mivel Belgrád a Magyarország és Ausztria elleni hadjáratok legnagyobb hadiszertár lerakata volt, itt nemcsak a várvédelemhez szükséges lövegek kaptak helyet, de a hadjáratok és várostromok alkalmával használandó ágyúk is. Így a fenti adatok a török lövegpark egészét is reprezentálják.

Némi összehasonlításra is módot ad Belgrád várának 1691. szeptember 24-én felvett inventárium.³³ Ismert, hogy Musztafa nagyvezér csapatai 1690. október 8-án a három löporraktár és tüzérségi műhely felrobbanása után foglalták vissza a várat.³⁴ Így a leltár majd egy évvel a visszafoglalás után készült. Bár az elbeszélő kútfők alapján a szakirodalom úgy tartja, hogy az oszmánok a várban 300 kis és nagy löveget találtak,³⁵ az inventárium már csupán 102 ágyút és 28 mozsárágyút tartalmaz. A különbség részint az időközben bekövetkezett esetleges változások számlájára is írható, de az is lehet, hogy az elbeszélő kútfők a szakállasokat is számba vették. Leltárunknak külön értéke, hogy készítője 95 ágyú esetében megkülönböztette az oszmán (*oszmāni*) és a gyaúr (*kāfirī*) lövegeket, és feltüntette azt is, hogy az ágyúk hány okkás golyókat lőttek, így segítségével némi bekekintést nyerhetünk a felek lövegparkjának összetételébe. Az alábbi táblázat az ismert kaliberű 95 löveg megoszlását mutatja.³⁶

okka	18	16	11	9	7	5	3	1,5	1	0,25
db/oszmán	1	1	2	1	1	2	4	7	12	19
db/gyaúr	1	1	26	1	1	6	4	5	-	-

Táblázatunkból az tűnik ki, hogy az ismert kaliberű 50 oszmán ágyúból 37 darab, azaz a lövegek 75%-a másfél, egy, illetve negyed okkás golyót vető kisebb ágyú volt. Ezzel szemben a 45 keresztény ágyúból mindössze 5 darab, azaz a lövegeknek csupán 11%-a tartozott ugyanebbe a kategóriába. Az oszmán ágyúk között 8 darab (16%) volt olyan, amely 5 okkás vagy annál nagyobb golyót lőtt ki, ugyanakkor a keresztény lövegek 80%-a ezekből a nagyobb ágyúkból került ki.

A fentiekben ismertetett források tükrében aligha tartható tovább az az európai történeti irodalomban uralkodó nézet, miszerint szemben az egyre kisebb és könnyebben mozgatható ágyúkkal rendelkező európai tüzérséggel, az oszmánok még a 16-17. században is görcsösen ragaszkodtak hajdani ágyúszörnnyetegeikhez,

³² Hazim Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*. Beograd, 1964. 283.

³³ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MM No. 15836.

³⁴ Az eseményekre ld. Bubics Zs. Hivatalos jelentés Belgrád 1690-iki elvesztéséről: *Történelmi Tár* 1888, 743-753. Vö. Szakály Ferenc, *Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralomtól 1683-1718*. Budapest, 1986, 93.

³⁵ I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* III/1. Ankara, 1983, 527.

³⁶ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. MM No. 15836. 1.

s hogy lövegparkjukat ezek a monstrumágyúk uralták. A bemutatott adatok remélhetően eléggé egzakt módon bizonyították, hogy e véleményeket, mégha oly tekintélyek sorakoztak is fel mögötte mint Cipolla vagy Parker, a levéltári források nem támasztják alá; kitűnt, hogy az oszmánok rendelkeztek mindazon lövegfajtákkal, amelyekkel keresztény ellenfeleik, s hogy lövegparkjukban éppenséggel a kisebb és közepes ágyúk voltak túlsúlyban. Az isztambuli ágyúöntő műhely elszámolásainak és az oszmán végvárak inventáriumainak módszeres vizsgálata a fentiekben bemutatott adatokat bizonyára módosítani fogja, de ezek a módosítások az alapkövetkeztetés helyességét aligha fogják befolyásolni.

A türk hadi műszavak egyik jelentéstani csoportja

Az újperzsa nyelv török és mongol jövevényszavairól írt művének¹ negyedik kötetében Gerhard Doerfer összefoglalta a török és mongol népek hadviselésére, csatarendjükre vonatkozó főbb ismereteket.²

A törökök esetében Doerfer áttekintette mindkét fontos forráscsoportot (a keleti és a nyugati törökökről szóló kínai tudósításokat és a belső török forrásokat, vagyis a türk és ujjur kori rovásfeliratokat) és arra a megállapításra jutott, hogy az ótörök korban a törököknél az alábbi hadrend valószínűsíthető: Felderítő — Elővéd — Balszárny — Jobbszárny. Doerfer szerint lehettek még további csapat-egységek is részei a korai türk hadrendnek (pl. az utóvéd, a tartalék, a málha), de ezekről nem szólnak a források.³

A forrásokban említett négy beosztási egység (Felderítő — Elővéd — Balszárny — Jobbszárny) közül — Doerfer szerint —, sajnos, csak kettőnek ismerjük az elnevezését (*yālmā* 'Felderítő' és *bīna* 'Elővéd'), a másik két műszó nem maradt fent forrásainkban.

¹ *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I-IV. Wiesbaden, 1963-1975.

² Vonatkozó áttekintését ld. a *yāsāl* címszó alatt (§ 1791) 82 skk. Rövidsége ellenére Doerfer összefoglalása jó tájékoztatást nyújt a nomád népek hadviseléséről: kitekint a türk korszak hadviselésének steppetörténeti előzményeire, ismeretei a "törökös" hadrendeket, tárgyalja a hadrend mongol kori változásait.

³ Doerfer vizsgálódásának további eredményeire itt nem tudunk kitérni. Főbb megállapításai közül kiemelésre érdemes: a) a törökök hadserege lovasságból és gyalogságból állt; b) a felderítő igen fejlett voltára utalnak bizonyos műszavak mint pl. *yerči* 'útikalauz', *tül* 'nyelv, tkp. hadifogoly, aki információkkal szolgál az ellenséges haderőről' (— a *körüg* 'kém' szót törölnünk kell Doerfer adatai közül. Marcel Erdal (Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. *Turcologica*. Bd. 7. Hrsg. von Lars Johanson. Wiesbaden, 1991:191) helyesen veti el a rovásfeliratok általánosan elterjedt *körüg* olvasatát és 'kém' értelmezését. A helyes olvasat *kiüräg*, s a szó jelentése 'dezertőr'); c) nem kétséges, hogy a törökök serege két szárnyra tagolódott. Ez utóbbi megállapítását Doerfer helyesen támogatja a Toń. felirat 31. sorának egyik ismert passzusával: *sü başı inäl qağan tarduś šad barzuń* (ld. Doerfer, i. m. 86), majd (tévesen) maga kérdőjelezi meg ezt az érvét az 1900. §-ban, ahol az idézett hely fordítását ekként adja meg: 'hadvezéreként a nagykán helyettese, a tarduś šad szerepeljen [helyesebben: 'vonuljon' — B. Á.]. Ez a fordítás figyelmen kívül hagyja azt a történelmi tényt, hogy az adott korban, vagyis Qapgan qağan idején a későbbi Bilgä qağan volt a tarduś šad, aki természetesen nem azonos Inäl qağannal, aki Qapgan fia. Így csak az az értelmezés fogadható el, mely két hadvezérről számol. Van azonban a Toń. feliratban egy másik forráshely is, mely a türk sereg két részre tagolódásáról tudósít. A 18. sorban olvassuk: *äki bīn ärtimiz bız äki sü bölüi* 'Kétezeren voltunk. Két sereg lettünk.' Igaz, a forráshely tanúságtételének értékét csökkenteni az a tény, hogy a szövegkörnyezetben az oguzok legyőzéséről van szó, így az idézett hely pusztán arra is mutathat, hogy a törökök által legyőzött oguzok, csatlakozásuk után — legalábbis egy ideig — megtarthatták saját formációjukat.

Vessünk egy rövid pillantást a két ismert elnevezésre:

YÄLMÄ

Doerfer a *yälmä* előfordulására az alábbi forráshelyeket említi: Šu K 6 és 12, Toñ. 52:

Šu K 6: *yälmä äri kälti yaği [kälü]r tēdi yağın başı yöriyü kälti* 'Egy felderítő (egység) (?vagy néhány felderítő) jött. "Jön az ellenség" — mondta (mondták). Az ellenséggel együtt jött a vezetőjük is'.

Šu K 12: *...b barqint[a] ärmis yälmäsın eş yerinärü idmıs yälmäsın mänin är antä basmıs üil tülmıs qanıñä*⁴ 'Szálláshelyén volt. Felderítő csapatát szövetségesei földjére küldte. Felderítő csapatával az én embereimet megtámadta, nyelvet fogott s kánjához ...'

E második példa világosan mutatja, hogy a *yälmä* csapat nemcsak az ellenség mozgásának kifürkészésével volt megbízva. A hadi felderítés mellett (s annak érdekében) kisebb harci cselekményekbe is bonyolódhatott a *yälmä*.

Toñ. 52: (Toñuquq felsorolja kagánjának nyújtott szolgálatait, majd megemlíti) *bän öziim üzun yälmäg yämä ü(t)im*⁵ *oq*⁶ 'énmagam távoli fűrksészcsapatot is kiküldtem'

Úgy tűnik, hogy az idézett mondatban az *üzun*⁷ szó szervesen kapcsolódik a *yälmä* műszóhoz.⁸ Nyilvánvalóan különbség mutatkozott a távolfekvő területeket és a közvetlen környezetet fűrksész hadi egység elnevezései között.

⁴ Ramstedt (JSFOu. XXX, 3:24-25) az adott szövegrészletet így fordítja: "ist ... in seinem Hause (?) und hat seine Läufer zu dem Lande der Bundesgenossen gesandt, seine Läufer (?) hat meine Mannschaft dort schon besiegt, einen Boten hat sie festgenommen; zu ihrem Kane." Ugyanílyen értelme fordítást ad Malov is (S. E. Malov, *Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 1959, 41). Valójában azonban arról szól a tudósítás, hogy az ellenséges [kirgiz] fűrksészcsapat miután egy ujjur egységet legyőzött és nyelvet fogott, a foglyo(ka)t a kánjához vezette. A szövegben előforduló *yälmäsın* szóalakok közül az első tárgyesetben áll, a második viszont társhatározóként szerepel.

⁵ Az *ü(t)im* igealakhoz ld. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972, 37b-38a: *üd*-címszavát.

⁶ Clauson (ED 929a) helyes fordítást ad ('I also sent out a long-distance reconnoitring patrol') szótárában a *yälmä* címszó alatt. Az a megállapítása viszont, hogy a Toñ. felirat 34. sorában szintén megvan a *yälmä* műszó, elfogadhatatlan. Clauson félreérti ezt a forráshelyet (ld. ED 53a; 372b: *yälmä qarğul ädğüiti ürgül basımä* 'organize reconnoitring patrols and signal towers efficiently do not let yourself be taken by surprise'). Az idézett passzusban a *yälmä* szóalak a *yäl*- ige tagadó alakjának felszólító módban álló formája, s azt jelenti 'ne lovagolj, ne ügess!'. A szövegösszefüggés kizár minden egyéb értelmezést. A távollévő kagán, értesülve az On oq törzsszövetség támadásáról, arra szólítja fel hadseregét, hogy maradjon egy helyben. Az adott mondatban több felszólító módban álló igealak is szerepel.

⁷ Az *uzun* szó eredeti jelentése 'hosszú' volt. A török adatokat ld. Clauson ED 288b-289a.

⁸ Vö. a jólismert ótörök *uzun är terminust* is.

A *bīña* 'elővéd'⁹ műszó kapcsán Doerfer három példát hoz. Mindhárom példája a Šu-feliratban található: (É 6; K 11 és D 2). Tekintsük át ezeket a példákat is:

Šu É 6: *sū yōridī ōzūmīn ōnrā bīñā bašī ūī* '[a kagán] sereget vezetett. Engem, bīñā-parancsnokként előre küldött'

Šu K 11: *sū yōridim ... tūtuq bašin čik tapā bīña ūīm ēši yer tapā az ār ūīm kōr tēdim* 'sereget vezettem. Tutuq Baš-sal a čikek ellene egy bīña-t küldtem ki. A szövetségese földjére kisszámú embert (harcost) küldtem. "Engedelmeskedj(etek)!" — mondtam'¹⁰

Šu D 2: *antā toqidim antā yanā tūšdim čik bōduniğ bīñām¹¹ sūrā kälti [...]* *čik bōdunqā tūtuq bērtim* 'ott levertem az [Üè-qarluq szövetséget]. Aztán ismét megpihentem (táborba vonultam). *Bīñā* egységem a Čik népet terelve megérkezett. [...] A Čik népnek egy tutuq-ot adtam'¹²

A felsorolt példákban a *bīña* szó B¹ jellel van írva. Az ótörök feliratok ugyanakkor néhány további példát is nyújtanak az itt tárgyalt szóra.¹³ Ha adatainkat összeállítjuk, nem tűnik meggyőzőnek a *bīña* terminus Doerfer által javasolt 'elővéd' jelentése. A szövegösszefüggés egyedül a Šu. felirat északi oldalának 6. sorában utal az 'elővéd' jelentésre, a többi esetben semmi sem mutat arra, hogy a *bīña* jelentése 'elővéd' lenne. Sőt, még itt, az északi oldal 6. sorában is kétsége-

⁹ A *bīña* szót Doerfer műve előtt (de néhány munkában a *TMEN* megjelenése után is) másként értelmezték, s a *bīñ* '1000' szó származékának tartották. Vö. így pl. Clauson *ED* 346b-347a.

¹⁰ Ramstedt (JSFOu. XXX, 3:24-25) az alábbi fordítást adja: "zog ich mit dem Heer aus. Über ... Tutuqbaš sandte ich gegen die Čik ein Binga (Tausend?), zu dem Lande ihrer Bundesgenossen sandte ich wenig Männer. Siehe, sagte ich..."

¹¹ Malov olvasatában: *bīñim*.

¹² Hasonlóan Ramstedt: JSFOu. XXX, 3:26-27.

¹³ Itt eltekintek az összes vonatkozó forráshely ismertetésétől, s megelégszem a *bīña* alakok előfordulási helyeinek felsorolásával: Šu. D 3, Ny. 3, IXu. 20 (egy korábban félreértett hely; tévesen az emlék legjobb kiadásában is: G. Clauson — E. Tryjarski, *The Inscription at Ikhe Khushotu: RO* 34, 1971, 22). Ter K 6, D 8, Ny. 8, 9, É 1, 2. Különösen fontos forráshelynek tűnik szempontunkból a Ter-felirat nyugati oldalának 8. sora, ahol ezt olvassuk: *tōquz yīz ār bašī ūtyqun ūlug tarqan buqūğ bīñā*. Sajnos a felirat kérdéses része és ez a sor is erősen sérült. Erősen valószínűsíthejük azonban, hogy az itt előforduló *bīña* alak egy összetett személynév része. Ha ez így van, akkor egy olyan személynévvel állunk szemben, mely rangjelzésre — a rangjelzés pedig egy katonai egység elnevezésére — vezethető vissza. Az is lehet, persze, hogy a *bīña* az adott sorban rangjelzésként szerepel. Ezt a kérdést, sajnos, aligha tudjuk eldönteni. Tekin fordítása (The Tariat (Terkhin) Inscription: *AOH* 37, 1982, 51) '... Tuykun Ulug Tarkan Bukug Binga, head of nine hundred soldiers' nem segít hozzá a válaszhoz. Ha mégis egy rangjelzéssel lenne itt dolgunk, rendkívül becses lenne adatunk, hisz információt nyújtana a *bīña* hadi erejéről (900 fős).

ink támadhatnak a *bīna* jelentését illetően. A szöveg alaposabb vizsgálata ugyanis azt mutatja, hogy az idézett passzusban (*sū yōridī ōzūmin ōnrā bīnā bašī itī*) a *bīna* csakis az *ōnrā* 'előre' szóval alkotott kapcsolata (pontosabban: az *ōnrā* "jelentéstani sugallata") miatt fordítható elővédnek. Másként fogalmazva: az adott mondatban vagy fölösleges az *ōnrā* szó használata, vagy pedig a *bīna* jelentése egyszerűen 'csapat', 'katonai egység'. Tekintettel arra, hogy a Šu. felirat többi — már említett — helyén¹⁴ is ebben a tulajdonképpen semleges jelentésben találjuk a vizsgált terminust, a Doerfer által előnyben részesített 'elővéd' jelentést nyugodtan elvethetjük. A többi ótörök emlékből előforduló adat közül is a többség (így IXu. 20; Ter K 6 és talán Ny. 9) e semleges 'csapat', 'katonai egység' jelentés mellett szavaz. A Ter-felirat déli oldalának 8. sorában — mint már jeleztük¹⁵ — vagy egy személynév részeként, vagy rangjelzéseként (tisztsejnévként) látjuk viszont a *bīna* terminust. Hasonlóan értékelhetjük a felirat északi oldalának második sorában felbukkanó *bīna* adatot is. Mint fentebb is utaltam rá röviden, a *bīna* terminust több kutató hozta már összefüggésbe a török 'ezer' jelentésű *bīn* számnévvvel.¹⁶

Ennek a kétségkívül csábító összevetésnek egy igen nagy módszertani gyengeje van. Azok a kutatók ugyanis, akik a *bīna* szót hangtani hasonlósága miatt összefüggésbe hozták az 'ezer' jelentésű *bīn* számnévvvel, a *bīna* terminusnak 'ezred' jelentést adtak. Tették ezt úgy, hogy sem a tényleges etimológiai összefüggést nem igazolták, sem olyan adat nem volt birtokukban, mely a *bīna* 'ezred' jelentést igazolta volna. Másszóval úgy vélték, hogy a *bīna* 'ezred' jelentését a *bīn* alakkal való hangtani hasonlóság, a két hasonló hangzású alak etimológiai összefüggését pedig a jelentéstani kapcsolat igazolja. Kézenfekvő logikai hiba teszi védhetetlenné magyarázatukat. Nem igazolhatunk egy hipotézist egy másik bizonyítatlan feltevésével.

¹⁴ Ld. Šu. K 11, D 2, Ny. 3.

¹⁵ Ld. itt a 13. jegyzetet.

¹⁶ H. N. Orkun (*Eski Türk Yazutları*. IV. Istanbul, 1841, 29.) a *bīnā* szót a *bīn* '1000' egyik mellékalakjának tartotta. A. von Gabain ótörök nyelvtanában (vö. ATGr. 1974³:87) úgy vélte, hogy a *bīnā* a *bīnā bašī* kifejezésben részesesetben áll. Ezeknek a nézeteknek helyes kritikáját már Doerfer (TMEN IV, 86) megadta. Ramstedt (i. h.) egyébként, aki a *bīnā* alakban "egy archaikus mellékalakot vagy a *bīn* 'ezer' egyik származékát" sejtí, rámutat arra is, hogy az 'ezer' a mongolban *miŋgan*. Közismert, hogy Ramstedt török-mongol szóhasonlításait igen óvatosan kell kezelnünk. Szóhasonlításaival általában az ún. "altáji hipotézist" kívánta igazolni, egy feltevést, mely igazolatlan, de nem lehetetlen. Az adott esetben azonban nem kételkedhetünk összevetése helyességében. A török *bīn* és a mongol *miŋgan* összetartoznak. A kérdés csak az, hogy hogyan magyarázhatjuk ezt az etimológiai összefüggést. N. Poppe (*Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. I. Vergleichende Lautlehre. Wiesbaden, 1960, 72, 122. Porta Linguarum Orientalium. Neue Serie IV.) és Ramstedt (*Kalmückisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fennou-Grigicae*. Helsinki, 1935, 263.) a török és mongol alakok ősi egyezéséről szólnak, Doerfer szerint a mongol alak az őstörök **bīndn* formára megy vissza (TMEN I, 100; IV, 33). E fontos kérdés taglalása nem tartozik e cikk témájához, s szét is feszítené annak kereteit.

E tagadhatatlan logikai hiba ellenére úgy tűnhet, hogy a viszonylag újonnan felfedezett Ter-felirat információinak birtokában bizonyos érvekhez juthatunk a fenti hipotézis védelmében. A felirat nyugati oldalának 8. sora — mint láttuk — lehetőséget adhat arra, hogy a *biña* egységet, mint egy 900 fős katonai kontingenst határozzuk meg.¹⁷ Kilencszáz, persze, nem egyenlő ezerrel, de egy ezred nem mindig ezer főből állott. Így, ez az adat — bizonyos fenntartásokkal — szemantikailag támogathatja a *biñ* és a *biña* összetartozását. A mutakozó hangtani különbség áthidalását ez esetben, egy eddig az irodalomban föl sem merült szempont mérlegelése segíthetné. Mint tudjuk, az ótörök feliratok számos olyan terminust tartalmaznak (mindenekelőtt a méltóságnevek között), melyek egy nem-török nyelvből származnak. Több kutató gondolt már rá, hogy ez a nem-török nyelv Belső-Ázsia türk kor előtti urainak, a zsuán-zsuánoknak a nyelve volt. Sajnos, e nyelvről nincsenek pontos ismereteink. Néhány zsuán-zsuán glossza alapján azonban fölmerülhet, hogy a zsuán-zsuán nyelv egy mongol idióma volt.

Az ótörök nyelv szókészletének az államigazgatás körébe tartozó elemei mindenesetre jórészt ebből a közelebbiről nem ismert nyelvből származnak. Egy hadi terminus, mint az itt vizsgált *biña*, minden további nélkül beletartozhat ebbe a kategóriába. Ha e föltevés igaznak bizonyulna, másként kellene értelmeznünk a török *biñ* — *biña* — mongol *miñgan* közötti összefüggést is.¹⁸

Bár végig kellett gondolnunk a fenti lehetőséget, úgy gondolom, hogy a *biña* alak jól magyarázható török etimónból is, s itt alább javasolt származtatása leve-szi a napirendről a szó összevetését a török és mongol 'ezer' jelentésű adatokkal. Úgy látom, hogy a *biña* alak egy deverbális származékknak fogható föl, s képzője a jól ismert *-gä* képző.¹⁹ Ezen etimológiai magyarázat szerint a szó töve a szintén közismert török *bin-* 'lóra száll'²⁰ ige.²¹ Mindez azt jelenti, hogy a szó véleményem szerint eredetileg magas hangrendű volt (*bingä* > *biñä*),²² és a másod-

¹⁷ Ld. itt a 13. jegyzetet. Többi adatunk nem ad ilyen pontos információt. Átvizsgálva további adatainkat csak annyit állapíthatunk meg, hogy a *biña* erősebb egy néhány fős egységénél (*är*), időnként igen jelentékeny az ereje (vö. pl. a *biña*-nak adott feladatokat Šu. K 11, D 2; a *biña süsi* szókapcsolatot IXu. 20), de mindenképpen gyengébb a fő erőt képviselő sereg egységénél (pl. *qan süsi*).

¹⁸ Az ótörök *biña* szó esetleges idegen eredetét támogathatná az a tény is, hogy az ótörök emlékekben nem következetes a szó írásmódja. Dominánsnak a szókezdő B¹ mondható, de több adatunk van B²-vel is (vö. pl. IXu. 20).

¹⁹ A képzőről ld. újabban Erdal (*i. m.* 376 skk.) jó áttekintését.

²⁰ A megfelelő török nyelvtörténeti adatokat ld. Clauson etimológiai szótárában (ED 348a).

²¹ Az *-n-* + *-g-* > *-ñ-* kontrakcióhoz vö. pl. *yañaq* 'arc, pofa' (Clauson ED 948b), *ärñäk* 'ujj' ld. még Erdal 1991, 75 és 91.

²² A Šu. felirat nyugati oldalának 3. sorában, valamint a IXu.-felirat 20. sorában ennek megfelelően még *biñä* olvasható.

lagos *bīna* alak az *-ñ-* velarizáló hatásának tudható be.²³ A vizsgált ótörök emlékekben magas és mély hangrendű alakokat még egyaránt találunk, de — mint láttuk — túlsúlyba már a másodlagos, mély hangrendű alakok jutottak. A hangrendi ingadozás megléte mindenestre az itt kínált etimológiai magyarázatot erősítheti. Az etimológiai magyarázat szemantikai oldalát elég stabilnak látom. A *bīna* szó mellett ebben a dolgozatban a *yālmā* terminust is említettem. Ez utóbbi — régóta ismert — megbízható etimológiája szerint a *yāl-* ‘lovagol, üget’ ige származéka²⁴ és így világos szemantikai párhuzamot nyújt a *bīna* (*biñä*) számára. Ugyanebbe a szemantikai kategóriába tartozik egy másik ismert terminus is, a *yortuğ* ‘az uralkodó lovas kísérete’,²⁵ amelyik a *yort-* (<*yorit-*)²⁶ ‘galoppozik’ ige származéka. Ez a műszó az ótörök nyelv karahanida emlékeiben fordul elő. Az itt tárgyalt *bīna* hadiszó ezek szerint nem áll egyedül, hanem az ótörök hadi terminusok egyik szemantikai csoportjának egyik tagja. Az a tény, hogy további igei származékokat is találunk az ótörök hadi terminusok között, s ezek egy világosan egyívé tartozó szemantikai mezőben foglalnak helyet, nagyban támogatják a javasolt etimológiai magyarázatot.

Visszatérve a dolgozat kiindulópontjához, úgy tűnhet, hogy a *bīna* terminus Doerfer által javasolt értelmezésének elvetésével, egyetlen olyan hadi műszót ismerünk az ótörök korból, amelyik a seregbeosztás, ill. a csatarend kategóriájába sorolható, s ez a *yālmā*. Mégsem gondolom, hogy egy ilyen következtetés helytálló lenne. Úgy látom ugyanis, hogy forrásaink alapos átrostálása számos — eddig kellő figyelemre nem méltatott — hadi műszót tárhat fel. Ezek részletes tárgyalására itt nem vállalkozom, de néhány korai előfordulású hadi beosztási egység elnevezését megemlítem:²⁷ *bögür* ‘Oldalvéd’, *sīnar* ‘Szárny’, *uç* ‘Szárny’, *yan* ‘Szárny; Oldalvéd’, *yätüt* ‘Tartalék’ stb.²⁸ Az ótörök hadi terminológia nemhogy szegényes, hanem ellenkezőleg, rendkívül gazdag volt. A különféle források az egyes csapategységek más és más elnevezését hagyományozták ránk. Valószínű, hogy néhány esetben szűkebb elterjedésű, regionálisan használt terminusokkal van dolgunk. További lehetőséget nyújthatnak a korai török hadi terminusok összegyűjtésére az eddig jóformán kiaknázatlan másodlagos források is. Mindezekelőtt a török onomasztikonra gondolok. Egy — a magyar turkológiát különösen

²³ Ez a kombinatórikus hangváltozás jól ismert a személyes névmások részesesetében egyes szám első és második személyben *bān* ‘én’, *sān* ‘te’ (*baña* / *maña* ‘nekem’, *saña* ‘neked’), vö. Clauson *ED* 346ab, 831b-832a.

²⁴ Ld. Clauson *ED* 929a; vö. Erdal 1991, 316.

²⁵ Ld. Clauson *ED* 959a.

²⁶ Ld. Erdal 1991, 795-796.

²⁷ A török hadi terminológia kérdéseivel egy most készülődő és rövidesen lezárandó monográfiában, ahol a részletek tárgyalására is mód nyílik, külön foglalkozom.

²⁸ A hadi terminusok egy tekintélyes csoportja eredetileg testrészt elnevezés volt.

érintő — példát erre is hozok, előre bocsájtvá, hogy az adott esetben részletes érvelés nélkül egyelőre nem többről, mint egy feltevésről szeretnék szólni.²⁹

Közismert, hogy Európa népei régóta — kisszámú kivételtől eltekintve — nem önelnevezésén, hanem az *Ungar*, *Hungarian*, *hongrois*, *вѣнгр* néven szólnak a magyarságról. A latin forma a *Hungarus*, a bizánciban az *οὐγγροι* nevet találjuk. Az irodalomban általánosan elterjedt magyarázat szerint a magyarság idegenek által használt neve egy szláv többesszámú alakra **Ongri* (**Ongre*) vezethető vissza, s ez a szláv forma végső fokon egy híres török törzsszövetség ill. nép elnevezésére, az *Onogur* névre megy vissza.

Úgy látom, hogy bár e magyarázat hangtani része sem mentes ugyan a nehézségektől (nem világos ugyanis az *Ungar* alak második szótagjának a vokalizmusa), mégis talán a súlyosabbik problémát az etimológia történeti háttere veti fel. Bár több kísérlet is történt a történeti háttér tisztázására, úgy látom, hogy mind a mai napig hiányzik egy megbízható történelmi magyarázat, miért, mikor, hol és kik azonosították a magyarokat az onogurokkal. A jelzett hangtani probléma megoldásáig és az igazolhatónak tekinthető történelmi érvelés megszületéséig megengedhetőnek tartom egy másik etimológiai magyarázat hipotetikus felvetését.³⁰

Úgy gondolom, hogy a magyarság *Ungar* stb. neve jól illeszthető azoknak a régi magyar ethnonymusoknak a csoportjába, mely török eredetű s végső fokon hadi műszóra vezethető vissza. Ilyen ethnonymusokat nemcsak a régi magyar törzsnevek³¹ között találhatunk. Ismerjük a magyarok kazárok által használt elnevezését, a *Σαβαρτοι* nevet is, mely véleményem szerint a magyarság Kazár Birodalomban elfoglalt helyének, s katonai segédnépként betöltött szerepének megfelelően 'Jobbszárny-mögötti' jelentésű volt.³² Ebben a jelentéstani csoportban nyerhet magyarázatot az *Ungar* népnév is, mely egy török **oñari* < *oñ qari* 'Jobbszárny' jelentésű terminusra mehet vissza.³³

²⁹ A kérdés részletes tárgyalására egy külön tanulmányban szeretnék a közeljövőben sort keríteni.

³⁰ Azt gondolom egyébként, hogy a tudományban minden esetben célszerű megfogalmazni kételyeinket. Meg kell tennünk ezt olyankor is, amikor esetleg éppen egy régóta elfogadott, sokak által és sokszor idézett tétel kapcsán érzünk bizonytalanságot. S ha a régebbi nézettel szemben egy új javaslatot is tudunk tenni, már nem is hallgathatunk kétségeinkről.

³¹ Ld. dolgozataimat: Új vélemény török eredetű törzsneveinkről: *Keletkutatás* 1989, tavasz. 3-17, 121-122. Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs: *Ural-Altäische Jahrbücher* (Wiesbaden) Neue Folge 9, 1990, 31-37; Historische Zeugnisse der ungarischen Stammesnamen. In: *Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Oslo, June 12-16, 1989*. Ed. by Bernt Brendemoen. Oslo, 1990, 23-28.

³² Ld. A. Berta, Die chasarische Benennung der Ungarn. In: *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik — Turkologie — Diplomatik*. Hrsg. Christa Fragner und Klaus Schwarz mit einem Vorwort von Bert G. Fragner. Berlin, 1992, 7-11. Schwarz Verlag.

³³ Ld. Clauson *ED* 166b-167a (*oñ*); 644b-645a (*qari*).

A Veszprémi szandzsák

A magyarországi török hódoltság közigazgatási beosztása fő vonalaiban régóta ismert. Mind a török krónikák kiadása, mind a levéltári források közzététele során számtalan adat bukkant fel a hosszabb ideig fennálló közigazgatási egységekre, élükön természetesen a beglerbégsegekre (más szóval vilájetekre), aztán a szandzsákokra vagy livákra, végül a náhijékre. Kevesebb figyelem irányult azokra az adminisztratív szerveződésekre, amelyek csak néhány évig éltek, s aztán valamilyen okból elhaltak vagy más, nagyobb keretbe olvadtak be. A legteljesebb listát eddig Káldy-Nagy Gyula bocsátotta közre, melyben olyan korábban nem említett szandzsákokat sorolt fel, mint az Egri vári és a Becsi-Becskereki.¹

A kimondottan közigazgatás-történeti irányultságú kutatómunka eredményeként sem volt várható, hogy jelentősen módosuljon a kép. Ehhez viszonyítva némileg meglepő, hogy az eddig ismertek mellé két beglerbégesség is feliratkozott, a Szigetvári² és a Pápai³. Bár a jól értesült krónikaírók hivatkozásai alapján mindkét vilájet létezésére lehetett volna következtetni, a 16. század végi bonyolult viszonyok miatt ez az azonosítás eleddig elmaradt.⁴ Az e tekintetben legjobb forrásnak számító rúznámcsék segítségével azonban ma már bizonyosnak látszik, hogy pár évig mindkét pasalik fennállt — a Szigetvári volt a jobban megszervezett,⁵ a Pápai inkább csak a várra és környékére szorítkozott.

A jelen dolgozat a kérészéletű szandzsákok közül a Veszprémi sorsát kívánja bemutatni.

Veszprémet 1552. június 1-én foglalták el Hadim Ali pasa budai beglerbég erői.⁶ Kérdés, mikor vált a város szandzsákszékhelyé — közvetlenül a meghó-

¹ Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977, 9-10. (Pest megye múltjából 3).

² Dávid Géza, Szigetvár 16. századi bégjei. (Megjelenés alatt a Baranya Megyei Levéltár kiadásában.)

³ Dávid Géza, A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban: *Zalai Múzeum* (sajtó alatt).

⁴ Donald Edgar Pitcher volt tudtommal az egyetlen, aki felfigyelt erre a kormányzóságra: *An Historical Geography of the Ottoman Empire from earliest times to the end of the sixteenth century*. Leiden, 1972, 130.

⁵ A Pécsi és a Pozsegai szandzsákokot utalták alája. Vö. Dávid, Szigetvár 16. századi bégjei.

⁶ A város elestére ld.: Szántó Imre, Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 9, 1970, 49-54. -A török kézre jutás napját illetően Veress D. Csaba, *Várak a Bakonyban* (Budapest, 1983, 61) című munkájában úgy foglalt állást, hogy "A kapituláció feltehetően június 2-án következett be." Pár évvel később viszont ezt írta: "Június 1-én a török csapatok elfoglalták Veszprém várát." (Veress D. Csa-

dítás után vagy csak később. A válasz nem teljesen egyértelmű, bár inkább az azonnali bégekinevezés mellett szól. Ami biztos: 1554. február 15-én vezették be a budai rúznámcséba Mehmed, veszprémi bég nevét.⁷ Ami bonyolítja a helyzetet: a birtokai felsorolása utáni, később kihúzott részben, mely a kiutalás körülményeit volt hivatva rögzíteni, szerepel egy másik dátum is, amely az 1552. július 3-12. közötti napoknak felel meg. Hogy világos legyen az összefüggés, a vonatkozó szöveget ideiktatom, amennyire lehet, követve annak sajátos megfogalmazását, de kiegészítve azzal, ami a megértéshez szükséges:

"Az említett szandzsák a nevezettnek 200.000 akcsényi hászokkal a Beszpremi szandzsák (sic !) adatott. Minthogy [erről] a 959. év redzseb [havának] középső harmadában (1552. július 3-12.) [kelt] nemes parancsot mutatott be, [majd] bemutattott egy --- év --- [kelt] nagyúri parancsot [is, mely úgy rendelkezett, hogy mivel] a korábban birtokában lévő ziámetjéből a Kajár és Kenes[e] nevű falvakat [a korábbi összeghez képest] 3-3 ezer akcséval magasabb összeggel fogadta el, a székesfehérvári szandzsákbég hászaiból pedig 60.000 akcsényi hászokat 120.000 akce [értékben fogadott el, s ezért ezzel az összeggel] adassék ki tezeréje... (további részirtokok felsorolása után), [ezért] a nagyúri berátra [felterjesztett]."⁸

Fenti kiegészítéseink közül feltétlenül magyarázatra szorul a szultáni parancsok dátuma után kitett [kelt] szó. Mind a hasonló források terminológiai gyakorlata, mind a tényleges szokások, tágabb értelemben az egész oszmán gondolkodás indokoltá teszi ezt a bővítést. Egyrészt ugyanis se szeri, se száma az olyan rúznámcsé bejegyzéseknek, amelyekben hol a "tárlili", azaz 'dátumú', hol a "tárlile müverrah", azaz 'dátummal ellátott' kifejezés áll a hivatkozott uralkodói parancs után, amely vagy egy bégi kinevezést ír elő, vagy egy javadalombirtok kiutalására ad utasítást. Másrészt nehéz lenne elképzelni, hogy a beglerbégi központban arra hivatkoztak volna, hogy mikor kereste fel őket a frissen kijelölt szandzsákbég, s ne arra, hogy a padisah, minden állás és birtok osztogatója, mikor méltóztatta egyik érdemtelen szolgálóját kegyben részesíteni. Ezek megfontolásával az első veszprémi bég hivatalba kerülésének időpontjaként az 1552. július 3-12. közti napok valamelyikét kell elfogadnunk.

Az imént idézett szövegrészből az is kitetszik, hogy a ziámet-birtokosok közül választották ki Mehmedet a frissen kialakított közigazgatási központ élére. Korábbi jövedelmei is kikövetkeztethetők, s azok — a maguk 38.150 akcséjával — nem mondhatók különösebben magasnak, legalábbis ahhoz tűnnek kevésnek, hogy élvezőjük esélyes lehessen a bégi posztra. Mint látjuk, az oszmán államve-

ba - Siklósi Gyula, *Székesfehérvár, a királyok városa*. Budapest, 1990, 80.) Ez utóbbi dátum mellett Szántó (i. m. 50) már 1970-ben letette a garast, bár perdöntő bizonyítékát, Miksa trónörökös június 2-i levelét, melyben a vár elvesztését tudatja, nem ebben az összefüggésben idézte.

⁷ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284, f. 95r. (Vö. Káldy-Nagy, i. m. 10, 29. jegyzet.)

⁸ Krafft 284, f. 96r.

zetés nem ismert lehetetlent... Egyébként a tolnai náhijéba soroló 9 falu és egy puszta volt eladdig az övé, pontosabban ezt a járást írták a fejlécre, de a települések közül 1 valójában az anyavári, 3 a palotai, 1 pedig a fehérvári náhijéhoz tartozott. A dolog másik pikantériája, hogy a bejegyzés, azaz 1554 februárja idején Tolna és környéke már a Szekszárdi szandzsák része volt, ezt azonban nem vették az írnokok figyelembe, s még mindig Székesfehérvár alkotóelemként szerepeltették. Fűzzük még hozzá, hogy az anyavári náhije 1552-ig a Simontornyai szandzsák deftereiben szerepelt, hogy aztán szintén a Szekszárdi liva területét gyarapítsa⁹ — ezt is elmulasztották jelölni.

A kinevezéskor kapott javadalmak egyik sajátossága, amihez hasonlót a korábbi szakirodalom nem említett, hogy a települések egy részét — persze, "önszántából" — az eredeti névértéknél magasabb összeggel fogadta el. *Ber vedzsh-i kabúl* — ez a kifejezés adja tudtul, hogy Kenesét 4.000 akcse helyett 7.000-ért, Kajárt 5.800 akcse helyett 8.800-ért, Arszlán, fehérvári bég falvait pedig — mint fent is olvastuk — 60.000 akcse helyett 120.000-ért írják kiutalási okmányába. Azt jelenti ez, hogy bevételeinek egyharmadát lényegét tekintve jogellenesen biztosították neki, s ehhez az alig burkolt adóemeléshez a kormányzatszervek minden további nélkül asszisztáltak.¹⁰

Egy másik figyelemre méltó vonás, hogy a neki osztott helységek egy részének várható jövedelmét becslés szerint (*ber vedzsh-i tahmín*) állapították meg. Az Arszlán bég falvainak mondott települések közül 12 még korábban a székesfehérvári miralaj, Hajdar kezében volt, csere révén került a szandzsákbég tulajdonába, s közülük hat, 10.488 akcse értékben a fenti módon lett kiutalva. Három további tímár-birtok, egyenként 8.000 akcséval ugyanilyen variációban volt már megelőzően is az illetők javadalma, s így örökölte azokat Mehmed bég is. Végül a veszprémi vár vásárpénze, vágóhídi illetve és bíróság elé idézési illetve — melyek összegét szerényen csak 3.000 akcséra taksálták — gazdagította őt ebben a formában. Tehát mintegy 37.500 akcse, ami a duplán vállalt rész miatt majd 49.000 akcsét jelentett, azaz a teljes szandzsákbégi fizetés közel egynegyede nem a megszokott összeírási gyakorlat alapján lett megállapítva. Ha jobban utánagondolunk, e helységek java igazából még nem hódolt be, vagyis nem volt bizonyosra vehető, hogy adóik csakugyan behajthatók lesznek-e vagy sem.

Eddig két olyan szempont merült fel, amelyik nem festi túl rózsásnak a Mehmed bég számára kialakított anyagi kereteket. Ezekhez társul még egy harmadik is. Nevezetesen javait 201.100 akcséként összegezték, a valóságban azonban csak 196.150 akcsét tesznek ki a felsorolt tételek. Bizonyára azt a 10.000 akcsés, a Bu-

⁹ Vö. Dávid Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest 1982, 18.

¹⁰ Később jobban vigyáztak a látszatra. Akkor is megmaradtak az egyes települések eredeti, azaz a tahrír-defterben megállapított összege mellett, ha a javadalmazottnak óriási hiányai támadtak. A *ber vedzsh-i tekml*, azaz a 'teljes névértékben' formulát használták ilyenkor, s nyilván szemet húnytak afölött, ha az illető minden eszközt megragadott arra, hogy ténylegesen is kisajtolja a neki járó összeget. "Más név alatt a végzet ugyanaz" tehát; hol leplezetlenebb, hol leplezettebb formában.

dai szandzsákba eső részbirtokot nézték el, amelynek csak felét kapta meg ő, a másik fele viszont a beglerbégnek járt.

Mіндеzt összevéve: ha a kiinduló summákkal és a ténylegesen birtokolt településekkel számolunk, akkor csak 92.650 akcse biztos jövedelmet könyvelhetünk el az első veszprémi bég éves bevételeként.¹¹ A többi kipréselése az érdekelt találékonyságán múlt. Nem lehet kétségünk felőle, hogy minden tőle telhetőt megtett avégett, hogy sikerrel járjon. Félő, hogy az igazi kárvallott nem ő, hanem az érintett magyar falvak lakossága volt.

A kiutalt települések a már említett náhijék mellett a leveldi, a devecséri, a veszprémi, a cseszneki, a tihanyi, a vázsonyi, az ugodi (?), a csobánkai, a somlói és a sümegi náhijéba estek. A települések egy része viszonylag könnyen azosítható, jónéhányuk azonban — elírás vagy nagyszámú olvasati lehetőség miatt — nem vagy csak igen bizonytalanul. Közülük most csupán egyet emelek ki. A fentebb említett három tímár-birtok egyike Mehmed bég előtt Jusuf bin Ali, a fehérvári lovasok agája kezén volt. Harmadik tétele így betűzhető ki: "Beszprem város faluja". Utána még összegmegjelölés sem szerepel, csak a teljes tímár végső summája, azaz 8.000 akcse, "becslés szerint". A dolog különössége, hogy a szandzsák megalakulása után sem változtatták meg az annak központjává tett városra vonatkozó bejegyzést, pedig logikusnak tűnik, hogy lakóinak adózóképességét hamar felmérték, s terheiket attól fogva annak függvényében határozták meg.

Az első veszprémi bég kilétével kapcsolatban röviden utalnunk kell Istvánffy egyik megjegyzésére, amely félreértésre adhat okot. A vár elfoglalását taglaló bekezdésben említi ő egy Dzsáfer nevű személyt mint aki az odahelyezett őrség parancsnoka lett.¹² Felvetődik: szandzsákbégről vagy dizdárról akart-e megemlékezni? Volt olyan szerző, aki — óvatosságból várparancsnokról beszélve — megtoldta a nevet a bégi címmel, amivel — tudatosan vagy sem, egyremegy — az első variáns mellett foglalt állást.¹³ A fentebb mondottak fényében viszont csak az utóbbiról, azaz dizdárról és nem szandzsákbégről lehet szó.

Török források segítségével 1556 szeptemberéig, esetleg novemberéig tudjuk dokumentálni Mehmedet Veszprém fő elöljárójaként. 1555. január 28-án vezették be a rövidített udvari nyilvántartásba (ruúsz defteri) a díván azon döntését, amely a nevezett egyik előterjesztésére válaszolt. A parancs-kivonat így szól:

¹¹ Ennyi megtakarítás után az udvar "nagystílus" eltekinthetett az elvi és a téves összeadással nyert összeg közti 1.100 akcse eltérés másnak juttatásától, bár még itt is fontoskodtak egy kicsit, midőn hozzátették: ez a pénz amúgysem alkalmas elkülönítésre.

¹² Nicolaus Istvánffy, *Regni Hungarici historia...* Coloniae Agrippinae, 1724, 198/b.

¹³ Veress D. Csaba, *i. m.* 61. — A Veszprém török kori történetét taglaló legújabb monográfiája szerzője szerencsésebben került el a csapdát (L. Hungler József, *A török kori Veszprém*. Veszprém, 1986, 54), de nem tette világossá, mit ért várparancsnokon, ami azért lényeges, mert a magyar szakirodalom sokszor a szandzsákbéget is ekként aposztrofálja. — A legerősebben Szántó fogalmazott: "Ali páša Dzsáfer parancsnoksága alatt őrséget helyezett el a várban" (*i. m.* 50).

"Veszprém bégje, Mehmed bég levelet küldött, [mely szerint] Veszprém vára a végeken fekszik, s az említett várnak gőzfürdőre (hamam) van szüksége. Mint-hogy nemes parancsot kért arra, hogy az alapítványt tevők építési vágya engedélyeztessék, [az] elrendeltetett."¹⁴

1556. június 23-án ugyanebben a forrástípusban bukkanunk újból nevére, amikor azon panaszát vizsgálták meg, miszerint 4 hász-faluját másnak adták, s így bevételi hiányai támadtak. Minden bizonnyal a Budai szandzsákhhoz tartozó, a beglerbéggel közösen birtokolt fent említett helységektől kellett megválnia.¹⁵ Ebben az esetben csak 5000 akcsés kár érte, s bízhatott benne, hogy hamar talál-
nak neki ilyen értékű üresedést, ahogy azt a szultán elrendelte.¹⁶

Az 1556 szeptemberére és novemberére vonatkozó adatok a veszprémi dzsámi személyzetének változásait nyomon követő iratban maradtak ránk. Egyrészt a megüresedett müezzín és egyben devrhán (korán-recitáló) feladatkör betöltésére jelölt valakit, másrészt a függetlenített muarriif (a dzsámi jötevőit dícsérő inába foglaló személy) kinevezését támogatta, illetve a devrhán és muarriif szolgálat ellátására ajánlott egy személyt, feltehetőleg egyazon napon, mivel a jóváhagyás egyaránt szeptember 20-án történt meg.¹⁷ A kiadott változat ugyan csak Mohammed (= Mehmed) béget említ, nem lehet azonban kétséges, hogy Veszprém ura szerepel itt. A szöveggörnyezeten túlmenően ezt a feltételezést erősíti meg az 1556. november 4-i bejegyzés, mikor is a várat elhagyó kajjim (dzsámiszolga) és sziradzsi (lámpagyújtogató) utódlása a *veszprémi bég* jelentése nyomán valósult meg.¹⁸

A kiapadó török utalásokat szerencsére nem sokkal később magyarok váltják fel. 1557. február 25-én kelt az a levél, amelyet "Wespremy Memhet bek az felseghes chazar heltartoya Wespreme es annak mynden tartomanyaban" írt alá,

¹⁴ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 213, p. 9. -Hungler (*i. m.* 28) szerint 1555-ben Ali aga, veszprémi porkoláb jó hírrel örvendeztette meg Chorón János devecseri kapitányt, mondván: "elmege Veszprémből Mehmed bég". A hivatkozott helyen (Szalay Ágoston, *Négy száz magyar levél a XVI. századból*. Pest, 1861, p. 153, No. 70) azonban ez áll: "...azvtan hogh el ment Memhet-bek...". Ezt a kitéltét én úgy értelmezem, hogy a nevezett csak eltávozott a várból, s nem úgy, hogy leváltották. Semmiképpen sem fogható fel viszont jövőben beálló eseményként.

¹⁵ Ezt a sejtésünket alátámasztja az a bejegyzés, amely a szóban forgó falvak eggyel későbbi, 1556 decemberi adományozásáról maradt fenn: Krafft 284, f. 421v. Ekkor Hüsejzn, a budai gönülük agája vált arpalikként bevételeik élvezőjévé, minekutána előző birtokosuk, Haszán a Nógrádi szandzsák élére került. -A települések 1546-os és 1559-es javadalombirtokosára ld.: Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, 1985, 163; Bulgár, 308; Híhalom, 387; Kőkénös, 634; Terén. (Pest megye múltjából 6).

¹⁶ Kepeci 215, p. 47. -Nem kizárt, hogy mégse volt ez olyan könnyű. Mindenesetre az ebben az összefüggésben vallatható budai rúnámcsében (Krafft 284) nem akadtunk ilyen módosítás nyomára.

¹⁷ Velics Antal - Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. II. Budapest, 1890, 258-259.

¹⁸ *Uo.* II. 259.

s melyben figyelmezteti Újfalussy Ferenc palotai tisztartót, hogy hagyjon fel a Palota körüli palánk építésével, minthogy az lopó helynek készül, s ezt ő nem nézheti tétlenül. Az építkezésen részt vevők falvainak felprédálásával fenyegetőzik, amennyiben baráti figyelmeztetésének nem lenne foganatja.¹⁹

Ugyanez év március 12. napján Nagyvázsony kapitányával, Horváth Gáspárral vette fel a kapcsolatot Mehmed bég, arra kérve őt, hogy járjon közben Nádasdy Tamásnál egy török rab szabadon engedése ügyében; váltságdíjúl egy lovat ajánlott.²⁰

A továbbiakban, sajnos, név nélkül bukkan elő időről-időre a veszprémi bég, de — mint látni fogjuk — okkal tehetjük fel, hogy mindvégig egyazon személy áll a hivatkozások mögött. 1557. április 22-én Fehérvárra hívták,²¹ de pár nap múlva már vissza is tért állomáshelyére.²² Ez év novemberében átmenetileg ismét elhagyta Veszprémet.²³ 1558 januárjában valahol Tihany körzetében nyulászott, onnan kereste meg a magyar vár kapitányát, (fegyveres ?) találkozózt kérve tőle, amit az — vendégeire hivatkozva — visszautasított, hozzátéve: "az ő barátsága énnekem nem kell".²⁴

Utoljára 1558. május 19-én hallunk róla, egy, a maga nemében páratlan történet kapcsán. Enyingi Török Ferenc így adta elő az esetet²⁵: "Hiszem, hogy értette kgd *Oroszlán bék*²⁶ dolgát, mi módon az ő tábora-ra ütöttek volt, is ő ma-

¹⁹ *A Podmanini Podmaniczky család oklevéltára*. V. Szerk. Lukinich Imre, Budapest, 1943, 42-43, No. 22. (Erre a levélre Veress D. Csaba is hivatkozott /i. m. 73, illetve 258, 152. jegyzet/, ám úgy beszélt róla, mintha az Thúry Györgynek lett volna címezve. A forrást is pontatlanul jelölte meg, mint az V. kötet 57. lapján szereplőt.)

²⁰ Hungler, i. m. 60.

²¹ Komáromy András, Magyar levelek a XVI. századból. II. közlemény: *Történelmi Tár* 1907, 397.

²² *Uo.*

²³ *A Podmanini Podmaniczky család oklevéltára*. V, 63, No. 36.

²⁴ Komáromy, i. m. 401.

²⁵ Komáromy, i. m. 425. Jó szemmel figyelt fel az ügy érdekességére Veress D. Csaba, aki két munkájába is beleszötte ezt az epizódot: i. m. 76, illetve Veress - Siklósi, i. m. 87-88.

²⁶ Arszlán bég ekkor mohácsi szandzsákbégeként szolgált. Legkorábbi török adatom 1558. március 13-án tünteti őt fel ebben a funkcióban (Kepeci 216/a, p. 131), de a jólétesült Takaró Mihály már 1557. szeptember 18-án tudta, hogy "Pécsett (az elnevezés mögött a Mohácsi szandzsák rejlik) *Oroszlán bék*nek *sáncsokságot* attak" (Komáromy, i. m. 401). 1558 júniusa és 1559 februárja között gyakran szerepel ugyanezzel a titullussal a budai számadáskönyvekben: Fekete Lajos - Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek, 1550-1580*. Budapest, 1962, 299-300, 315, 337, 355, 365, 370. (Ekként nem állja meg a helyét Veress D. Csaba azonosítása, miszerint az eset bekövetkeztekor Székesfehérvár bégeje lett volna /i. m. 76/. Ez csak az 1553. január 18 - 1555 vége közötti időszakra nézvést állítható egyelőre teljes bizonyossággal: Krafft 284, f. 20v, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 1, p. 197, No. 1133, p. 199, No. 1140, illetve Kepeci 214, p. 6. -Pár évvel később maga is észrevette, hogy valami nem stimmel a dolog körül, s ekkor szendrői bégnek tette meg Arszlán /Veress - Siklósi, i. m. 87/, ahol az szintén képviselte a szultánt, de évekkel utóbb.)

ga is, hogy sebben esset volna, az *szekén* emberek, kik akoron keztek voltak, így beszélük, hogy az *hardi* erdőről üttenek volna az Oroszlán bék táborára... Hire az, hogy az *beszprimi bék* és *Welý bék*²⁷ mive lett (?) volna, hogy az táborra üttenek, mindjárast az Oroszlán bék táborára mentenek és ot három *kadiát*, kik ot voltak mindjárast meg ölik. Ő magátis Oroszlán béket megakarták ölni, de egy janczár oltalmazta meg, azt azonnal megölték, Oroszlán béken kenig nyolcz vagy kilencz sebet *lettenek* (így !), egyéb fe népeket is vagtanak le, az köz törökök *kezyül* (így !) senkit nem bántottanak, semmi *nemyü* (így !) marhát el nem vittének, az ot való népnek soldjok ot volt, de abban is semmit el nem vittek. Az kik reájok mentenek azokban egynél töb meg nem holt, *tar* volt annak kenig az feje, az testét Fejérvárra bevitték, ugy találták, hogy minden *mógya* (így !) *török*. Az fejét mindjárast császárnak *bekiülték* (így !) az testet kenig el nem haták temetni, ugyan azon *szekén* emberek, kik be járnak bizonyal mongyák, hogy az bassa Weszprémre 32 izpahiát *küldet* volna es az ot való béket fogva vitette volna. Ez okáért, hogy ez dolog ő miattok esset volna."

Nem kétséges, hogy személyes bosszú motiválta az akció résztvevőit, aminek hátterét nehéz lenne kideríteni. Bármi is állt mögötte, az önbíráskodást nem tűrhette el a beglerbég. A veszprémi bég budai vesszőfutása leváltással végződött. Nem érte meg tehát a hardi kaland... Kétségbeesésében Mehmed — s most válik bizonyossá, hogy végig egyazon személlyel volt dolgunk — magas pártfogó után nézett. Rejtély, hogy tudott kapcsolatba kerülni Bajezid trónörökösével, aki ekkor még Kütahjában tanulta nagy önbizalommal az uralkodás tudományát, Amaszjába való áthelyeztetéséig, amire 1558. szeptember 6-án került sor.²⁸ Tény azonban, hogy a sehzáde tollat fogott a bég érdekében, s egy birtokadományokat kérő lista elejére illesztette az ügyet, mondván: "Beszbrem korábbi szandzsákbégje, szolgája, Mehmed számára adassék kegy az Isztóni Belgrádi szandzsákra vagy az ő régi szandzsákjára!"²⁹ Bármilyen jól választotta is meg protektorát, nem ért el eredményt, legalábbis a megnevezett két közigazgatási központ vonatkozásában nem. Székesfehérvárt ugyanis a szintén

²⁷ Velí bég nagy valószínűséggel ekkor még mindig székesfehérvári bégeként tevékenykedett. 1556. április 9-én már kétségkívül ezt a posztot bírta: Mühimme defteri 2, p. 58, No. 533 (?). Ugyanitt találjuk őt 1557 február végén is: *A Podmanini Podmaniczky család oklevéltára*. V, 42, No. 22.

²⁸ Petra Kappert, *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*. Istanbul, 1976, 113, 118.

²⁹ Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 2142. Az iratot kisebb hibákkal kiadta İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sancağa çıkarılan Osmanlı şehzadeleri: Belleten XXIX*, 156, 1975, 674-675. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy Bajezid fő támogatója és szószólója anyja, Hurrem volt, a datálatlan betérjesztést ez utóbbi halálát megelőző időkre keltezte. Minthogy azonban az egyes számú szultán-feleség 1558. április közepe táján eltávozott az élők sorából, ez a feltetelezés elesik. Az látszik elfogadható magyarázatnak, hogy anyja halála után a sehzáde nem érzékelte rögvest lehetőségei megsapannását, s ezért küldött még pár hónappal azt követően is határozott hangú kívánságlístát az udvarba.

menesztett Veli bég után a magyar tartományok egyik legismertebb alakjára, Hamza bégre bízta, aki legkésőbb 1558. szeptember 19-én már e poszt birtoklója volt,³⁰ egészen 1562 második feléig.³¹ A Veszprémi szandzsákokat pedig eddigre már megszüntették. Ezt egyfelől annak alapján állíthatjuk, hogy Mehmed bég korábbi javadalmi közül többet mások kezén látunk felbukkanni 1559 áprilisának elején,³² ugyanakkor egyetlen veszprémi bégre sincs egyértelműen hiteles hivatkozásunk az elkövetkező évekből.³³ Másfelől az is a feloszlás mellett érvel, hogy az 1563-1565-ös székesfehérvári dzsizje-defterben már ismét e szandzsák náhijéjaként találkozunk Veszprémmel.³⁴ Ne zavarjon meg minket az, hogy Dur Ali béget 1564-ben egyszer veszprémi kormányzónak titulálták,³⁵ hisz egyébként mindig Székesfehérvár uraként³⁶ kerül elénk. Az adott esetben arra kell gondolnunk — amint az másutt, többek között Mohács-Szekcső-Pécs esetében is előfordult —, hogy az illető alkalmanként hivatalosan Veszprém várában tartózkodott.³⁷

³⁰ Fekete - Káldy-Nagy, *i. m.* 321.

³¹ Velics - Kammerer, *i. m.* I. Budapest, 1886, 149. Hászainak a Budai szandzsákban lévő 35.029 akcsés része szerepel itt.

³² Krafft 284, ff. 616v, 618v. A három, fent idézett korábbi tímár-birtokot változatlan összetételben adták ki újra (maga Veszprém is a korábbi különös módon szerepel), annyi különbséggel, hogy nem a teljes értéket kapták a megnevezettek, hanem ketten 6666, egy valaki pedig 6000 akcsét. A maradékot másoknak juttatták, amint az az egyik 1334 akcsés részlettel még a rúznám-cse lezárása előtt megtörtént (uo. f. 622r). Fontos megjegyezni, hogy mindannyiszor üresedésre (*mahlúl olmagin*) hivatkoztak, ami virágnyelven azt jelezte, hogy a béget leváltották. Hászainak java része ugyan nem kerül szemünk elé a nyilvántartás utolsó lapjáiig, de ez nem érinti a lényegét. Igen valószínű, hogy az érintett falvak többsége az új fehérvári bég kezébe jutott, de a papírmunka elhúzódott, s ezért egy olyan kimutatásba másolták be, amelyik vagy megsemmisült, vagy lappang valahol.

³³ Hungler (*i. m.* 63) említ egy 1561. április 27-i keltezésű, ellentmondani látszó adatot: "A kémkedésnek jellemző, érdekes esete ... — Csányi Ákos levelezése ezt is fenntartotta —, amikor 1561-ben a veszprémi török bégek (kiemelés tőlem DG) magyar asszony volt a felesége." E levélből szó szerint idézett egy korábbi felhasználója, ott viszont a férj "veszprémi porkoláb"—ként szerepel (Erdélyi Gyula, *Veszprém város története a török idők alatt*. Veszprém, 1913, 36.). További megerősítés hiányában ezt az utalást nem tartom elegendőnek ahhoz, hogy módosítsak a török források alapján kibontakozó képen.

³⁴ *Die Steuerkonstruktion des Sandschaks Stuhlweißenburg aus den Jahren 1563 bis 1565*. Unter Mitwirkung von István Hunyadi bearbeitet von Josef Matuz. *A székesfehérvári szandzsák 1563-1565. évi adóösszeírása*. Hunyadi István közreműködésével közzéteszi Matuz József. Bamberg, 1986, 217-219. (Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken, hrsg. von Klaus Schwarz. Band 3), ld. még Velics - Kammerer, *i. m.* II. 299.

³⁵ Kepeci 74, p. 130. (Vö. Karácson Imre, *Török-magyar oklevéltár, 1533-1789*. Szerk. Thallóczy Lajos, Kracsári János, Székfi Gyula. Budapest, 1914, 52, No. 30.)

³⁶ Kepeci 218, pp. 38, 39, stb.

³⁷ A kevésbé tájékozott olvasó félreértheti Veress D. Csaba (*i. m.* 76) —közvetlenül Mehmed bég Budára hurcoltatása után következő— mondatát, miszerint: "A veszprémi várból új török parancsnok (dizdar) foglalta el a tisztet...". Kimondottan téves az a kitétele viszont (*i. m.* 78), ahol

Míg a bég személyére és működésére viszonylag sok adatunk gyűlt össze, melyek a mintegy 6 éven át fennálló szandzsák megalakulásától felosztásáig terjedtek, addig az ellenőrzése alá vont területek nagyságáról semmit nem tudunk. Egyetlen összeírás sem maradt fenn erről a livárról, nemhogy egy tahrír-defter, de még egy árva fejadó-kimutatás sem. A több száz oldalas, 1551 és 1559 között vezetett budai rúznámce sem nyújt hasznosítható adalékokat ebben az összefüggésben.³⁸ Ez közvetve arra utal, hogy Veszprémhez — ha egyáltalán — csak egész kis kiterjedésű régiót csatoltak. Amennyiben csakugyan ez volt a helyzet, akkor itt egy másfajta szandzsákkal van dolgunk, mint amit birodalmi szinten megszoktunk. Szandzsák-csírának keresztelhetnénk talán el, melynek életét további hódítások hosszabbíthatták volna meg. Minthogy jelentős térnyerés nem történt, s ráadásul Mehmed a becsületét is eljátszotta, a pár éves kísérletet sikertelennek minősítve, felszámolták a szinte csak papíron létező szandzsákat.

A megszüntetés azonban nem volt végleges. Amikor az 1566-os elvesztését követően 1593. október 6-án Veszprém megint török kézre került, az események megismétlődtek, azaz újfólag szandzsákbéget helyeztek ide.³⁹ A szorgos isztambuli írnokok szerencsénkre az ő nevét is megőrizték: Kalender bégnek hívták,⁴⁰ aki nem sokkal korábban még Mohácson szolgált.⁴¹ Néhány felterjesztésén kívül alig tudunk róla valamit. De nem is igen volt megmelegedni való ideje új

Hamza béget megajándékozta a veszprémi bég címmel. A citált forrás (Komáromy, *i. m.* 409) kissé homályos ugyan, de nem ezt állítja: "Az veszprémi törökök Hamza bég szolgálói vótak lesben egy mély földön..."

³⁸ A későbbi gyakorlattól eltérően ekkor még gyakran nem írták oda az egyes náhíék után, hogy melyik nagyobb közigazgatási egységhez soroltak. Esetünkben ez különösen kedvezőtlen tény, hisz az tűnnék valószínűnek, hogy Székesfehérvár rövidült meg pár járásnyi területtel. A ritka kivételek, tehát amikor mégis közölték a hovatartozást, azt mutatják, hogy a győri, a pápai, a sümegi, a vázsonyi, a szentmártoni, a somlói, a palotai, a leveldi, a csobánkai, a cseszneki, a szentgyörgyvári és két azonosíthatatlan náhíe megmaradt Fehérvár részének. Ha ezeket a megnevezéseket egybevetjük a Matuznál szereplőkkel (*i. m.* 58-75), azt tapasztaljuk, hogy hiányzik a veszprémi, a tihanyi és a devecseri járás, többletként ott van viszont a szentmártoni, a leveldi, a cseszneki, a szentgyörgyvári és a két bizonytalan olvasatú. Tehát a legjobb esetben is csak a veszprémi, a tihanyi és a devecseri járásról lenne feltételezhető, hogy Veszprém hatásköre alá került, de pozitív bizonyíték felbukkanásáig nyitva kell hagynunk a kérdést.

³⁹ Vö. Kjátib Cselebinél: *Török történetirók*. III (ford. Karácson Imre), Budapest, 1916, 206. G[ömör] G[usztáv] egy helyen (Veszprém és Várpalota eleste: *Hadtörténelmi Közlemények* 1895, 258) forrás megjelölése nélkül azt írja, hogy "Szinán pasa ... a várat két bégnek adta át", aminek azonban nem sok köze van a valósághoz.

⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye defteri 15567, p. 406 - egy 1593 november végi szultáni parancs az ő előterjesztésére juttatott magasabb tímárhoz valakit; Kepeci 344, p. 475 - egy kezdő javadalom kiutalása 1594 június végén. (Az igazság kedvéért megvallom: volt rá eset, hogy gyűjtőmunkám során Kalendert szerémi bég gyanánt írtam ki, aminek az az oka, hogy Veszprémet és Szerémet igen hasonló módon jegyezték fel listáikra a gyorskezü fővárosi tollforgatók. Az ismételt, az eredetén végzett ellenőrzés a Beszprem olvasatot erősítette meg, főként minthogy a fent elsőként idézett helyen a b betű pontja is világosan látszik.)

⁴¹ Maliye defteri 15567, p. 406. - 1593. augusztus 21-29-i parancsra hivatkoznak benne.

posztján. 1594 első harmadában ugyanis Nádasdy Ferenc egyik kapitányával, Szinnyi Sándorral viadalba kerülén, annak nyilától holtan fordult le lováról.⁴² Jelen pillanatban nem tudom megmondani, hogy az utolsó veszprémi bég szállt-e vele sírba, de elég valószínű, hogy rövid távon nem töltötték be helyét. 1598 után pedig már nem volt rá módjuk, hisz a vár — talán egy 1605-1608 közötti epizódot leszámítva — végérvényesen magyar kézre jutott.

⁴² Veress, *i. m.* 143. Sajnos hivatkozás nélkül, pontosabban félrevezető jegyzettel. Ugyanis a 323. jegyzetben sem a feltüntetett irat (melyről időközben az is kiderült, hogy a Hadtörténeti Intézet Levéltárában nem mint 560. számú török kori dokumentumot őrzik, hanem mint 1594/20-ast !), sem Nagy Iván idézett munkája nem a párbajról szól, hanem a bekezdésben vázolt más eseményekhez kapcsolódik.

A nagyvezíri előterjesztések (*telhis*) diplomatikai elemzése

A 16. század második felében jelentősen megváltozott a török szultánok uralkodási gyakorlata. Az istenkirályság eszméjétől megérintett dinasztia tagjai egyre kevesebbet mutatkoztak a nyilvánosság előtt, és napjaik java részét rezidenciájuk női részlegében, a háremben töltötték el. Ennek egyik következménye az lett, hogy a szultán és a birodalom legfőbb méltósága, a nagyvezír közötti közvetlen, személyes kapcsolat is megritkult, és helyére az írásos érintkezési forma lépett. A napi eseményeket, a szultáni döntést igénylő ügyeket, a tisztségviselőktől beérkező jelentéseket és az alattvalók egyes kérvényeit a nagyvezír *telhis*-eknek nevezett előterjesztésekben (beadványokban) foglalta össze a szultán számára. A választ vagy a határozatot az uralkodó szintén írásban, a *telhis*-re rávezetett rövid rendelettel, az ún. *hatt-i hümayun*-nal (más elnevezések szerint: *hatt-i şerif*, *işaret-aliyye*), vagyis uralkodói leirattal hozta a nagyvezír tudomására. Ez az érintkezési mód valószínűleg III. Murád (1574-1595) uralkodásának kezdetén alakult ki és több mint kétszáz évig maradt fenn.

Az elmondottakból önként következik, hogy a nagyvezíri előterjesztések felbecsülhetetlen értékű forrásai az oszmán központi államszervezet működésének. A *telhis*-szel kapcsolatos ismereteink azonban még jelentős kiegészítésre szorulnak. Az alábbi fejtegetések, amelyek a *telhis* diplomatikai sajátosságaival foglalkoznak, e hiányosságok megszüntetéséhez kívánnak hozzájárulni.¹

¹ Ez a dolgozat részlet egy nagyobb tanulmányból, amely a közeljövőben fog megjelenni angol nyelven az "Ottoman-Habsburg Rivalry and the History of Central Europe 1566-1656 (Sources and Interpretations)" c. program keretében. Az elemzés során főleg a következő forrásokra támaszkodtam: 1. Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1943. Ez a kézirat a fol. 2b - 66b lapokon — néhány kivételtől eltekintve — Szinán nagyvezír *telhis*-eit tartalmazza, nagyjából az 1589-1591 közötti időszakból. (Ugyanennek az anyagnak egy része megtalálható még: Süleymaniye ktp., Esad Ef. 2236. A gyűjtemény harmadik kézirata — Revan 1951. — nem állt rendelkezésemre. Revan 1943. *telhis*-ei közül hetet kiadott H. Sahillioğlu, 1591 Lehistan sulhunda İngilizler ve Yahudiler: *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* 18, 1969, 29-33; 19, 1969, 37-40; 20, 1969, 19-23. 2. C. Orhonlu, *Osmanlı tarihine âid belgeler. Telhisler. (1597-1607)*. Istanbul, 1970 (két, egymást kiegészítő *telhis*-gyűjtemény kiadása). 3. A. Refik, Sultan Murad-i rabi'in hatt-i hümayunları: *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 7, 39, 1332/1916-17, 129-141 (24 db, IV. Murád [1623-1640] kori *telhis* és *hatt-i hümayun* kiadása). 4. A Kocsi bégnek tulajdonított *telhis*-ek az 1630-40-es évekből, melyek jelentős része nyomtatásban is hozzáférhető: K. Aksüt, *Koçi Bey risalesi*. Istanbul, 1939 (ún. 1. és 2. értekezés). Hasonló szövegváltozatokból német fordítások: W. F. A. Behrnauer, Kogabeg's Abhandlung über den Verlauf des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Grossen: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 15, 1861, 272-332 (1. értekezés); *uö*, Das Nasihatnâme. Dritter Beitrag zur osmanischen Finanzgeschichte: *ZDMG* 18, 1864, 699-740 (2. értekezés). A második értekezés egyéb verziói: F. R. Unat, Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa layihası: *Tarih Vesikaları* 1, 6, 1941-1942, 443-480. Vö. Istanbul, TSMK, Revan 1323. Önálló *telhis*-ek: M. Ç. Uluçay, Koçi Bey'in Sultan

A *telhis* szó az arab *lḥs* gyökből származik és jelentése: "kivonatolás", "összefoglalás".² Az oszmánok előtti muszlim kancelláriák közül csak a középkori Egyiptomban, a Fatimidáknál és a Mamelukoknál találunk ehhez hasonló nevű irattípust. Az egyiptomi dívánban *mulahḥasat*-nak nevezték azokat a rövid kivonatokat, amelyeket a beérkező iratokról készítettek és amelyek alapján a válaszokat megírták.³ Mégsem feltétlenül ebben keresendő az oszmán *telhis* előzménye, kivált, ha arra gondolunk, hogy a *mulahḥasat* csak ritkán fordul elő olyan értelemben, amely rokonítható volna a nagyvezíri javaslattal, az oszmán *telhis* egyik legfontosabb elemével.⁴ Könnyen lehet, hogy az oszmán kancellistákat azok a tudományos vagy történeti művek befolyásolták az új irattípus elnevezésekor, amelyek címében gyakran szerepelt a *telhis* szó "kivonatolás", "összefoglalás", esetenként pedig "kiegészítés" értelemben.⁵ A szóalak egyezése inkább ez utóbbi eshetőség mellett szól.

A *telhis*, mint arra S. Faroqhi, a témáról írt első alapos tanulmány szerzője rámutatott, formailag szinte megkülönböztethetetlen az *arz*-tól. Ez készítette Faroqhit arra, hogy megpróbálja némi rendet vágni a fogalmak dzsungelében, ahol *telhis*, *arz*, *arza*, *arz-i hal* és *takrir* gyakran összekeveredik — nemcsak a kutatók szóhasználatában, de még a korabeli adminisztráció gyakorlatában is. A magam részéről a következőképpen látom a kérdést. A legegyszerűbb eset felől kezdve, a *takrir* szót nyugodtan kizárhatjuk a *telhis* lehetséges szinonimái közül, mert ezzel az általunk tárgyalt korban csak elvétve jelölik a nagyvezíri beadványokat.⁶ A Faroqhi által ábrázoltnál bonyolultabbnak tűnik a viszony *arz* (és variánsai: *arza*, *arza-dašt*, *maʿruz*), *arz-i hal* (vagy *rukʿa*) és *arz-i mahzar*, valamint *telhis* között.⁷ Faroqhinak igaza van abban, hogy *arz* és *arz-i hal* egymástól megkülönböztetendő

Ibrahim'e takdim ettiḡi risale ve arzlari. In: 60. doḡum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togana armaḡan. İstanbul, 1950-1955, 177-186; Rh. Murphey, The Veliyuddin telhis: Notes on the Sources and Interpretations between Koçi Bey and Contemporary Writers of Advice to Kings: *Belleten* 43, 171, 1979, 547-571.

² C. Orhonlu, *Telhisler*, XVIII.

³ S. Faroqhi, *Die Vorlagen (telhiše) des Grossvezirs Sinān paša an Sultan Murād III*. Diss. zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Universität Hamburg. Hamburg, 1967, 23. (Az értekezés egyik részlete kiadva: *Der Islam* 45, 1969, 96-116.)

⁴ uo.

⁵ Ilyen minta lehetett például al-Qazwīnī híres retorikai kézikönyve, az oszmán medreszékben is oktatott *Telhišü'l-mifāḥ*. Vö. Ch. Ferrard, The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882. Part I: The *medrese* Tradition: *Osmanlı Araştırmaları* 3, 1982, 170 skk.

⁶ C. Orhonlu, *Telhisler*, 123, 128, 159. sz. A *takrir* szó ezekben a *telhis*-ekben éppenséggel szóbeli előterjesztésekre utal.

⁷ Faroqhi a *maʿruz*-t és az *arz-i mahzar*-t nem említi, ld. *Die Vorlagen*, 18 skk. Ezekhez ld. A. Akgündüz et alii, *Şeriye sicilleri. Mahiyeti, toplu kataloḡu ve seçme hükümler*. I, İstanbul, 1988, 36-38; H. İnalçık, Şikâyet hakkı: *arz-i hâl* ve *arz-i mahzar*'lar: *Osmanlı Araştırmaları* 7-8, 1988, 33-54.

fogalmak. Az első (és annak összes változata) elsősorban hivatalos emberek, állami tisztségviselők jelentéseire vagy beadványaira volt használatos (és volt azoknak önelnevezése), az utóbbi pedig általában a panasziratok, kérelmek megnevezésére szolgált.⁸ A határok azonban nagyon bizonytalanok voltak; találkoztunk magánlevelekkel, amelyek 'arz-nak vagy ma'ruz-nak mondják magukat,⁹ kérelmekkel, melyeket a várt 'arz-i hal helyett szintén 'arz-nak vagy ma'ruz-nak hív a betérjesztője,¹⁰ s a sort még hosszasan lehetne folytatni. Bizonyos tendenciák mégis, minden zűrzavar ellenére kirajzolódnak. Formai szempontból eredetileg azokat az írásokat tekintették 'arz-nak vagy ma'ruz-nak (e két elnevezés egyformán gyakori akár a 15., akár a 17. században), amelyek efféle formulákkal kezdődtek: *dergah-i mu'allaya ve bargah-i a'laya 'arz-i bende-i bi-vüçud budur ki* (a magasságos udvarhoz és a fényességes palotához a jelentéktelen szolga jelentése a következő);¹¹ *sultanumun hakipay-i şerifine 'arz olman budur ki* (szultánom nemes lábaporához a következő jelentetnek meg),¹² vagy: *südde-i gerdun-udde turabına yüz sürmekden sonra ma'ruz-i bende-i fakir budur ki* (miután arcunkat az égi rendet képviselő küszöb porához dörzsöltük, a szegény szolga jelentése a következő);¹³ befejezésül pedig ilyesféle formulákkal éltek: *baki bu babda ferman dergah-i 'alem-penahundur* (egyébként ebben az ügyben a parancs a világnak menedékül szolgáló udvart illeti meg);¹⁴ *baki ferman sultanumundur* (egyébként a parancs szultánomé),¹⁵ vagy: *baki ferman dergah-i cihan-penaha menu ve merbutdur* (egyébként a parancs a világnak menedékül szolgáló udvar számára van fenn-

⁸ Nekem úgy tűnik, hogy az 'arz-i hal minden rendű és rangú "állampolgár" kérvényét jelenthette, ezért sem Faroqhi véleményét (szerinte alacsonyabb rangú hivatalnokok petíciója volna, *i.m.*, 20.), sem İnalcık klasszifikációját (a ráják kérvényére használták, Şikâyet hakkı, 35.) nem látom indokoltnak, utóbbit már csak azért sem, mert saját példáinak is ellene mond. A katonai-bürokratikus hivatalnoksereg 'arz-i hal-jaira *Id. pl. Biblioteca Apostolica Vaticana, Rossiano 876, fol. 98a* (régí számozás), *ill. 103a* (új számozás); Revan 1943, fol. 22b, 38a, 57a.

⁹ İ. H. Uzunçarşılı, Kanunî Sultan Süleyman'ın vezir-i âzamı Makbûl ve Maktûl İbrahim Paşa padişah dâmadı değildi: *Belleten* 29, 114, 1965, 1. sz. fotó (1534-b61); V. L. Ménage, *The Gül-i sad-berg of Meşîhî: Osmanlı Araştırmaları* 7-8, 1988, 26-27. (1532 után).

¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, Fatih Sultan Mehmed'in vezir-i âzamlarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa'nın araları neden açılmıştı?: *Belleten* 28, 112, 1964, 726 (1481); *uđ*, Fatih Sultan Mehmed'in ölümü: *Belleten* 34, 134, 1970, 233-234, 1. sz. fotó (1481); A Mumcu, *Tarih içindeki genel gelişimyle birlikte Osmanlı devletinde rüşvet (özellikle adlı rüşvet)*. İstanbul, 1985², 311 (1598-99), 311-12 (1599-1600; itt 'arz és ruk'a egyaránt szerepet az irat önelnevezéseként), 327 (1591-92).

¹¹ TSMA, E 6366. (16. sz. eleje, Bâli jelentése).

¹² TSMA, E 9925 (16. sz. eleje, Dzsâfer jelentése).

¹³ J.-L. Bacqué-Grammont, Neuf lettres de Ferhâd Paşa (1515-1521): *Osmanlı Araştırmaları* 10, 1990, 80-81 (1521).

¹⁴ TSMA, E 6146/2 (1524-25 körül, Bali jelentése).

¹⁵ Mint 12. jegyzetben.

tartva).¹⁶ Ehhez nagyon hasonló szerkezettel, de jóval alázatosabb hangnemben fogalmazódtak meg az *‘arz-i hal*-ok vagy *ruk‘a*-k (egyes emberek kérvényei) és az *‘arz-i mahzar*-ok (kollektív, csoportos kérelmek vagy panasziratok). Ezek elején rendszerint ilyen mondatok állnak: *devletlü ve sa‘adetlü sultanum hazretlerinün hakipay-i şeriflerine ‘arz-i hal-i hakim budur ki* (nagyságos és boldogságos szultánom öfelségének nemes lábaporához a szerény szolga kérelme a következő);¹⁷ *devletlü ve merhametlü sultanum hazretleri sağ olsun ... hakipaye arzuhalleridir ki* (nagyságos és kegyes szultánom öfensége egészséges legyen ... lábapor[á]hoz a ...-k kérelme a következő);¹⁸ a kérelmeket lezáró alázatosági formulák többnyire megegyeznek az *‘arz*-okban szokásosakkal, bár általában díszesebb, "barokkosabb" megfogalmazásokkal találkozunk: *baki ferman sa‘adetlü sultanumundur* (egyébként a parancs boldogságos szultánomat illeti meg), *baki emr ü ferman devletlu efendim sultanum hazretlerinindir* (egyébként a parancs és a rendelkezés nagyságos uramat, szultánom öfelségét illeti meg).¹⁹ A 16. század második felében azonban ezek az *‘arz* és *‘arz-i hal* közti formai különbségek fokozatosan kiegyenlítődték. Mégpedig úgy, hogy az *‘arz-i hal*-okban és az *‘arz-i mahzar*-okban használatos alázatosági formulák, valamint bizonyos írásbeli sajátosságok (például a szultán vagy a padisah szónak, illetve általában a címzett méltóságnevének kiemelése, kiugratása az első sor fölé) átkerültek az *‘arz*-okba, s a 17. századtól már ezeknek is jellegzetes részét alkották. Így jöttek létre a formailag *‘arz-i hal*-szerű, valójában *‘arz*-nak tekintett irományok, s az alábbi példákból könnyen megérthető, hogy miért cserélték össze néha az elnevezéseket. Egy valószínűleg 17. század elejéről fennmaradt jelentésben ezt olvashatjuk: *devletlü rifatlü adaletlü ‘amme-i ‘ibadu’llaha merhametlü veli ni‘metüm sultanum hazretlerinün mübarek hakipay-i şeriflerine yüz göz sürdügümüzdün sonra ma‘ruz-i bende-i bi-mikdar budur ki* (nagyságos, magasságos, igazságos, isten valamennyi teremtménye iránt könyörületes jótevőm, szultánom öfelségének áldott nemes lábaporához arcunknak és szemünknek dörzsölése után a jelentéktelen szolga jelentése a következő).²⁰ Még ennél is bonyolultabb, áldóformulával kombinált bevezetővel találkozunk az alábbi, szintén 17. századi *‘arz*-ban: *sa‘adetlü ve şevketlü ve ‘azametlü padişahum hazretlerinün hüda-yi biçün ba‘is-i nizami-i ‘alem olan vücud-i hümayunların hata vü hatarlardan masun edüp ‘ömr ve devletlerin efüzün ve vasil-i safu vü sürur-i gunagun eyleve! ‘Arz-i bende-i bi-mikdar budur ki* (boldogságos, fennséges és hatalmas padisahom öfelségének a világrend biztosítékául szolgáló nagyúri testét az örök isten őrizze meg a büntől és következményeitől, növelje meg

¹⁶ TSMA, E. 5872 (1521, Mehmed jelentése).

¹⁷ I. H. Uzunçarşılı, Buyruldr: *Bellefen* 5, 19, 1941, 297, XCI. levha (1575).

¹⁸ A. Mumcu, *Rüşvet*, 340 (16. sz.); ld. még C. Orhonlu, *Telhüster*, 82. sz.

¹⁹ I. H. Uzunçarşılı, *i.h.*; A. Mumcu, *Rüşvet*, 341; H. İnalçık, *Şikâyet hakkı*, III. sz. okmány (48-51).

²⁰ TSMA, E 1944 (valószínűleg 1618 körül, az egri beglerbég jelentése).

életét és szerencsését, juttassa el mindenféle örömhöz és megelégedettséghez! A jelentéktelen szolga jelentése a következő).²¹

Az *‘arz* és az *‘arz-i hal* formai elemeinek összeolvadása, a dagályosság térhódítása valószínűleg azzal magyarázható, amivel magának a *telhis*-nek a megjelenése is: az uralkodó és az alattvalók, a főemberek és az egyszerű tisztségviselők közötti rangbéli és társadalmi különbségek növekedésével, s ennek következtében a hódolatteljes stílus elterjedésével.²² A *telhis*, amely eredetileg az *‘arz*-ból nőtt ki, ugyanígy magába szívta ezeket az új elemeket, s szerkezeti és stílárius szempontból az *‘arz* és az *‘arz-i hal* keverékének tekinthető. Ha összevetjük a legkorábbi fennmaradt *telhis*-gyűjtemény anyagát (Szinán pasa *telhis*-eit) a századforduló körül keletkezettekkel, világosan nyomon követhető ugyanaz a változás, amit az *‘arz*-nál megfigyelhettünk. Míg Szinán *telhis*-einek döntő többsége egy egyszerű *‘arz-i bende-i bi-mikdar*-ral kezdődik, az öt követő nagyvezírek (Jemiscsi Hászán, Lala Mehmed stb.) beadványainak már mintegy a felét az *‘arz-i hal*-ra emlékeztető *sa‘adetüü padişahum* vagy ehhez hasonló formula vezeti be.²³

Ezzel voltaképpen már a *telhis* szerkezeti kérdéseihez érkeztünk. Mielőtt azonban a részletekbe belemennék, szükségesnek látszik egy előzetes, részben hipotetikus osztályozás. A *telhis*-ek felépítése ugyan egészében véve stabilnak mondható, időnként mégis eltéréseket tapasztalunk aszerint, hogy önálló felterjesztésről van szó, vagy olyan beadványról, amit az udvarba érkező jelentések, kérelmek, diplomáciai levelek stb. "mellékleteként", kiegészítéseként vagy összefoglalásaként nyújtottak be az uralkodónak. E nem nagy horderejű, de mégiscsak létező — többnyire formai — különbségek miatt célszerűnek látszott két nagyobb csoportra bontani a nagyvezíri *telhis*-eket. Az elsőt alkotnák az ún. "önálló" (szultáni megkeresésre vagy saját elhatározásból írott) *telhis*-ek, a másodikba pedig azok kerülnének, amelyeket "kísérő-összefoglaló" *telhis*-eknek neveztem el, utalva funkcionális eredetükre, arra, hogy létrejöttük a nagyvezír közvetítő szerepének köszönhető. Miután a kétféle *telhis* közötti határok — szokás szerint — nem mindig rajzolódnak ki élesen, a tárgyalás során az "önálló" *telhis*-ről szólván fogom elmondani az általános, minden típusra érvényes jellemzőket, a

²¹ TSMA, E 6054 (Hüszein budai muhafiz jelentése).

²² A változás minden szinten szembeszökő. A diplomáciai levelezésben ugyanúgy meghonosodnak a hangsúlyozott tiszteletet kifejező formalizmusok, mint a bürokrácia alacsonyabb rangú tisztségviselőinek egymás közötti érintkezésében, legyen szó akár magánjellegű, akár hivatalos kapcsolatokról (ld. pl. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1641 novemberében kelt hódolólevelét [*‘u-budüyyet-name*, TSMA, E 5242], vagy a Bibl. Ap. Vat. Rossiano 876. jelzetű, 17. sz.-i levélminta-gyűjtemény egyes darabjait). Érdekes, hogy a 16-17. sz.-ban meggyökeresedő stílárius fordulatokat még a 20. sz. elején is használják (ld. pl. *Vakıflar Dergisi* 18, 1984, 92; 19, 1985, 84.).

²³ Az egyes irattípusok egymásra hatását éppen ellenkezőleg ábrázolta Fekete Lajos, aki szerint az *‘arz-i hal* a *telhis* utánzásából alakult ki. Ez azonban egyszerű kronológiai okoknál fogva sem valószínű (vö. *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Budapest, 1926, LIII.).

"kísérő-összefoglaló" *telhis*-nél pedig inkább csak az ettől való eltéréseket fogom kiemelni.

a. "önálló" *telhis* A *telhis*, mint az oszmán oklevelek minden fajtája, invocatioval kezdődik. Ezt a papír felső, középső részére írták, s rendszerint egyetlen szóból állt: *hüve* (Ő, ti. az Isten).²⁴ Ahogy már említettem, a *telhis*-t bevezető inscriptiot az esetek többségében vagy az *arz*-ból származó *arz-i bende-i bi-mikdar budur ki* (a jelentéktelen szolga jelentése a következő) vagy az *arz-i hal*-ra visszavezethető *sa'adetliü* (vagy *devletliü* stb.) *padişahum* (boldogságos — vagy nagyságos — *padisahom*) kifejezés alkotja, de igen sokszor a kettő kombinációjából jön létre. Mégpedig többnyire úgy, hogy az *arz-i*...-féle bevezetéshez a *telhis*-ek jelentős részében a *sa'adetliü padişahum*-ot is hozzáillesztették, feltehetőleg így téve személyesebbé az uralkodó megszólítását. Fordított sorrenddel már jóval ritkábban találkozunk.²⁵ Szintén ritkán fordul elő olyan inscriptio, amelyben az *arz*-okban használatos hosszabb vagy teljes változatot láthatjuk viszont.²⁶ Ugyanígy kivétel-számba mennek azok a *telhis*-ek, melyek elejéről mindenféle inscriptio hiányzik,²⁷ vagy olyan szokatlan fordulattal kezdődnek, mint a Revan 1943 egyik *telhis*-e: *defter oldur ki ...* (a *defter* a következő ...).²⁸ Jócskán kilógnak a sorból Kocsi bég összefüggő értekezéssé formált *telhis*-ei, melyek önmagukat az *arz-i hal* szóval jelölik meg, ismételten kidomborítva a fogalomhasználat következetlenségét.²⁹

A *telhis* következő része, amit némi erőszakkal megfeleltethetünk az egyéb iratok narratiojának vagy expositiojának, rendszerint a *telhis* megírását előidéző eseményt vagy okot adja elő, amely az esetek durván felében egy szultáni leirat (*hatt-i hümayun*) érkezése. Néha ezt megelőzően, az inscriptio után közvetlenül egy salutatio (*du'a*) következik, amely nem is annyira kivételes megoldás, mint Faroqhi gondolja.³⁰ Ez a *du'a* többnyire az egyszerű *devletliü padişahum sag olsun* (nagyságos *padisahom* egészséges legyen) vagy az *Allahu ta'ala devletliü padişahu-*

²⁴ Jól látható pl.: Í. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*. Ankara, 1984², 22. képen.

²⁵ Pl. C. Orhonlu, *Telhîster*, 184. sz.

²⁶ C. Orhonlu, *Telhîster*, 171. sz.: *rikab-i hümayun-i hilafet-makruna arz-i bende-i bi-mikdar budur ki* (a felséges kalifai kengyelhez a jelentéktelen szolga jelentése a következő). Vö. 183. sz. irattal.

²⁷ Revan 1943, fol. 46b; C. Orhonlu, *Telhîster*, 158. sz.

²⁸ Revan 1943, fol. 20a. Eltér a szokványostól az a lakonikus *budur ki* kezdés, ami a Bayezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin 1970. jelzetű kézirat 9b-10b. lapjain megőrzött *telhis*-ekben olvasható. De erős a gyanú, hogy itt szándékos rövidítéssel van dolgunk, amit a másolók számlájára kell írunk.

²⁹ K. Aksüt, *Koçi Bey risalesi*, 18; Rh. Murphey, *The Veliyuddin telhis*, 556.

³⁰ *Die Vorlagen*, 27-28.

ma çok yullar ʿömürler vire (a magasságos isten adjon nagyságos padisahomnak hosszú életet) kifejezésből áll,³¹ kivételesen azonban nagyon hosszú is lehet.³²

Amikor az előzmény a szultán által kibocsátott *hatt-i hümayun*, ezt a narratio elején a *bu kullarına emr-i şerifleri varid olup* (e szolgáljához felséged nemes parancsa érkezett)³³ típusú mondat adja tudtul, majd következik a szóban forgó uralkodói leirat teljes vagy részleges elismétlése. Ha ez a *hatt-i hümayun* egy korábbi beadványra válaszolt, akkor a bevezető mondat vagy csak utal erra a tényre (*gece rikab-i hümayuna yazulan telhis üzeline ...*"az este a nemes kengyelnek írt beadványra ...")³⁴ vagy azt is elmondja, hogy mit tartalmazott az a *telhis*, amelyre az itt elismételt *hatt-i hümayun* reagált (*dünki gün ziʿamet ve timar hususında yazulan telhis üzeline ...* "a ziámet- és timár-birtokok ügyében tegnapi írt beadványra ...").³⁵ A *hatt-i hümayun* szövegét többnyire a *diyü buyurulmuş, diyü ferman olunmuş* (megparancsoltatott, hogy ..., elrendeltetett, hogy ...) stb. formula zárja le, de néha feltűnik a jóval alázatosabb *diyü bu kullarına külli ʿinayet buyurulmuş* (felséged szolgálja a legnagyobb kegyben részesült [annak elrendelésével], hogy ...) kifejezés is.³⁶ A *telhis* narratioja ezzel véget is ér. Azokban a beadványokban, amelyeknek nem *hatt-i hümayun* szolgált előzményül, a narratióban a vonatkozó ügy rövid, célratorő ismertetése foglalja el az uralkodói leirat helyét. Akármelyik változatról legyen szó, a narratíót és a *telhis* következő részét (a nagyvezíri fejtegetéseket és javaslatokat) meglehetősen állandó fordulatokkal választják el egymástól. Nagyjából háromféle megoldási módot különböztethetünk meg. A *diyü buyurulmuş*, vagy az ügy ismertetése után következhet: 1. a jól ismert *emr ü ferman devletlü padişahumundur* (a parancs és a rendelkezés nagyságos padisahomat illeti meg)³⁷ vagy ennek valamelyi variánsa; 2. valamilyen áldóformula (a leggyakoribb: *Allahu taʿala saʿadetlü padişahuma çok yullar ʿömürler vire* "a magasztos isten adjon padisahomnak hosszú életet"³⁸); 3. az *ʿilm-i şeriflerine hafi buyurulmaya ki* ([uralkodóm] nemes tudomása elől ne maradjon rejtve, hogy ...)³⁹ mondat, majd a *saʿadetlü* (vagy *devletlü*) *padişahum* kifejezéssel indul a *telhis* fő része.

³¹ Revan 1943, fol. 13b, 38b, 46a, 49a; C. Orhonlu, *Telhisteler*, 86. sz.

³² S. Faroqhi, *i. h.*

³³ Pl. Revan 1943, fol. 30a.

³⁴ Revan, 1943, fol. 37b.

³⁵ Revan 1943, fol. 40a; vö. S. Faroqhi, *Die Vorlagen*, 25.

³⁶ Revan 1943, fol. 18a, 40a.

³⁷ Revan 1943, fol. 63a.

³⁸ Revan 1943, fol. 31a.

³⁹ Revan 1943, fol. 52b.

Az itt felsorolt klisészerű alaki elemeket a nagyvezíri mondandó további tagolására is felhasználják, de hozzájuk még egyéb változatok is csatlakoznak. Amikor a nagyvezír újabb gondolatot vet fel, más témára tér át vagy további uralkodói leiratot (esetenként a narratióban már említett leirat újabb részeit) idézi, elhatárolásként az *emr-i şerifleri ne ise ferman padişahumundur* (bármilyen legyen nemes parancsa, a rendelkezés padisahomat illeti meg),⁴⁰ *emr-i şerifiniiz ne ise işaret-i ‘aliyye buyurıla* (bármilyen legyen nemes parancsa, méltóztassék magas kézjellel tudatni),⁴¹ *devletli padişahum, bu dahi ma‘lum-i hümayunları ola ki* (nagyságos padisahom, az is szolgáljon nagyúri tudomására, hogy ...),⁴² *bakisine sa‘adetli padişah a‘lemdür* (a többi a boldogságos padisah tudja a legjobban)⁴³ kifejezések szerepelnek még a leggyakrabban.

A *telhis* fő részének majdhogynem állandó elemeihez sorolhatjuk még azokat a gondolati sematizmusokat, amelyekkel a nagyvezírek az állam iránti elkötelezettségüket és önfeláldozó munkásságukat szokták hangsúlyozni. Ezek egymáshoz igen közeli megfogalmazásokban térnek vissza, egyiknél-másiknál szinte már kliséről beszélhetünk. Szinán pasa *telhis*-einek egyik jellegzetes kitétele például a következő: *vallahi‘-‘azim dîn ü devletlerine ve ‘urz-i saltanata layik oldugi üzere hidmet eylemekden gayri bir muradum yokdur* (a dicsőséges istenre, nincs más célom, mint hogy a vallást és felséged birodalmát, valamint a szultánatus tekintélyét méltóképpen szolgáljam).⁴⁴ A munkavégzést ecsetelő fordulatok közül legkedveltebbnek azok tűnnek, amelyek az éjszakák feláldozásáról, az éjjel-nappali szüntelen fáradozásokról szólnak. Már Szinán beadványai gyakran élnek efféle frázisokkal, s utódai is szívesen alkalmazták őket saját érdemeik kidomborítására. Az alábbi jellemző példa Jemisesi Haszán nagyvezír egyik felterjesztéséből való: *devletli padişahum bu kulunuz gece ve gündüz iykuyu kendüme haram edüp ... togrlık üzere derun-i dilden çalışup ...* (nagyságos padisahom, felséged e szolgálja éjjel-nappal, magamtól az alvást megvonva, ... egyenesen és szívvel-lélekkel dolgozom ...).⁴⁵

A nagyvezír előterjesztéseit az esetek többségében valamilyen alázatossági formula zárja le. Leggyakoribb a *baki emr ü ferman devletli padişahumundur* (egyébként a parancs és a rendelkezés nagyságos padisahomat illeti meg) típusú megoldás, de ennek is számtalan változata fordul elő.⁴⁶ Sokszor jön elő a *bakisi-*

⁴⁰ Revan 1943, fol. 5b.

⁴¹ Revan 1943, fol. 50b.

⁴² Revan, 1943, fol. 52a.

⁴³ Revan, 1943, fol. 40a.

⁴⁴ Revan, 1943, fol. 49b.

⁴⁵ C. Orhonlu, *Telhisler*, 35. sz.

⁴⁶ S. Faroqhi, *Die Vorlagen*, 28. Vö. H. İnalcık, Osmanlı bürokrasisinde aklâm ve muâmelât: *Osmanlı Araştırmaları* 1, 1980, 3-4.

ne devletlü padisahum a'lemdir (a többi nagyságos padisahom tudja a legjobban). Máskor az alázatossági formulát egy *du'a* váltja fel, de azzal együtt is szerepelhet, akár előtte, akár utána. Találkozunk még az *emr-i serifleri ne ise isaret-i 'a-liyye buyuralar ki ana göre 'amel olma* (bármilyen legyen nemes parancsa, magas kézzel méltóztassék tudatni, hogy aszerint járjunk el)⁴⁷ befejezéssel, amit valószínűleg akkor részesített előnyben a nagyvezír, ha nyomatékosan kívánta a szultánra hárítani a döntést. Viszonylag ritka befejezési mód az, amikor Korán-idézet vagy más arab mondás zárja le a betérjesztés szövegét.⁴⁸

A *telhis*-ek hosszúsága változó, a néhány sorostól a több oldalasig terjedhetnek. A tartalom és a terjedelem között nehéz lenne bármiféle összefüggést felfedezni, de feltűnő, hogy amikor a nagyvezír személyét vagy pozícióját érintő kérdések kerülnek szóba, a *telhis*-ek szövege is nyílni kezd. Az efféle beadványokban jól megfigyelhető az állandó magyarzkodás és az öngazolási igyekezet, s ez gyakorta vezet terjengősséghez, felesleges bőbeszédűséghez. A rengeteg ismétlés, a többszöri nekirugaszkodás a téma mindenoldalú megvilágításának, az érzelmi ráhatásoktól sem mentes érvelési mód okozza, hogy sokszor érezzük túlméretezettnek az írásokat. Időnként az a benyomása támad az embernek, hogy ügyek elintézése céljából készített iratok helyett politikaelméleti értekezéseket tart a kezében. Ha a személyes érdekelttség hiányzik, a beadványok jóval tárgyyszerűbbek, sokkal inkább a lényegre szorítkoznak.

A *telhis*-ek túlnyomó többsége egyetlen témával foglalkozik. A Revan 1943 anyagának hevenyészett statisztikai vizsgálata azt mutatja, hogy mindössze 10-15%-ra rúg azoknak a *telhis*-eknek az aránya, amelyekben kettő vagy annál több, egymással össze nem függő kérdés kerül terítékre.

A *telhis*-ek szövegezéséről elmondható, hogy a legnagyobb mértékben igazodnak az oszmán adminisztratív hagyomány személytelen, távolságtartó ideáihoz. Ha a név nem lenne feltüntetve, számos darabról önmagában lehetetlen volna megállapítani, hogy melyik nagyvezírhez tartozik. (Egyébként sokszor ez a helyzet.) Az egyéniség elrejtése, a bebújás a frázisok mögé ugyanakkor nemcsak a tradícióból fakadó elvárás volt, hanem a felelősség elhárításában is jó szolgálatokat tett. E tekintetben ismét csak Szinán pasa jelent bizonyos kivételt, akinek erős egyénisége az általa "ihletett" *telhis*-ekből is gyakran átsugárzik.

A *telhis*-ek nyelvezetében a korszak udvari beszélt nyelve tükröződik vissza. Időnként az olvasó úgy érzi, mintha a nagyvezír szóban próbálná meggyőzni az uralkodót az igazáról. Aligha véletlen ez, hiszen a beadványok egy részét (jóllehet egyre kisebb hányadát) még jó ideig úgy olvasták fel a szultánnak, s a megfogalmazáskor ezt a körülményt szem előtt kellett tartani. Érdekes, hogy Szinán *telhis*-eiben még meglepően sok török szó és mondás, törökös fordulat bukkan

⁴⁷ Revan 1943, fol. 23a.

⁴⁸ Revan 1943, fol. 30a.

elő, de ezeket a későbbiekben — főleg a 18. században — teljességgel kiszorítják a perzsa és az arab elemek.

A *telhis*-ek alkalmi bőbeszédűségével szemben a szultánok válaszait kimondott szűkszavúság jellemzi. Az esetek jelentős részében a *hatt-i hümayun* egy-két szóból áll, de ha ennél hosszabb, akkor is ritkán lép túl egy-két rövid mondaton. Az ennél terjedelmesebb, érvelést is magában foglaló uralkodói megnyilatkozások kivételesnek számítanak. Felismerhető az a tendencia, hogy az adományozásokkal kapcsolatos döntéseket a lehető legrövidebben közlik, ám ha a szultán elégedetlen valamivel, vitája van a nagyvezírral, vagy valamilyen konkrét kívánsága van, akkor kissé hosszabban adja tudtul elhatározását.

A *hatt-i hümayun*-okat az uralkodók általában a *telhis* szövege fölé, attól kis sé balra írták a papirosra. (Az önálló leiratoknál természetesen más a helyzet, ott üres papírra — *beyaz üzere* — került a rendelkezés). A Szinán-féle *telhis*-gyűjteményben szintén a vonatkozó beadványok fölé másolták a szultáni válaszokat. Ez az eljárás közelebb áll az egykorvolt napi gyakorlathoz, mint az a megoldás, amit az Orhonlu által kiadott gyűjteményekben követtek. Itt a másoló(k) a margóra írták a *hatt-i hümayun*-okat, s azt is feltüntették, melyik uralkodótól származnak. A *telhis*-ek egy részénél mindennemű uralkodói "kézvonás" hiányzik, de ez nem feltétlenül azért van, mert az uralkodó nem látta vagy nem adott rájuk választ. Az Esad Ef. 2236 jelzetű kéziratban az ilyen *telhis*-ekhez az *ağz cevabi* (szóbeli válasz) megjegyzést tették, de mint kiderült, ez nem mindig fedí a valóságot. A *hatt-i hümayun*-ok egy további csoportja, mint láttuk, a *telhis*-ek szövegében "bújik meg". S. Faroqhi a rendelkezésére álló anyag alapján hajlott annak elfogadására, hogy ezekben az idézetekben híven, változtatás nélkül adják vissza a szultánok szavait.⁴⁹ Egyes *telhis*-ek valóban alátámasztják Faroqhi sejtését, viszont éppen a Szinán-féle beadványok között akadnak olyanok, amelyekből kiviláglik, hogy néha csak a szultáni mondandó lényegét idézték fel, s nem ragaszkodtak a leirat teljes, szó szerinti beemeléséhez.⁵⁰

A *telhis* két olyan alkotórészéről kell még szólnunk, amelyek körül nagyon sok a bizonytalanság: a dátumozásról és a hitelesítésről. Faroqhi azt írja, hogy ezek mindig hiányoznak a nagyvezíri beadványokról.⁵¹ Ami a dátumot illeti, a *telhis* eredeti formájában valóban nem tartalmazza sem a kiállítás idejét, sem a helyét. Míhelyt azonban az írás valamilyen okból (rendszerint azért, mert pénzügyi kihatása van) belekerül a kancelláriai vagy a pénzügyi adminisztráció ügymenetébe, keltezés is kap. Az ilyen módon megőrzött és archivált felterjesztések tehát megnyugtatóan beilleszthetők az események menetébe. Az igazi gondot a *telhis*-gyűjteményekben fennmaradt beadványok okozzák, mert ezekben a megírás

⁴⁹ S. Faroqhi, *Die Vorlagen*, 27.

⁵⁰ Változtatás nélkül idéz: C. Orhonlu, *Telhisler*, 7. sz.; előzménye: *uo.*, a 6. sz. irat végén. Helyel-közzel (és két részletben) idéz: Revan 1943, fol. 33a; előzménye: Esad Ef. 2236, fol. 70b (ugyanaz a *telhis* megtalálható Revan 1943, fol. 40a-40b-n is, de ott a *hatt-i hümayun* lemaradt),

⁵¹ S. Faroqhi, *Die Vorlagen*, 25.

időpontját legfeljebb tévedésből jegyezték fel, a másolás sorrendje pedig teljesen önkényes. Ilyenkor a fő eligazodási pontot azok a másolói megjegyzések kínálják, amelyek megadják, hogy egy-egy *telhis*, vagy az egész gyűjtemény melyik nagyvezírtől származik. Az időpontok meghatározása azonban még így is rengeteg nehézséggel jár, s megbízhatóbb eredményekre csak a *telhis*-ekben rejlő információk kiértékelésével juthatunk. S. Faroqhi mutatott rá elsőként, hogy a datálásnak a beadványokban megemlített eseményekből, személyekre, hivatalviselésre vonatkozó közlésekből stb. kell kiindulnia, azonosításukhoz pedig minden lehetséges (oszmán és európai, elbeszélő és levéltári, történelmi és irodalmi) forrás bevonására szükség van. Jól jellemzi a nehézségeket, hogy a Szinán-féle *telhis*-ek kb. egyharmadának időpontját még így sem sikerült megállapítania, igaz, a levéltári források felhasználásával adós maradt. Tőle eltérően nagymértékben támaszkodott levéltári adatokra (*ru'us*-, *ruznamçe*, *mevacib*- és *mühimme*-defterekre) C. Orhonlu, mégis számos hiba csúszott be a *telhis*-ek akár abszolút, akár egymáshoz viszonyított sorrendjének meghatározásába. Ennek legfőbb oka az, hogy az esetek jelentős részében az oszmán anyag önmagában nem alkalmas a datálási kérdések megoldására. Ez bizonyosodott be akkor is, amikor Dávid Gézával az Orhonlu által kiadott gyűjteményből kiválogattuk és magyarra fordítottuk a Magyarországgal kapcsolatos beadványokat. Hamar kitűnt, hogy az Orhonlu által kialakított sorrend tarthatatlan, s a segédanyagként számbajövő magyar források segítségével a kiválasztott 34 *telhis*-ből 31-nek a keletkezési idejét egy-két hónapos tűréshatáron belül meg tudtuk állapítani.⁵² Természetesen ilyen forrásadottságokkal nem mindig rendelkezünk, s számot kell vetnünk azzal, hogy a *telhis*-ek egy része (főleg a sovány tartalmúak és azok, amelyek kontrolanyagban szűkölködő témákra és területekre vonatkoznak) legfeljebb az illetékes nagyvezír hivatalviselésének időhatárai közé lesznek elhelyezhetőek.

Még ennél is bizonytalanabb az, amit a *telhis*-ek esetleges hitelesítési záradékáról mondhatunk. Említettem már, hogy S. Faroqhi kétségbe vonja ennek használatát a *telhis*-eken, s hogy jó okkal, azt számos beadvány igazolja. Míg a hitelesítésül szolgáló *sahh* (helyes, láttam) jel elmaradhatatlanul megjelenik a nagyvezíri vagy a szultáni *buyuruldu* (Beurkundungsbefehl), vagyis az okmány kiállítását elrendelő parancs, vagy a pénzügyigazgatás különféle megjegyzései fölött, addig a *telhis*-ek körül rendszerint nem találkozunk vele. De ennek ellenkezőjére is tudunk példát hozni. Egy 1684. október közepén kelt beadványon a *buyuruldu* hitelesítési záradékán kívül a bal alsó sarokban, a *telhis* utolsó sorában is ott látható egy *sahh*, ami ebben az esetben csakis a *telhis*-re vonatkozhat.⁵³ Hogy miféle szokás vagy szabály érvényesült a hitelesítéssel kapcsolatban, arra csak jóval na-

⁵² Dávid G. — Fodor P., Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából: *Hadtörténelmi Közlemények* 30, 2, 1983, 278-296.; 30, 3, 1983, 451-467.

⁵³ TSMA, E 9755.

gyobb levéltári anyagra kiterjedő vizsgálat után lehet majd megnyugtató feleletet adni.

A beadványokat külön erre a célra készített papírra, az ún. *telhis kağıdı*-ra írták. Ezt a fajta papírt előnyös tulajdonságainál fogva a szultáni rendeletek becsomagolásához is használták. Korszakunkban még nincs nyoma annak a későbbi szokásnak, hogy a *telhis*-eket fontosságuk szerint különböző méretű papírra rótták.⁵⁴

b. "kísérő-összefoglaló" *telhis* Az átnézett *telhis*-ek alapján semminemű szabály nem állapítható meg arra nézve, hogy milyen esetekben kellett önálló *telhis*-t mellékelni, s mikor csupán kiegészíteni, megjegyzésekkel ellátni a szultán elé menő iratot. Minden jel arra mutat, hogy a megoldás a nagyvezír belátására volt bízva. Amikor úgy érezte, hogy a szóban forgó ügyben néhány szempontra külön fel kell hívnia a szultán figyelmét, vagy fontossága miatt a téma nagyobb körütekintést kívánt, külön *telhis*-ben fejtette ki az álláspontját vagy emelte ki a leglényegesebb mozzanatokat, s ez a *telhis* mindenben igazodott a fentiekben ismertetett sémákhoz. Ilyenkor általában két dologból lehet megállapítani, hogy "kísérő" *telhis*-ről van szó: 1. a *telhis*-ben rendszerint hivatkoznak a megírását kiváltó előzményre és annak beterjesztőjére; 2. megtalálható benne az a sematikus fordulat, amellyel jelezték, hogy az előzményt külön is beterjesztették az uralkodónak: *‘aynı ile gönderdügi ‘arzar telhis olınup rikab-i hümayuna irsal olındı* (az általa küldött jelentéseket változtatás nélkül *telhis*-szé alakítottuk és a nagyúri kengyelhez felküldtük).⁵⁵

Hogy a *telhis olınmak* kifejezés mit is jelent, vagyis a beérkező iratok *telhis*-szé formálása milyen szabályok szerint történt, nem minden részletében világos, de néhány eljárási módra rá tudunk mutatni. Egyes esetekben a nagyvezír a központba küldött *‘arz*-ot, *mektup*-ot stb. minden változtatás nélkül továbbította, csupán egy-két mondatos megjegyzést fűzött hozzá, amelyben megnevezte az irattípust és a beterjesztőt, s az egészet a szultán figyelmébe ajánlotta.⁵⁶ De ezekben a rövid "ajánlásokban" többnyire az irat tartalmát is összefoglalta, megkönnyítve ezzel a szultán tájékozódását.⁵⁷ Máskor viszont a nagyvezír *telhis*-e — s ez áll legközelebb a *telhis olınmak* szótári értelméhez — kimerítő összefoglalást nyújtott az ügy minden lényeges aspektusáról, s az is előfordult, hogy hosszabbra sike-

⁵⁴ Fekete L., *Bevezetés*, XXV; C. Orhonlu, *Telhisler*, XXI-XXIII.

⁵⁵ Revan 1943, fol. 43a; más változat: *uo.*, fol. 32a: *‘aynı ile gelen mektup telhis olınup hakıpay-i şerife gönderıldi* (A beérkező levelet változtatás nélkül *telhis*-szé alakítottuk és felséged nemes lábaporához elküldtük). Ld. még A. Refik, Sultan Murad-i rabi, 137-138; C. Orhonlu, *Telhisler*, 14, 20, 45, 83, 98. sz. stb; Revan 1943, fol. 17b.

⁵⁶ C. Orhonlu, *Telhisler*, 69. sz.

⁵⁷ C. Orhonlu, *Telhisler*, 165, 172, 177. sz.; A. Mumcu, *Rüşvet*, 314; L. Fekete, *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. Budapest, 1955, I. 718-720, II. Taf. LXXIV.

redett, mint maga az előzmény (a jellemző persze a rövidítés volt).⁵⁸ Az ilyen típusú kísérő-összefoglaló *telhis*-ek szerkezetileg és formailag több ponton is elüthetnek az önállóan benyújtott *telhis*-ektől. Az *‘arz-i bende-i bi-mikdar ...* bevezető igen gyakran elmarad, s helyére a *telhis* megírására okot adó személy és beadványának megnevezése kerül. Például: *Belgrad’da mai-i miri tahsilinde olan baş defterdar Ahmed kullarınun mektubudur* (felséged szolgájának, Ahmed fődefterdárnak levele, aki Belgrádban a kincstári jövedelmek beszédésével foglalkozik).⁵⁹ A *telhis* a szokásos udvariaskodás és alázatokodás mellőzésével rögtön a tárgyra tér, s az ismertetés végén a záró *baki emr ...* formula helyett a *... diyü i‘lam eder* (... *diyü ‘arz eder*, ... *dugunu ‘arz eder*, ... *diyü ... virilmek ricasına ‘arz eder* stb.) kitétel fejezi ki, hogy az eddigiekben az eredeti folyamodó mondanivalóját foglalták össze.⁶⁰ Néha megesk, hogy ezt követően lezárásként mégis odaírnak egy *emr ü ferman devletlü padişahumundur* vagy *baki’d-du‘a* (áldja meg az isten!)-szerű alázatossági formulát.⁶¹ Úgy tűnik, hogy ezek az összefoglalások számos esetben szó szerint átveszik az alapul szolgáló irat szövegét, s ilyenkor a *telhis* *olınmak* csupán annyit jelent, hogy a szóban forgó iratot bizonyos, a lényegét nem érintő rövidítésekkel (pl. az *inscriptio* elhagyásával) lemásolják és ellátják a *... diyü i‘lam eder* stb. megjegyzéssel.

Ha tehát a nagyvezírnek a témához nem volt hozzáfűznivalója, vagy azzal hallgatólagosan egyetértett, a *telhis* itt be is fejeződött. Ám ha kiegészítést vagy indoklást tartott szükségesnek, vagy röviden saját véleményét is ismertetni kívánta, akkor annak külön bekezdést szentelt, amely elkülönült a tartalmi összefoglalótól. Ilyen kettős tagolású *telhis*-t többet is találunk Orhonlu kiadványában, de a Szinán pasa-féle *telhis*-ek között is van rá példa.⁶² Érdekes, hogy az efféle *telhis*-ek második részében, ott, ahol a nagyvezíri kiegészítés vagy álláspont fogalmazódik meg, részben visszatérnek az önálló *telhis*-eknél megfigyelt formai jegyek. A tárgy ismertetését lezáró *... diyü i‘lam eder* kitétel követően a *sa‘adatlü* vagy *devletlü padişahum* formula vezet be a nagyvezíri észrevételeket. A *telhis*-gyűjteményekben ez a második rész többnyire megszakítás nélkül kapcsolódik az elsőhöz, az előzmény összefoglalásához, de az Orhonlunál közölt III. sz. fotó és a Szinán-féle *telhis*-ek egyik darabja alapján nagyon valószínű, hogy az eredeti

⁵⁸ C. Orhonlu, *Telhisler*, 180. sz. Az eredeti kérvény mindössze két mondatból áll — a *telhis* terjedelme ennek többszöröse (vö. III. sz. fotóval, ahol az *‘arz-i hal* nem látható).

⁵⁹ C. Orhonlu, *Telhisler*, 65. sz. Ld. még 5, 16, 22, 42, 51, 53, 55-56, 62, 64, 68, 71, 81, 87, 107, illetve A. Mumcu, *Rüşvet*, 314. Időnként még ezt a tájékoztató megjegyzést is elhagyják, ld. *Telhisler*, 173. sz. és I. sz. fotó. Az eredeti *‘arz* *inscriptio*jának változatlanul hagyására ritka példa: i.m., 70. sz.

⁶⁰ Revan 1943, fol. 27b; C. Orhonlu, *Telhisler*, 5, 42, 62, 64, 68. sz.

⁶¹ C. Orhonlu, *Telhisler*, 55-56, 70-71, 53. sz.

⁶² Revan 1943, fol. 27b, 48a; C. Orhonlu, *Telhisler*, 42, 62, 107, 180. sz.

telhis-eken a *sa'adetli*-vel kezdődő részt új sorba írták.⁶³ Ezek a nagyvezíri megjegyzések rendszerint nem túl hosszúak, s mintegy fele részben *baki ...* formulával végződnek, míg a többiben ilyet nem találunk. Ebben az esetben az eltérés valószínűleg nem egyszerűen stílári, hanem tartalmi okokra vezethető vissza. A kevés példa alapján elképzelhetőnek látszik, hogy amikor a nagyvezír csupán tájékoztatás vagy kiegészítés céljából közölt valamit, akkor a *baki ...* -t nem tartotta szükségesnek leírni, ám ha alternatívákat vázolt fel, vagy a szultán döntését kérte, netán saját javaslatot fogalmazott meg, akkor nem feledkezett el az alázatossági formula beiktatásáról.

A "kísérő-összefoglaló" *telhis*-ekkel kapcsolatban nehezen megválaszolható kérdés, hogy milyen lehetett az arány az önálló betérjesztésre formált *telhis*-ek és az előzmény papírára ráírt és azzal együtt benyújtott beadványok között. A *telhis*-gyűjtemények anyaga e tekintetben kevés fogódzót nyújt, mivel semmiféle utalást nem tartalmaznak arra, hogy honnan, milyen forrásokból szedték össze őket. Mindenesetre jelenleg úgy látom (főleg kiadott anyagok alapján), hogy az alapul szolgáló iratra rákerülő *telhis*-ek száma idővel fokozatosan növekedett, s a 18. században és a 19. század első felében a központba befutó jelentések, kérvények stb. döntő többsége ebben a formában kerülhetett a szultán elé.⁶⁴ Úgy tűnik, különösen a javadalom (*dirlik*)-adományozásra vonatkozó kérelmeknél várták el, tekintették az érdemi elbírálás elengedhetetlen feltételének, hogy a nagyvezír *telhis*-e ott díszeljen a folyamodvány felett, a papír közepén vagy jobb-oldalán.

⁶³ Ugyanezt a tagolást figyelhetjük meg İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları*. II, Ankara, 1984², lev. XLII, 125. sz. képen.

⁶⁴ Ld. pl. F. Kurtoğlu, *Yunan istiklal harbi ve Navarin muharebesi (Çengeloğlu Tahir Paşa)*. I-II, h.n., 1944. (371-372 sayılı *Deniz Mecmuası* tarihi ilavesi)

Honfoglaló fejedelmeink és a vezérek

Kronikáink és a magyar őstörténet c. munkám (Bp. 1948) írására részben azért kerítettem sort, mert elégedetlen voltam azzal a képpel, amelyet Hóman Bálint nagy jelentőségű *Magyar történelmének* I. kötet lapjain és színes térképén a magyarok honfoglalásáról és megtelepedéséről, közelebbről a hét magyar törzs és a kabarok szálláshelyéről közzétett.¹ Sok értékes észrevétele mellett előadásában nem láttam kellően megalapozottnak a honfoglalás lezajlásáról adott ábrázolást, valamint a magyar törzsek és a kabarok megtelepedéséről vázolt képet, melyet a magyar vezérek két eltérő névsorából szerkesztett egybe. Értetlenül álltam az előtt is, hogy nagyra becsült tanárom, Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* c. kitűnő könyvében,² mely mintegy tankönyvemül is szolgált, a magyar vezérnévsorokat hogyan fogadhatta el hitelesnek, mellőzve azokat a alapvető forráskritikai eredményeket, amelyeket Pauler Gyula már 1900 előtt közzétett³ és amelyeket Hóman Bálint is elfogadott. A korszak más neves nyelvészeiben, így Melich Jánosban⁴ és Pais Dezsőben⁵ sem tudatosodott, hogy olyan nagy időtávolság és az írott források szinte teljes hiánya mellett krónikaíróink a 2 300 évvel korábbi viszonyokról nem tudhattak hiteles képet adni.

A korai magyar történelmet is vizsgáló nyelvészeink - talán csak az igen kritikus Gombocz Zoltán és Kniezsa István kivételével - igen komoly forrásértéket tulajdonítottak a szájhagyománynak értelmezett krónikasövegeknek, ugyanakkor a tulajdonnevek vitatható etimológiáiból gyakran olyan következtetést vontak le, mintha a nevek megfejtése igazolná azokat a viszonyokat és eseményeket, amelyeket a krónikaírók e nevek kapcsán elbeszélnek.

¹ 1-6. kiadás 1928-1939, és reprint 1989. Hóman itt kifejtett nézetét főként két tanulmányában alapozta meg: *A honfoglaló törzsek megtelepedése* c. cikkében (*Turul* XXX, 1912, 89-114) és *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése* c. füzetében (*A magyar nyelvudomány kézikönyve*, I, 7, Bp., 1923.); újabb kiadásuk: *Hóman-Balint munkái. [II.] Magyar középkor*, Bp. 1938 62-109 és 129-189.

² *Honfoglaló*. Bp. 1930; második, javított kiadás: Bp. 1991. Sajnos Németh Gyula könyvének átdolgozásakor, melyet hanyatló egészségi állapotában nem fejezett be, néhány vitatható történeti felfogásán keveset változtatott, de az új kiadás sem pótolja az eredetit, mert nem tűnik ki a régi és új kiadás közötti különbség. A helyes eljárás olyan reprint lett volna, mely a módosításoknak külön tünteti fel.

³ *A magyarok megtelepedéséről*: *Száz.* 1877. 381; *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp. 1900. 34, 208-10.

⁴ *A honfoglaláskori Magyarország. (A magyar nyelvudomány kézikönyve. I. 6.)* Bp. 1925-29.

⁵ *Ld. több cikkét a Magyar Nyelvben*, pl. 24 (1928) 92-95, 169-175; Ösbö. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez, 16 (1930) 350-359; Glád.

Nem tekintve azt a vitatható kérdést, hogy a krónikaírók mennyiben merítettek szájhagyományból, a családi emlékezet általában csak a neves őstől apai ágon leszármazók neveiből tartott fenn egy-két nevet, az apa-fiú viszonylatot többnyire elhibázva; az oldalágiakét, melyekből teljesebb családfa összeállítható, egy-egy testvér kivételével alig. Bíborbanszületett Konstantin császár 948-ban feljegyezte a hozzá látogató Bulcsú harka és Tormás Árpád-házi herceg bemondása alapján Árpád leszármazottainak a nevét, de ezekből pl. Árpád legidősebb fia, Levente kimaradt.⁶ Az ok elhallgatás lehetett, hiszen emléke oly erősen élt, hogy több emberöltő múltán Vazul legidősebb fiát Leventének nevezte el.

Mondák és kötött szövegű énekek bizonyára őrizték a honfoglaló vezérek nevét, de ezekből krónikáinkba csak töredékek kerültek be. A honfoglaló "hét vezér" *hiteles* névsora márcsak azért sem maradhatott meg, mert a vezérek száma és személye egy adott időpontra nézve sem lehetett egyértelműen megadható. Egyrészt nemcsak hét vezér volt, mert Árpád fiai (s talán vejei is) kabar és székely néprészek vezérei lettek, másrészt a ténylegesen meglévő hét törzsfői méltóság a honfoglalás viharai közt, s az utána következő belső villongások nyomán gyorsan változhatott, s csak egy-két nyeregben maradt vezér esetében lehetett tartós. A kiszorított vezérek és utódaik énekmondói bizonyára másféle hagyományt közvetítettek, s így az eltérő csoportérdekeket tükröző szájhagyomány tartalmából egy-egy időpont uralmi viszonyai és az események lefolyása nem állapíthatók meg. Ezekre olykor külföldi hiteles forrásokból követhetünk, de íróikat más érdekelte, s egy-egy vezér neve csak alkalomadtán került feljegyzésre. Jellemző, hogy a nyugati források Árpádot egyáltalán nem ismerik, csak Kurszán, eredetileg Kusszán nevét Kuszál alakban!⁷

Mint alább kitérek rá, a hét vezér névsora 942-ből egy nemrég felfedezett arab forrásból vált ismertté, de ez a kalandozó seregekben vezérkedő Árpád-fiak közül egyet sem nevez meg. Ezzel szemben Konstantinos Porphyrogenetos császár 948-ból főként az Árpád-fiakat ismerteti; az Árpád-házi nagyfejedelem mellett csak két törzsfőt említ, az Árpád-házi Tormással Bizáncba látogató és a császárt informáló Bulcsú harkát (*karcha*), a második vezérnek csupán *gyula* (*jila*) méltóságnévét adja meg.⁸

Krónikáink vezérnévsorai

1100 táján a *Gesta Ungarorum* írója összeállította a hagyományos hetes szám alapján a hét vezér (*septem duces*) névsorát, de ő csupán ötletszerűen váloga-

⁶ Moravcsik, DAI. I2. Bp. 1949. 146-149; DAI. II. London, 1962. 151-153; Györffy, *Arch. Ért.* 1970. 107.

⁷ Györffy: Kurszán és Kurszán vára: *Budapest régiségei* XVI, 1955, 16-17 = *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp. 1959. 142-144.

⁸ Ld. 6. jegyz.

tott a honfoglalás-kori mondákból, ráadásul még ez sem maradt reánk, hanem csak abban az 1270 körül írt (majd 1330 körül "átírt") megfogalmazásban, amelyet Ákos mesternek tulajdonítunk, valamint az ő művét kivonatoló Kézai Simon rövidebb foglalatában. Hogy az ősforrásban a hét vezér (*dux*) neve mellett szálláshelyük megjelölése is szerepelt-e, az feltehető, de nem biztos. Ákos mester változtatása lehet a *dux* megnevezés felváltása a XIII. század derekától adatolt, itáliai eredetű latin *capitaneus* tisztségnévvel; neki tulajdonítható a vár jelentésű régi *civitas* szó helyett a *castrum* használata és a vezérektől származó nemzetségek *generatio*-k említése.

Kézai némi rövidítés mellett annyit módosított, hogy átvette a hét vezér nevét és *capitaneus* címüket, de ő nem kapitányokat sorolt fel, hanem hét sereget kapitányával, tehát pl. Ákos mester *Tertius vero capitaneus Gyula fuit* helyett ő *Tertii quidem exercitus Jula fuit capitaneus*, amivel közelebb került a kapitány szóhoz, az ő korában használt seregevezér jelentéséhez, de egyben a vezérekről áttette a hangsúlyt a törzset jelképező vitézi sereg, az *exercitus*-ra.

Az Ákos mesternek tulajdonított vezérnévsorban az ősgesta szövegezése látványosan csak az erdélyi Gyuláról szóló részben maradt meg.⁹ Ákos mester egyéni hozzátoldásai csak rontották az amúgy is csekély terjedelmű és értékű eredeti vezérnévsoron.

Nem tekinthető hitelesnek Anonymus vezérnévsora sem, noha ő a vezéri lezármazottak hagyományai alapján tényleg élt személyeket és használt méltóságnévket szerepeltet¹⁰

Könyvem írása óta módosult felfogásom annyiban is, hogy képet adhattam a steppei társadalmak életének leírása nyomán a vezérek folyómenti elhelyezkedésének és téli-nyári szállásváltásának rendjéről. Ennek gyakorlatát magyar viszonylatban a vezérek nevéből képzett helynevek szinte kövületként őrzik¹¹ Az Árpád-fiak és a vezérek nevei többségükben egyéni névadás eredményei, melyekkel az Árpád-korban csak igen ritka esetben neveztek el később élt szemé-

⁹ Ld. Györffy: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. 102-107. a *dux* csak a 3. vezér Gyula archaikus történetében bukkan fel (SRH. I 290).

¹⁰ Ld. fentebb (9. jegyz.) 97 kk.

¹¹ *Arch. Ért.* 1970. 191-241; néhány hibás adat kiküszöbölésével: *Archivum Eurasiae Medii Aevi* I. 1975. 45-153; *Anonymus - Rejtély avagy történeti forrás?* Bp. 1988. 17-21.

A személynévből alkotott helynevekből a X. századi szárlásbirtokos úr nevére való visszakövetkeztetés jogosságát megkérdőjelezte Kristó Gyula, elsősorban azzal az ellenvetéssel, hogy az általa primér névtelenségnek nevezett korban, a X-XII. században még alig keletkeztek falunévek, s a személynévből alkotott korai helynevek jobbára az elhalt úr sírhelyet jelölték (*Acta Hist. Szeged.* LV. 1976. 7-20 és passim). Ennek az adatok sorával cáfolható felfogásnak a kritikáját részben elvégezte — a sírhelyről nevezett posztaszemélyneves falu névadást "morbid" felfogásnak ítélt — Makkai László a *Nyelvőr* 1979/1. 97-106 lapján írt éles írálatában Magam. nagyrészt egyetértve Makkai véleményével, a névtudomány komoly nyereségének tekintem, hogy Kristó e felfogással elhatárolta magát a korai helynevek történeti felhasználásától, mert azzal a felkészültséggel, kritikai vénával és elfogultsággal, amellyel e témát megközelítette, csak szaporította volna az ötletek számát.

lyeket, kivéve történeti mondákból közismert személyek neve esetében, amilyen *Aba, Bulcsú, Csaba, Koppány* és *Gyula*. Az egyéni vezérnevekből képzett Árpád-kori helynevek, ha egyazon folyóvidéken, szállásnak alkalmas helyen fordulnak elő, nagy valószínűséggel vihetők vissza a névadó úr szállására, kivált mert a szállásnév birtokigényt is jelenthetett. Az Árpád négy fia és fiaik nevéből képzett helyneveknek előfordulása négy olyan Duna-melléki folyószakaszon, melyek Kalocsánál találkoznak, - így Tarhós, fia Tevel és fia Tormás a Kapos mellékén, Jutas és fia Fajsz a Sárvíz mellékén, Üllő és fia Tas a Kalocsától Pestig terjedő Duna-melléken, végül Zolta, s fia Taksony a Kalocsától délre eső Vajás-Duna partvidéken ugyanúgy nem lehet véletlen, mint neveik előfordulása a hercegeknek juttatott részekben, részben kabar-székely lakterületen. E nevek teljes hiánya olyan vidékeken, melyeket nem vontak Árpád-házi felügyelet alá, valószínűsíti, hogy a szállást - akár időlegesen is - névadója birtokolta. Ezek elterjedését már Karácsonyi, Hóman és Pais segítségül hívta vezéri szálláshelyek megállapításához, anélkül hogy a folyómenti szállásrendet és a hercegeknek juttatott országrészeket figyelembe vették volna.

Ha ennek segítségével a honfoglaló vezérek hiteles névsora nem is állítható össze, valószínűvé vált, hogy a Duna partvidéke a két fejedelemnek jutott osztályrészül, a Csepel-szigettől lefelé a legfőbb hadúr, a *gyula* tisztét viselő Árpádnak, míg Budától felfelé a kündü fiának nevezett Kurszánnak.¹²

Ki viselte a kündü és gyula méltóságot?

Az Árpádok krónikásai által kialakított dinasztikus hagyomány szerint Álmos fia Árpád volt a honfoglalók első és egyetlen vezére; majd e nézet a XI-XII. század folyamán fokozatosan kiegészült az Attilától való eredet tudatával.

A szakemberek köréből jobbra azok fogadták el eredményeimet — mellyel az Árpádok egyeduralgató vezérségének ősi voltát ill. az általuk hirdetett ercdethagyomány valóságtartalmát megkérdőjeleztem —, akik a történeti hagyományokat előítéletektől mentesen tudják vizsgálni s az egykorú adatoknak a késői elbeszélésekkel szemben előnyt adnak — így az elhunyt Ligeti Lajos, Makkai László és Szűcs Jenő mellett Dienes István, Fodor István, Göckenjan Hansgerd, Heckenast Gusztáv, Vajay Szabolcs¹³ és más, a témát érintő írók.

¹² Györffy, *Arch. Ért.* 1970. 200-209.

¹³ Ligeti a kötetekben megjelent *Kurszán és Kurszánvára* c. tanulmányom (ld. 7. jegyz.) nem ismerte (vö. MNy. 1979. kk.), de Árpádot gyulának tekintette (*A magyar nyelv török kapcsolatai ...* Bp. 1986. 254). Tanulmányom ismeretében foglaltak állást: Makkai, *Erdély története*. Főszerk.: Köpeczi B., Bp. 1986. I. 270; Uő., *Die Geschichte Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg.: P. Hanák, Bp. 1988. 20, 283; Szűcs J.: *König Stephan: Südost-Forschungen* 31, 1972, 22-23; *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Bp. 1992. 147, 242, 288; Dienes I., *A honfoglaló magyarok*. Bp. 1972. 24; Fodor I., *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*. Bp. 1975. 287; Göckenjan H., *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. Wiesbaden, 1972. 29-32; Heckenast G., *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Bp. 1968. 136-137; Sz. de Vajay, *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte*. Mainz, 1968. 25.

Ismertek azok a IX. századi magyar uralmi rendre vonatkozó, kétségtelen hiteles perzsa és arab adatok, amelyek szerint 870 táján Szvatoplak uralmával egy időben az etelközi magyarok két uralkodó, egy névleges király (*malik*) és egy mindenkinek parancsoló fejedelem uralma alatt éltek. A szakrálissá vált király — neve szerint *kende* vagy *kündü* — és a tényleg uralkodó vezér — címét tekintve *gyula* — olyan kettős uralmi forma példái, melyek koronként és helyenként eltérő formában minden földrész társadalmaiban észlelhetők, de amelyek napjainkban is megjelennek. A mohamedán adatok mellé állítható, hogy 893-ban Bölc Leó bizánci császár követe az Ai-Dunánál két magyar fejedelemmel, Árpáddal és Ku(r)szánnal tárgyalta a bolgárok elleni katonai együttműködés tárgyában.

Ezekkel a vitathatatlan adatokkal szemben 948-ban az Árpádok Bizáncba küldött követsége, Bulcsú harka és Árpád dédunokája, Tormás herceg, Árpád egyeduralomra jutásáról olyan célzatos történetet beszélt el, amely szerint "a türköknek Árpád előtt sohasem volt volt fejedelmük", Árpád egyeduralma pedig úgy jött létre, hogy előtte volt egy "nemes származású" (*eugenés*), "fényes nemzetségtű" (*tü genús perifanés*) *első* vezér, Levedi, akinek a kazár kagán nemes kazár nőt adott feleségül.¹⁴ A magyarokat ért besenyő támadása után a kazár kagán magához hívatta Levedit, mivel ő volt a "türkök között az első", s a fejedelmükké akarta tenni. Levedi ezt állítólag elhárította azzal, hogy "alkalmatlan [erőtlen' *adúnatos*] vagyok erre a tisztségre" (arra alkalmas volt, hogy a Dnyeszter-torkolat tájáról — a Don és Dnyeper közé élkelődött besenyőket elkerülve — a Kaukázus és Volga-torkolat térségében székelő kazár kagánnal utazzon tárgyalni!), s az előadás szerint mivel nemes kazár nejtől nem született fia (noha többnejűség lévén mástól születhetett!), magát alkalmatlannak ítélve, maga helyett ajánlotta a másik vezért, Álmost vagy fiát Árpádot, aki "bölc, megfontolt és vitéz". A ka-

Czeglédy és Dümmerth vitáit felsorolja E. Mályusz (J. Kristó pótlásaival): *Johannes de Thuróc Chronica Hungarorum. Commentarii*. Bp. 1990. II/1. 154. Ezekre reflektáltam. *Magyarország története íz kötetben*. Szerk.: Pach Zs. P., Bp. 1984. I/2. 1655-1636. Nem mehetek el azonban szótlánul Czeglédy történetiellen beállítása mellett, aki a kettős királyság szélsőséges eseteinek, így a kazárnak a bemutatása után így fogalmaz. "a magyar szakrális királyság, amely az egykorú leírás szerint pontos mása volt a kazárnak, ... végső fokon a türk szakrális királyságra vezethető vissza". Minden orientalista tudja, hogy a kazár dinasztia őse, a nyugati türk kagán meg egyeduralkodó önkényúr volt, aki hatalmát csak fiaival osztotta meg, hódolt népeket rendelve. Lajuk (vo. Györffy, A trónörökös országlása a türköktől a magyarokig: *Századok* 1953, 565 kk. = *Tanulmányok* 77 kk.), míg kazár leszármazottai évszázadok múltán a birodalom fővárosában olyan átalakuláson mentek át, hogy a IX-X. századi arab szerzők leírása szerint a kazár kagán a halandók szeme elől elzárt bábként élt, s alattvalói csak a mindenható nagyvezéren keresztül érintkezhetek vele (Uo. 132 kk.; uő., A kazár kettős királyság kérdéséhez: *Keletkutatás* 1991 tavasz, 15-19, az újabb irodalommal). E köztudott tények ismeretében a félnomád magyar kettős fejedelemséget — a megosztott feladatkörrel intézkedő kendevel és gyulával — úgy beállítani, hogy ez pontos mása volt a késői kazár kettős királyságnak, enyhén szólva megtévesztő. Ugyanakkor a magyar uralmi rend nem azonosítható a korai türk kagánsággal sem, hanem köztes fejlődési fokot képvisel.

¹⁴ Megjegyzendő hogy a kazár kagánnak, 923. évi feljegyzés szerint 25 felesége volt, mind hódolt népek leányai, ezenkívül 60 gyönyörű ágyasa, tehát igen sok eladó "nemes kazár leány" várt arra, hogy a kazár szövetségi rendszert erősítse!

gán elfogadta a magyar vezérek választását, akik Árpádot emelték pajzsra. Mivel intézkedő uralkodók csak kényszerhelyzetben mondanak le, s akkor sem ismerik el saját alkalmatlanságukat, a másik fél utólagos előadása nyilván célzatos.

Ezzel az egykorú forrásoknak ellentmondó történettel óhajtották Árpád utódaik és híveik 950 körül Bizáncban a császárt meggyőzni arról, hogy Árpád előtt a magyaroknak nem volt fejedelmük. Ezzel szembekerültek a hazai forrásokban feljegyzett hagyománnyal is, mely szerint a turul madárórstól eredő Álmos volt az első fejedelem! A görögöknek szánt változathoz azonban kiderül, hogy Etelközben volt egy "nemes származású, fényes nemzetségű" első vezér "nemes kazár feleséggel": Levedi, és volt egy második vezér, akinek nemes származásáról nincs szó, viszont "vitéz és rátermett" voltát hangsúlyozták: Álmos fia Árpád. Az uralkodók két faját nemesség és vitézség szerint különbözteti meg Tacitus e szavakkal: *Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt* (Germania 7.); e Bizáncra is érvényes "római" felfogás szerint a király ismérve a nemesség, a hadvezéré pedig a vitézség.

Ha lenne olyan görög szövegváltozat, amely szerint Álmos lett volna az *első és fényes nemzetségű* vezér, és Levedi - nemes voltának ellhalgatásával - a *második, ez* komolyan mérlegelendővé tenné, hogy vajjon nem Álmos töltötte-e be a *kündü* és Levedi a *gyula* méltóságot.

A magyar krónikák két változatban őrizték meg annak emlékét, hogy a honfoglalók hét vezérének egyikét *Kündü*-nek nevezték. Egy archaikus Árpád-kori mondaváltozat szerint a honfoglalásnak két főalakja volt, Álmos fia Árpád és a Szvatoplukhoz földvételeire küldött Künd fia Kusid, s ugyanők a hét vezér közt is szerepelnek: Álmos fia Árpád az első, Szabolcs a második, Gyula a harmadik, majd Künd fia Kusid a negyedik helyen.¹⁵ Az ősgestát használó, de hagyományt is közvetítő Anonymus szerint a hét vezér között első helyen Álmos fia Árpád

¹⁵ SRH. I. 165-166, 287-291. Itt jegyzem meg, hogy a Kusid névalak aligha elírás eredménye, hanem Ákos mester tudatos torzítása. Ákos mester, mint óbudai prépost igen jól ismerhette Kurszán nevét, mely Anonymusnál Kund fia Kurzan néven szerepel, s mely az ő korában (1263) a Korzan nemzetségnévben is használatos volt (*Száz.* 1899. 722; a Kartal, másnéven Kurszán nemre ld. Kar., *MNemz.* II. 305-307). Ákos mester annál is inkább kellett ismerje, mert Óbuda legmonumentálisabb emléke, a nagy katonai amfiteátrum a XIV-XV. századig castrum Kurzan néven volt ismert. Ákos mester nem szerepelteti a honfoglaló Kartal-Kurszán nemzetséget sem, jó okkal, mert ez tarthatott volna igényt Pest és Pilis megye nagy részére, benne Ákosmonostorra, s főként egész Óbudára, melynek alsó részein (a mai Szépvölgy és Rózsadomb táján) a Kartal-Kurszán nembeliek birtokosok voltak. A margitszigeti apácák Ákos mester idejében perben álltak Révjenő (ma helyén a parlamenti Fehér-ház), a Tápió melléki Kartal falu és más birtokok ügyében a Kartal nembeliekkel. A XIII. századi vezérnévsor szerint a 4. helyen (Kézainál az 5. helyen) szereplő Cund fiai, Kusyd (~Cusid) és Cupan (~Cupian) nem is az ország közepén, hanem a Nyírség mellett kaptak szálláshelyet (SRH. I. 166, 291); eszerint Kündtől a Szatmár megyei Kaplony nemzetség származott volna le, de hogy e helyen mi állott a régi gestában, arra nem tudunk választ adni.

Amennyiben Ákos mester Künd fiának közkeletű Kurzan nevét Kusid-nak írta, ez aligha tudatlanságból vagy félreolvasásból történt, hanem inkább a Kus+id név lekicsinylő "Kis+di" vagy "Kicsid" értelmezéséből. Arra, hogy Ákos mester Árpád szerepét is kibővítette, már Horváth János rámutatott (*Stilusprobl.* 348).

szerepel, majd a második vezér, Szabolcs után a harmadik helyen Kündü fia Kurszán, aki a honfoglalás után Attila városában, az óbudai Kurszánvárában szállt meg¹⁶.

Ha lenne olyan magyar krónikaváltozat, amely Kündüt Álmos apja vagy őse gyanánt jelölné meg, akkor okkal lehetne vitázni afelett, hogy Árpád elődei viselték-e a szakrális fejedelem *kündü* méltóságát vagy a Kurszáné. Mivel azonban Álmos ősei más nevet és címet viseltek, s "Kündü"-től egy másik vezéri nemzetiséget származtatnak le, az Árpád-ház összekapcsolása a *kündü* méltósággal nem igazolható.

Árpádot a források egyértelműen a honfoglalás cselekvő hadvezére gyanánt tüntetik fel, annak, ami a *gyula* méltóság eredeti szerepköre; az arab és perzsa források szerint ugyanis "minden magyar a gyula nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben"¹⁷, ill. "a magyarok azt teszik amit a gyula parancsol"¹⁸. Mi más ez, mint a mindenható hadúr, a germán Heerkönig szerepköre?!

A magyar *kündü* méltóság még nem vette fel a halandóktól elzárt szent király szélsőséges alakját, amivé a IX-X. századi kazároknál vált, és ami számos más ázsiai és afrikai népnél megfigyelhető, hanem megmaradt annak, ami időlegesen a türk birodalomban és más török népeknél megtalálható: a dicső származású, de kisebb hatalmú, gyenge vagy fiatal kagánnak, aki mellett ténylegesen a hadvezér intézkedett.¹⁹

Sem Levedi, sem Kurszán nem vett részt hadvezetésben; szerepük elsősorban érintkezés külföldi országokkal. Ennek velejárója a dinasztikus házasságkötés, ami a Kazár Birodalomban egyértelműen a kagán, nem pedig a fővezér méltóságának szerepköréhez tartozik, de más népeknél is az Isten kegyelméből való király, s nem a kormányfő jellemzője. Levedi első felesége kazár hercegnő volt, s tisztéhez tartozott, hogy személyesen menjen Kazárországba szövetséget kötni ill. segítséget kérni a besenyők ellen. Levedi feltehető utóda, a fiatal Kurszán is fogadta Árpád után a görög császár követét, amikor ez segítő hadat kért a bolgárok ellen. A magyar krónikák hagyománya szerint Kündü fia Kurszán (itt névcserével: Kusid) a morva fejedelemmel, Szvatoplukkal lépett szerződésre. Feltehető, hogy a németek az általuk Kuszál-nak nevezett Ku(r)szánt is azzal csalták

¹⁶ Aligha független Attila-vár egykori birtoklása tudatától, hogy a Kartal-Kurszán nemzetségnek egy 1250 körül született tagját Attila magyaros nevén Etelének nevezték (Karácsonyi, *MNemz.* II. 306-307), de ez nem II. Bertalan, más néven Cikó, hanem I. Bertalan fia volt.

¹⁷ MEH². 89.

¹⁸ MHK. 167-168.

¹⁹ Györffy, *Száz.* 1958. 565 kk. = *Tanulmányok* 77 kk.

törbe Pannonia 900 évi elfoglalása után (904-ben), hogy a határon békét kötnék,²⁰ ami talán egy frank főrangú ara ígéretével is kapcsolatos volt. (A uralkodó számára külföldről hozott menyasszonyt a határon adták át.)

Kurszának a bajorok által lakomán történt megölése magával hozta, hogy a *de facto* uralkodó Árpád *de iure* is egyeduralkodó lett, amit Óbudán, Kurszánvára mellett történt eltemetése is valószínűsít. Egykorú címét nem ismerjük, de utódai Bizáncban *mezas archón*-nak, nagyfejedelemnek címezték. Feltehetően nem igényelte a kündü címet és méltóságot, de török szóhasználat szerint kijárt volna neki a hazai törökség részéről az *Arpa khan* (vagy *khagan*) címzés, mint ahogy a kagán címet a normann-rúz fejedelemre is használták.²¹

Bizáncban 950 körül az Árpád-ház küldöttei főleg két okból hangsúlyozhatták a császár előtt, hogy a magyaroknak csak Árpád óta van egyeduralkodó fejedelmük, s azóta az ő leszármazottai uralkodnak: egyrészt, mert ezt a görögök más értesülés alapján *kétségbe vonhatták*, másrészt mert Fajszék el akarták érni azt az uralkodói státust, amivel a bolgár uralkodók már rendelkeznek, s ami Konstantin császár szerint minden barbár vezér óhaja volt: a bizánci hercegnővel való házasság.²²

Méltán kelthet kétségeket a egyeduralom birtoklásának túlzott hangsúlyozása egy olyan uralkodház esetében, amely már két nemzedék óta töretlenül áll fenn. Gondoljunk csak arra, hogy Nagy Károlynak már 800 előtt sem volt semmi szüksége arra, hogy hangsúlyozza a frank királyi címhez való jogát, noha ezt apja, Kis Pippin 851-ben a Meroving-ház letaszításával szerezte meg. Apa és fiú ötven éves töretlen uralma legalizált egy dinasztiát Bizáncban is!

Gyanúnkat az Árpádok folyamatos egyeduralmával szemben igazolni látszik Konstantin császár *De Cerimoniis* c. műve, mely Konstantinos és Romanos együttes uralkodása idejéből (919-944) közli a magyar uralkodókhoz küldendő levél címzését: "A türkök fejedelmeihez" (*Eis tús archontas tón Turkón*), mely két soldust érő aranybullával látandó el.²³

A magyar régmúltat kezdetlegesenek ábrázoló történészek, akik a közelmúlt eszmei elvárásait követve, egyben a nomád viszonyok kellő ismerete híján a forrásokból jobbra a negatívumokat látták meg, e sorokból törzsfői anarchiát olvastak ki. Nézetem szerint itt arról lehet szó, hogy Árpád egyeduralma után egy időre felülkerekedett a régi uralmi rend: a kündü és gyula kettőssége, amin kívül a kabarok és a székelyek fölötti vezérség számításba jöhetett.

A forrásokban megőrzött hagyomány egyeztetése a szállásviszonyokkal leginkább arra mutat, hogy az egyeduralmat megszerző Árpád halála után a Duna partvonala ismét két fejedelem birtokába jutott. A vezérek nevét fenntartó helynevekből és a birtokviszonyokból levont következtetésem szerint Árpád utóda a Csepel szigettől le a Dráváig terjedő Duna-szakaszon Szabolcs lett, míg Kurszán

²⁰ Vö. Györffy, *Tanulmányok* 127-150.

²¹ *Hudūd al-‘ālam. The Regions of the World*. Ed. by V. Minorsky. London, 1937, index.

²² c. 13: DAI². I. 70-73.

²³ Moravesik, *Fontes* 34.

partvonalát Tétény kapta meg, legalább is a Fertő melletti Téténytől le Budatétényig. A *Tétény*, eredetileg *Tühütüm* szn. méltóságnévből ered, mely a türk kagánok címhasználatára szerint a *tegin* 'uralkodó házbeli herceg' szó ismert *tigit* formájából, ill. ennek magyar *-m* birtokosképzővel ellátott alakjából származik.²⁴

Arra, hogy a X. században újból gazdára talált a kende ill. kend cím, felhozható, hogy Árpád-kori szolgálónépi megnevezés gyanánt Észak-Somogyban feltűnik helynévben a Kendszőlős (1274-1275: *Kendzeleus*) 'kendei vincellér', és a veszprémi Jutason a kendbocsár (1299: *kendbuchar*) 'kendei pohárnok' foglalkozás²⁵, ami inkább kalandozás-kori semmint etelközi vagy 904 előtti udvari berendezés emléke lehet. Ilyen módon ma már nem vallom régi feltevésemet, hogy a gyepükön feltűnő Kend(i) népelemek és kitelepítésük Kurszán 904. évi megölésének következménye lenne²⁶, hanem későbbre teszem.

A 942 évi hét vezér Ibn Hayyān feljegyzésében.

942-re helyreállt az a rend, amely szerint a magyarok első vezére a *gyula* méltóságot töltötte be. Kiderül ez a córdobai arab Ibn Hayyān (†1076) andalúz történetének napjainkban Marokkóban felfedezett V. kötetéből, melyben a szerző másfél évszázaddal korábbi pontos jelentések nyomán részletesen leírja a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozását és közli a hét magyar vezér (*amir*) nevét, nyilván azon öt magyar vitéz elmondása nyomán, akit az arabok elfogtak és a córdobai kalifa testőrségébe soroltak. Azt a feltevést, hogy e névsor az Ibériába kalandozó sereg hét csapata tisztjének a neve lenne, az *emir* szó elterjedt 'vezér, tartományfőnök' jelentése mellett az is cáfolja, hogy ismert törzsfő-vezérek nevét is tartalmazza.²⁷ Czeglédy és Elter olvasatai alapján a következő névek tekinthetők azonosítottak: 1. *Tjila* (*Gyula*), 2. *Ecser*, 3. *Vulsudi* (*Bulcsú*).²⁸

²⁴ Szabolcsra és Tétényre vö. Györffy, *Arch. Ért.* 1970. 211-214, 230-231. A Tuhutum név eredete ld. Melich, *MNy.* 1925. 126; Németh, *HonfKial.* 295; Bárczi, *MHangtört.* 122, akit Ligeti (*Török kapcs.* 66) helytelenül negatív értelemben idéz. Vö. még Kiss, *FNEsz.4* I. 262, II. 641.

²⁵ Györffy, *Bud. Rég.* XVI. 25.

²⁶ Uo. 22-27 = *Tanulmányok* 151-156.

²⁷ Czeglédy értelmezése arról, hogy a kalandozó sereg hét parancsnokáról lenne szó (*MNy.* 1979. 282), amit Elter is elfogadott (uo. 1981. 419), elsősorban azzal cáfolható, hogy fejedelmek a vezérekkel együtt nem mentek távoli kalandozásokra (Györffy, uo. 1980. 309), de azzal is, hogy beosztottak (pl. katonák) a hadrend közép- és felsőszintű parancsnokainak névsorát általában nem ismerik, csak saját közvetlen és rangban magasabb előjáróik nevét. Azon nézetemet, hogy a hét vezérről van szó, azóta mások is elfogadták.

²⁸ Az első vezér nevét az arab forrás előzetes ismertetésében P. Chalmata így értelmezte: "Ils étaient sous les ordres de 7 chefs (umara') et ils donnaient au plus grand le titre de han (san)" (*Rivista degli studi orientali*. Roma, vol. L. 1976. 343). Ennek nyomán Czeglédy így fordított: "Hét főnök alá tartoztak. A leghatalmasabbat közülük Sana-nak hívták, továbbá közülük volt T.x.x.la. Utána egy másik következett: W.l.g.u.di, majd X.s.man és L.x.s(?) és X.x(?)'. w.d és ? H.r.h.r.j." (*MNy.* 1979. 276-281), ahol is az x a pont(ok) kitevése nélkül több módon olvasható, s főleg b, t, n vagy i betűvel helyettesítendő. Az első vezér nevére Czeglédy Sana vagy Csana értelmezést javasolt, de előadásában a Csaba értelmezést is lehetségesnek tartotta, amit magam történetileg próbáltam ér-

Az 1. helyen szereplő *gyula* nem személy- hanem méltóságnév²⁹, melyet nézetem szerint Álmos után Árpád, majd őt követően unokaöccsük, Szabolcs vezér viselt, akit számos településtörténeti érven kívül azért is Árpád neméből valónak tekintek, mert a tőle leszármazó Boldog Csák Mór kortárs életírója szerint *ex illustri stirpe regum Hungarorum* származott (Gombos 2553), hasonlóan amint Szent Lászlóról írják: *ex illustri prosapia regum Ungariae exortus* (uo. 2457)³⁰. 942-ben azonban már Szabolcs sem élhetett, így valamely Árpád-fi vagy unoka jöhet szóba. Ha Tormásék nem hagytak ki egy-két nevet, mint Leventéét és feltehető fiát, akkor a konstantinosi családfán kell keressük, egy olyan névben, amelynek emléke maradt a fejedelmek bírtá Duna-jobbparton. Mivel az ismert unokák közül csak Fajszt szállásai igazolhatók a Szigetköztől le Tolna megyéig, felvethető, hogy a hat évvel később uralkodó Fajszt (görög forrás szerint *Falisz* ~ *Falitzi*)³¹ korábban a *gyula* címmel élt.

A 2. helyen említett *Ecser* név olvasata egyértelmű és más Árpád-kori névvel alig helyettesíthető. Noha ilyen nevű vezérről krónikásaink nem tudnak és közkeletű Árpád-kori személynévtáraink sem tartják nyilván, helynevekben több felé megtalálható. A Fejér megyei *Ecser* falu a XIII. századig a Szabolcstól leszármazó Csák-nem Vértes-alji birtokai közé tartozott (Gy. II. 360), s így névadója leginkább Szabolcs utódjának tekinthető. Ezzel összhangban van, hogy a Tarna folyó felső szakaszán, Buja-pusztának ma Hevesaranyoshoz tartozó részén az *Ecser-patak* mellett 10 *Ecser*-rel összetett határnév őrizi egy ilyen nevű, Bujánál korábbi falu emlékét³², maga a Tarna pedig *Szabolcs* pusztánál torkollik a Zagy-

tékesíteni (MNy. 1980. 311. kk.). Közben megjelent P. Chalmeta kritikai kiadása: *Al-Muqtabas (V) de Ibn Hayyān*. (Madrid, 1979. 382. és facsimile), aminek nyomán Elter István rámutatott, hogy a san(an) ragozott arab közszó, melynek jelentése itt 'méltóság', míg az első vezér, Tyila(h) Czeglédy által adott Djila olvasatát arab nyelvi oldalról alátámasztotta, a közszőnek vélt második vezérnevet pedig 'h.r betűkkel olvasta ki, s további, új megoldásokat nem eredményező megjegyzéseket is tett (MNy. 1981. 413-419). Több módosítását Czeglédy is elfogadta, s az első Djila és harmadik Wulgudi név között felsorolt a/e + h/(d)cs + a/e + r név olvasati lehetőségei közül az *Ecser* mellett döntött (uo. 419-423). Ezen eredményeket elfogadtam, de a korábban Czeglédy által is feltehetőnek vélt Sana = Csaba azonosítást elvettem.

²⁹ A Czeglédy (MNy. 1979. 276. kk., 1981. 420. kk.) és Elter (uo. 417-419) által adott T.x.x.la = Djila azaz Gyula olvasat helyett a Tóth S. (*Acta Hist. Szeged* 83 [1986] 6-7) és a tudományos etikát nem ismerő Varady I. (*Byz. Zschr.* 82 [1989] 52) által felvetett Tibebe = Tevel - Árpád-unoka - neve a nagyfejedelem szerepében nemcsak azért nem fogadható el, mert a Teveli (Gyóni, *Szörványeml.* 131) név arab betűs feljegyzésében egyértelműen szóközépi -v- (vav) és szóvégi i (je) várható el, hanem azért is, mert nem volt olyan Árpád-házi fejedelem, akinek Duna-parti szálláshelyeire emlék ne maradt volna.

³⁰ *Arch. Ér.* 1970. 211-214.

³¹ Uo. 197. 205-207. A görög Falisz-Falitzi és a magyar Fajszt nevek összetartozását bizonyítja a magyar fal- igének régi és elterjedt faly- és faj- változata (*EtSz.* I. 833; *Új magyar tájszótár.* Bp. 1988. II. 264).

³² Györffy I., MNy. 1929. 73; Pelle Béláné, *Heves megye földrajzi nevei.* I. Bp. 1970. 84-86; *Magyarország földrajzi névtára. II. Heves megye.* Bp. 1980.

vába (Cs. I. 69). De az is aligha véletlen, hogy a Körös a Várad feletti *Szabolcs* falu felől folyik le és *Ecser*nél torkollik a Tiszába (Gy. I. 663, 894), egy olyan vidéken, ahol a korai Árpád-korban székelyek laktak, tehát ahol indokolt hercegi szállást keresni. A Pest alatti *Ecser* annak jele, hogy 942-ig a Duna balpartja Pestnél őt illette (Cs. I. 36)³³. Ezekon kívül Zala megye tapolcai járásában van két *Ecsér* puszta (Cs. III. 48); ezek magyarázatával nem próbálkozom.

A 3. vezér *Vulsudi* azaz *Bulcsúdi* olvasatában nem kételkedem, noha az arab másoló a szó eleji két *vav* betűből egyet elhagyott. Ez a tévesztési mód idegeknél által másolt szövegekben gyakran előjön.³⁴

A 4. vezér *x.sman* betűcsoportra javasoltam a *Basman* olvasatot; egy ilyen nevű Árpád-kori falu Érsekújvár határába olvadt³⁵, s ide sorolható a Nyitra folyó felső szakasza mellett fekvő *Bossány* falu neve is, amelynek korai *Basjan* alakja szláv népetimológiának magyarázható a *Basman* személynévből.³⁶ E terület Anonymus szerint a honfoglalás előtt Zobor cseh vezér dukátusa volt, melyet több vezérrel együtt Hülek, azaz Árpád fia Üllő foglalt el. E tájon a kalandozás-kori Árpád-fiak nevét fenntartó szállásnevek a XI. századi nyitrai hercegség előzményei³⁷. A 942-ben itt országgló *Basman* kiléte ismeretlen. A krónika és a helynevek szerint *Basman* országát már jóval 955 előtt *Lél* foglalta el. Hogy a Zobor elleni harc tükrözi-e kalandozás-kori belharc emlékét, az a mondottakból nem világlik ki.

A 7. helyen szereplő vezér nevét a szövegkiadó P. Chalmeta *Hadhadi*-nak, Czeplédy pedig *Harari*-nak olvasta, amit az arab *r* és *d* betű nagy hasonlósága alapján *Harhadi*-ra javítottam; ezt támogatja, hogy Anonymus szerint *Horka* a *hetedik* vezér, *Tühütüm* fia volt; az erdélyi *Gyulák* tőle származnak le.³⁸ Alighanem

³³ Cs. II. 199. Bodrog megyei kérdőjeles *Ecser* olvasata téves (Dl. 87 557); ez nyilván *Ecsövel* azonos (Zichy VI. 560), amint már Iványi (*Bács-Bodrog megye ... helynévtára*. Szabadka, 1906. 32) vélte.

³⁴ Ami Czeplédy W.l.gudi olvasatát illeti (*MNy.* 1979. 278; 1981. 421), erre nézve Elter kétségei azt illetően, hogy Czeplédy az arab *w(a)* kötőszót is beleolvasta a név elejére (uo. 416-417), kevésbé kifogásolható, mert igen elterjedt tévesztés az ismétlődő szótagok esetében az idegen névből való elhagyás, ld. pl. de Debrecen helyett de Brecen és de Derechke helyett de Rechke, amit pápai tizedlajstrom olasz másolója számtalanszor követett el (ld. pl. Gy. I. 610-611, 613, III. 77-80). Egy harmadik *vav*-ot bolgár tolmács esetén azért nem hiányolhatunk, mert a bolgár-török nevekben a *b^o*-szókezdet *u-* ill. *β-* hanggal jelentkezik, pl. *bagain* > Оугань (ugain) etc. (Mikkola, *JSFou.* XXX/3. 19-20; Györffy, *Száz.* 1954. 73-74 = *Tanulmányok* 63-64).

³⁵ *MNy.* 1980. 310. *Rasidaddín* szerint egy *Bačman* nevű kun vezér 1236/37-ben esett a mongolok fogságába (Marquart J., *Über das Volkstum der Komanen*. Berlin 1914. 116, 146, jegyzet).

³⁶ Korai névalakjai közül ld. 1258: *Bosan* (HOkl. VIII. 428); 1299: *Bossan* (HOkl. VI. 440); 1316: *Bassan* (Dl. 49 019), 1337: *Bossyan* (Str. III. 296).

³⁷ Györffy, *Arch. Ért.* 1970. 220.

³⁸ *MNy.* 1981. 511-512.

ő került - a 921-ben szereplő Bogát után - Erdélybe³⁹, ahol utódai Szent Istvánig országotlaktak. A magyar *Harka* név, amit a szláv tolmács Bizáncon 950 körül méltóságnévként *karcha(s)* alakban közvetített, szláv helynevekben is megmaradhatott. A név szláv *Karkhovo* képzéséből (ugyanúgy, mint az ugyanebből eredeztethető *Harkov* város nevéből⁴⁰) megmagyarázható egyrészt a Gyulafehérvár feletti, kedvező déli fekvésű *Krakó* ~ *Karakó* falu (Gy. II. 169), másrészt a Bulcsú harka nyári szállása, a Vas megyei Búcsú, és apja, Kál harka Balaton-parti téli szállása közt fekvő *Karakó* határvár neve is.

A 942-ből megismert vezérek szállásterülete a Tisza-vidéken mutat hiányt. Új megfejtésem szerint az 5. vezér nevének szóvégi arab betűje nem *sin*, hanem *re*, amit a facsimile (Chalmeta) ugyanazon 324. lapján, a 4. sorban olvasható *yaum al-khamis* szóvégi, *je* + fogazattan írt *sin* betűivel való összehasonlítás bizonyít. Az így adódó *l.x.r* betűk helyes olvasata *L.b.r* (ل ب ر), amely azonosítható az Orosz Évkönyvbeli kun Лаворъ ~ Лаверъ névvel⁴¹, ez pedig - tudva, hogy a régi törökben *l-* szókezdet nem volt - nem más, mint a török *Alp-er* 'hős férfi' személynév s a belőle eredő magyar *Alpár* helynév⁴² szláv liquidaátvetéses alakja. *Alpár* falunévek általában ott fordulnak elő, ahol *Ónd* is szerepel. Bács megyében Újvidéktől ÉNy-ra található *Kis-* és *Nagy-Alpár* puszta, s e tájon kereshető *Ónd* is.⁴³ Alpár vára Anonymus szerint Salán vezér országának székhelye, ahová Árpád követségbe küldte Óndot, s a honfoglalás után eddig terjedt volna Ónd szállásföldje; utóbb harmadát a tőle eredő Bár-Kalán

³⁹ Györffy, *Arch. Ért.* 1970. 218; Makkai L., *Erdély története*. Szerk.: Köpeczi B. Bp. 1986. I. 273. Itt jegyzem meg, hogy a kalandozás-kori Bogát vezérnév (helynévben 1055: Bagat mezee *Dipl. Hung. Ant.* I. 151) nem szükségszerűen szláv eredetű (a Bogád ~ Bogát szn-re és hn-re ld. *EtSz.* I. 443; Kiss, *FNESz.* 14. 227). Bagat vezér bizonyosan úr címet viselt, és Bagat-úr egyezik az elterjedt török és mongol bagatur méltóságnévvél, a magyar bátor szó előzményével (Gombocz. *BTLw.* 41; *TESz.* I. 258). Amint Erdély 1111. évi princeps-ének és gyulafehérvári ispánjának Merkur(ius) neve (*Dipl. Hung. Ant.* I. 383) az alája rendelt sóbánya, az erdélyi fehérvármegyei Mérc-Aknája (Gy. II. 130) nevében, s a bihari Merkur birtokos neve (DHA. I. 302) a Szatmár megyei Mérc falunévben (Maksai F., *A középkori Szatmár megye*. Bp. 1940. 179) tükröződik, s amint az 1275-ben (Tápió-) Bicskén birtokos Merkur-t (Wenzel IX. 140) 1281-ben Bicskei Merk-nek írják (uo. 319), úgy vonódhatott el az úr méltóságnév a Bagatur névből. Ilyenféle elvonást magam 1930 táján Túrkevén észlelhettem, ahol Faur János ny. huszártisztet a patikus fia tévesen "Fa úr kérem!" megszólítással illetett; ez egyben magyarázatot adhat mai Fa vezetékneveink eredetére (a román faur 'kovács' szóból).

E magyarázat nem vonatkoztatható a Bogát-Radvány nemzetség hasonló nevű ősenek nevére. E Bogát 1040 táján élt, mert fia, Radvány 1068-ban szerepel (Radoan filii Bugar [Ϸ: Bugat] *SRH.* I. 375), Kézai őket (illi qui Rodoan et Bagath nominantur) cseh eredetűeknek mondja (uo. 190), s így e Bogát nevében a szláv bogat 'gazdag' szó rejlik.

⁴⁰ Györffy, *Száz.* 1990. 22.

⁴¹ *Letopis po Ipaskomu Spisku*. Spb. 1871. 437: 1184 évnél Лаворъ; Karamzin III. 54-57 nyomán Marquart, *Über das Volkstum der Komänen*. Berlin, 1914. 155: Lawer.

⁴² Kiss, *FNESz.*⁴ I. 48-49.

⁴³ Cs. II. 142; Gy. I. 206, 228, 232: Sári és Pécel alatt, vö. Bács vm. térképét.

nemzetség birtokolta.⁴⁴ A harmadik *Alpár* falu a Szerencsnél a Tiszába torkolló Szerencs-patak mellett, *Ónd* falu fölött fekszik.⁴⁵ Végül ide kapcsolható Melich János szellemes megfejtése a *Laborc* folyó nevééről⁴⁶, amelyet némelyest módosíthatónak tartok. Anonymus írja, hogy a Felső-Tisza vidéki szlávok szerint a *Laborc* folyó (*Laborcy*) nevét onnan kapta, hogy a Salánnak alávetett Laborc ungi várispánt, méltósága szerint *duca*-t, e folyónál megölték a honfoglaló magyarok (SRH. I. 51-52). Melich a *Laborc* nevet egy bolgár-török *Alp-Bars* 'hős tigris' névből eredeztette.⁴⁷ Ilyen nevű bolgár főembert nem ismerünk, de *Laborcy* (szlovák és rutén *Laborec*) levezethető az *Alpár* név szláv *Labor* alakjának az ószláv *-*lji* képzővel⁴⁸ ellátott *Labor-ъci* alakjából. E képző keleti szláv alakja található pl. az orosz *Ol'žiči* falunévben, amely az Orosz Évkönyvek 947. évhez történt bejegyzése szerint onnan kapta nevét, hogy helyén, a Deszna folyó torkolatánál Olga fejedelemnő faluja terült el.⁴⁹

Laborc és Ónd összetartozására jellemző, hogy a Laborc folyónak a mellék-vize az *Ud(a)va*, amelynek neve Melich szerint is az Ondava folyónév szláv nazális nélküli alakja⁵⁰, s így Ónd és Alpár neve a Tisza mellett a Bodrogtól az Al-Dunáig fellelhető. (Ezen kívül *Alpár* falu csak a Körös-parti Várad mellett található⁵¹; e részen Alpár oly módon bírhatott szállást, ha rokonságba került az Árpádokkal, vagy ha erővel kiterjesztette uralmát Csongrád felől a Körös vidékre.)

Alpár esetében igazolódik, hogy Anonymus honfoglalás előtti országai valójában olyan korai, magyarul *úr*-nak nevezett "törzsfők" uruszágai, akiket az Árpádok az államszervezés előtt levertek, de a hagyomány emléküket lever ellenséges vezérek alakjában tartotta fenn, mint pl. a Gyulákét Gyalu országában⁵². Esetünkben Alpár 942 előtt a honfoglaló Ónd vezér Tisza-melléki országát birtokolta; minden bizonnyal Ónd örököse volt.

Hasonló módon magyarázható a 6. vezér, G.rud vagy G.rod (*شروود*) neve is. Nézetem szerint ez egy olyan nagyobb térségben keresendő, ahol a névsorokból nem ismerünk vezéri szállásföldet, s ilyen alapon helyeztem 1984-ben a vezérek lakhelyét jelölő táblázaton a Bánát tájkára a második nemzedékbelinek

⁴⁴ SRH. I. 54, 83-84; Gy. I. 890.

⁴⁵ Uo. 62; Cs. I. 358.

⁴⁶ *MNy.* 1923. 68-71; *HonfMg.* 18-19; irodalmához vö. Kiss, *FNESz*⁴. II. 5. A Melich által idézett szláv liquidaátvetés esetei mellett idézhető az örmény feljegyzéses kazár Xat'irli't'ber <*Qadyr-IITäbär kazár vezérnév (Czeglédy, *MNy.* 1947. 290; P. B. Golden, *Khazar Studies*. Bp. 1980. I. 197-198).

⁴⁷ *HonfMg.* 18-19.

⁴⁸ V. Šmilauer, *Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, 1970. 30.

⁴⁹ R. Trautmann, *Die Altrussische Nestorchronik Povest' Vremennych Let*. Leipzig, 1931. 40, 276.

⁵⁰ Melich, *HonfMg.* 129; Györffy, *Arch. Ért.* 1970. 227-229; *Száz.* 1990. 22.

⁵¹ Gy. I. 594.

⁵² Györffy, *Ethn.* 1965. 411-434.

számítható anonymusi *Glad* ill. Galád vezért.⁵³ Anonymus szerint ugyanis Ajtony Maros-vidéki magyar törzsfő elője *Glad* volt. Neve a Kalocsa melléki Halom 1061. évi határleírásában *Galod* néven fordul elő⁵⁴, de nevét öt-hat Maros-Temes-vidéki helységnév *Galad* ~ *Galod* ~ *Galadva* ~ *Kalodva* ~ *Kladova* ~ *Kladest* alakban őrizi.⁵⁵ Anonymus Gestája szerint ugyan *Glad* itt talált ellenséges vezér volt, akit a honfoglalók vertek le, de ugyanőt Anonymus Ajtony őseinek is mondja (SRH. I. 49, 89-91). *Galod* ~ *Garod* jellegű *-l-* ~ *-r-* váltakozásra arab feljegyzésű nevekben is találunk példát. Elég itt említeni, hogy Idrisi a *Vulcano* sziget nevét az oxfordi térképen *al-Burkân* alakban adja,⁵⁶ és *Bulgar(ia)* nála *ard Brugan* néven szerepel.⁵⁷

Az a körülmény, hogy a hagyomány *Labor* ill. Alpár és *Garod* ill. Galad vezért elbukott országok uraként őrizte meg, jelzi hogy 942 után újabb uralomváltás következett be. A változás másik jele, hogy a nem személynevén, hanem méltóságnévén nevezett *Gyula* fejedelem, saját *gyula* címét átengedte az Erdélyben országló törzsfőnek.

Hogy név szerint kit rejthet a *gyula* cím, arra már kitértem. Magyarázatom szerint a krónikák vezérnévsora az első nevek esetében nem az egy időben uralkodott törzsfőket, hanem az egymást követő fejedelmek sorrendjét adta vissza; az első Árpád, a második Szabolcs, s ennek értelmében a harmadik, Gyula időben is megfelelhet a 942 évi arab névsor Djila fejedelmének, akinek személyneve ismeretlen. Mivel a 948-at megelőző évektől bizonyára 955-ig Fajszt uralkodott,⁵⁸ feltehető, hogy már 942-ben ő viselte a *gyula* címet, s egy 942 és 948 között bekövetkezett lázadás és uralomváltás után nyeregben maradt, mint Bulcsú és Harka, szemben a leverte Alpárral, Galáddal és Basmannal. Ezt követően Fajszt saját *gyula* címét átengedhette a keletmagyarországi és erdélyi részeket elnyert Harkának, akitől a Gyulák származak. Együtt járhatott ezzel, hogy a magyar "nagyúr" (*megas archón*, *magnus senior*) címzés mellett magasabb címet vett fel. Ha a Fajszt apjáról, Jutasról elnevezett faluban *kendbocsár* foglalkozásnevet találunk, felmerül a kérdés, hogy egy győztes belharc után nem Fajszt vette-e fel újból a kende címet? Ez esetben a krónikák Árpád - Szabolcs - Gyula - Künd névsora kronológiailag megfelel egymást követő fejedelmeknek ill. címeik viselőinek. Még inkább feltehető, hogy ő élt először - legalább is külföldiek vonatkozásában - a *korol* azaz király címmel. A magyarok uralkodójára a *korol* és *rex* cím a X. századi Metód-legendában tűnik fel (anakronisztikusan a magyarok 884-ben uralkodó

⁵³ *Magyaró. tört.* 1984. I/1. 629.

⁵⁴ DHA. I. 168.

⁵⁵ *EtSz.* II. 827-830; Milleker B., *Délmagyarország középkori földrajza*. Temesvár, 1910. 6. 9, 184-5; Györfly, *Arch. Ért.* 1970. 234; Halasi-Kun T., *Studia Turco-Hungarica*. V. Bp. 1981. 113-118.

⁵⁶ C. Schiaparelli, *Atti dei Lincei*, Mem. sc. mor. Ser. 2a, Vol. VIII. Torino, 1883., térkép.

⁵⁷ K. Miller, *Weltkarte des Idrisi*. Stuttgart, 1928. térkép.

⁵⁸ Fajsztól ld. *Arch. Ért.* 1970. 205 k. és fentebb.

fejelemére, a kendére).⁵⁹ Király Péternek a *korol* nevet utólagos behelyettesítés-ként magyarázó nézetével szemben⁶⁰ lehetségesnek tartom, hogy a német *Karol* név már az elenyészett pannoniai karantán-szláv nyelvben *korol* alakban honosodott meg, s ez ment át az ó-egyházi szlávba. E címet az Árpádok a X. század derekától felvehették, úgy is mint a német *Karol* örökösei Pannonia birtokában. Erre látszik mutatni *Fajsz Zágráb feletti szálláshelyének régi párhuzamos szlávon Kraljevec* neve,⁶¹ erre, hogy az I. Ottó udvarában 958 és 962 között író Liudprand Taksony fejedelmet (anakronisztikusan korábbi szereplése kapcsán) *Hungarionum rex*-nek címezte, s erre, hogy I. Ottó császár 972-ben Piligrim püspökhöz intézett levelében Gézát már *rex*-nek titulálta.⁶²

Fajsz 948 évi vezértársainak nevét, Bulcsún kívül, nem ismerjük, csak annyit sejtethető, hogy a *gyula* címet Harka után *Zombor* (Erdélyben *Zsombor*) örökölte.⁶³

Belháborúk és törzsnevek.

A nomád birodalmakban a hunoktól a mongolokig megfigyelhető, hogy gyakorta törnek ki belharcok az uralomért, főként egy-egy uralkodó halálát követően. Ha ugyanezt látjuk XI. századi történelemünkben, kivált hogy hat uralomváltás okozott belháborút - nem is számítva az István elleni négy, országrészeket érintő felkelést - , bizonyosra kell vennünk, hogy fejedelmeink X. századi története nem zajlott olyan békésen, ahogy azt Anonymus leírta, hanem már Géza véres kezű uralma előtt folytak trónküzdelmek az egyeduralomért, vagy a régi kettős fejedelemség feltámasztásáért. Ezeknek írásos nyoma alig maradt, inkább csak utalásokból következtethetünk rájuk. Ilyen Konstantinos megjegyzése 948-ban a hét magyar törzsről és a nyolcadiknak számított kabarokról, hogy "nem engedelmessékednek vezéreiknek", ilyen az a nagy belharc, amire krónikáink Csaba "királyfi" külföldre menekülése és a székelyeknek a gypűkre való telepítése kapcsán utalnak, s ilyen az a jelenség, hogy az egyik uralkodó, a kék-kend népei a gypűkre kitelepítve jelennek meg.

E jelenségek biztosan nem datálhatók, s magam is eltérő módon foglaltam bennük állást. A fent előadottak láttán több uralomváltást követő belharc is szóba jöhet, így Kurszán kende megölése, Árpád halála, a Szabolcs-Tétény kettős fejedelemség megszűnése, majd az új gyula (kérdésesen Fajsz) trónralépte nyomán, még inkább számolhatunk vele Alpár és vezértársai letűnése kap-

⁵⁹ MHK. 354.

⁶⁰ MNy. 1974. 269-285, 406-430.

⁶¹ 1340 k.: Craleuch alio nomine Fayz; 1342: villa Fayz olim, nunc Craleuch vulgariter nuncupata (J. Tkalčić, *Mon. ep. Zabrab.* II. 47, 117; vö. Györffy, *Arch. Ért.* 1970. 206.

⁶² *Liudprandi opera.* Script. rer. Germ. Ed.: J. Becker, Hannover-Leipzig 1915. 151; Fejér, CD. I. 257; *Mon. Germ.*, Epistolae selectae, III. Ed.: K. Strecker, 101, vö. Györffy, *István király* 70, 322, 542.

⁶³ *Arch. Ért.* 1970. 224-226, 230-232.

csán, mely egyrészt az anonymusi országok elleni harcokban, másrészt a gyula címnek a második vezér részére (942 és 948 között) történt átadásában tükröződik, s ilyen követhette Fajsz uralmának megdöntését 955-ben. További kérdés, hogy ezek közül melyik vonható össze és melyikhez kapcsolható Csaba leverése?

Ami Csaba személyét illeti, akit Kézai a XIII. századi hun-történetben Attila kisebbik fiának tett meg, a források keletkezésének időrendjében a következők mondhatók:⁶⁴

1. A humanista Aventinus (1477-1534), aki bajor története írásakor napjainkra elveszett X-XI. századi évkönyveket is használt, a magyar kalandozó vezérek sorában Bulcsú, Lél, Súr és Taksony mellett Csaba (*Schaba*) nevét is említi. Noha Aventinus a velük történeteket fantáziadúsán idomítja az általa ismert eseményekhez, bizonyosra vehető, hogy forrásában a 950 körüli éveknél szó volt egy kalandozó Csaba vezérről.

2. Anonymus történeti monda nyomán elbeszéli, hogy Zovárd vezér a honfoglalás után lekalandozott Görögországba, ott vett magának feleséget, és "az a nép, melyet most Csabamagyarának mondanak, Zovárd vezér halála után Görögországban maradt". Anonymus itt két eltérő hagyományt tévesen egybevon: a Kaukázustól délre költözött szavárd-magyarok emlékét a kalandozások korában a Balkánra költözött Csaba vezérrel és magyarjaival azonosította. Az utóbbiak szerepelnek bizánci forrásokban "vardarióta turk" néven.⁶⁵

3. Kézai Simon, aki 1283 körül írt hun-történetébe a magyar őstörténet némely forgácsát is beszúrta, Csabát behelyettesítette Attila fia *Hemac (Imik)* szerepébe, úgy módosítva forrását, Jordanest, hogy a görög császárléánytól származó ifjabb királyfi apja halála után csatát veszve Görögországba menekült, hun népének maradékai pedig a Csigla mezein, azaz a gyepek mögött húzták meg magukat, de Kézai idejéig élt a köznép ajkán a közmondás: "Akkor térj vissza, amikor Csaba Görögországból!".

A három forrás szerintem egyértelműen tanúsítja, hogy a magyar és székely emlékezetben fenntartott Csaba "királyfi" kalandozás-kori magyar vezér volt, aki társai korából és görög családi kapcsolatából ítéletően leginkább a 953-955 közötti évekhez sorolható; 953-ban jött ugyanis görög püspök Magyarországra, ami az Árpádok görög házassági kapcsolatát elősegíthette. Csabának a székelyekkel való kapcsolatát alátámasztani látszik, hogy régi bihari hazájukban, a Körösök összefolyása táján található (*Békés-*) *Csaba*.

Hogy ki volt Csaba apja, alig megoldható rejtély. Attilától való későbbi származtatása felvetheti az Etele emlékét személynévben felelevenítő Kurszán-utódok közé sorolás gondolatát, de ezt mással nem tudjuk valószínűsíteni, mint az első fejedelem görög házassági kapcsolatával, ezt a rangot viszont a kende címet felvett Árpád-fiak is elérhették.

⁶⁴ Ld. Györffy. *Krónikáink* 32-33; MNy. 1980. 312-317.

⁶⁵ H. Göckenjan, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. NF. 21 (1973) 423-441.

Csabát a hun-történet az Abák ősenek tette meg, de mivel Szent István udvarának ispánja Csaba (*Ceba*) nevet viselt, s őt e tisztségben valószínűleg fia, Aba Sámuel követte, az Abák a nádorispán Csabában tisztelhették őstiket⁶⁶. Ezt alátámasztja, hogy az Abák hagyományait jól ismerő Anonymus más vezérekben jelöli meg őseiket, és Csabát, akinek a nevét *Sobamogera* összetételben idézi, nem kapcsolja hozzájuk.

Csabát az Árpádok 948-ban leírt családtagjai közt nem említik, ami nem zárja ki, hogy a dinasztia tagja volt. Két lehetőség vehető számba. Mivel Árpád fiai közül Leventét kihagyták, számításba vehető, hogy Csaba Leventének a trónra törő fia vagy unokája volt. Levente esetleg egy morva hercegnővel való házassággal kapcsolatosan juthatott *Laudentenburch*, a mai *Lundenburg* (Břetslav) székhellyel Morvaország birtokába.⁶⁷ Magyarországon csak egy Árpád-kori falu őrizte nevét: *Levente* (1297: *Luenta!*), melyet az oklevél kiadója hibásan *Duente* alakban tett közzé.⁶⁸ A falu Dél-Abaújvár megyei birtokosok falvai, Csósz, Bakta és Kékéd között szerepel: *Tenger, Anthonio et Joseph filiis Huthcha de Luenta*; a falut csak utóbb tudtam azonosítani a Tenger birtokos nevét fenntartó *Tengerfalvával* (Cs. I. 219), mely *Tengerdetek* (Hnt. 1888), utóbb *Detektenger* összetételben maradt fenn (Hnt. 1913), ma *Tengeri tanya* Detek határában (Hnt. 1956). Ha ez Árpád fia, Levente hazai szálláshelye volt, ez annak jele lehet, hogy Árpád-fiak mindegyike kapott szálláshelyet Újvár-Heves megyében, mely a XI. századtól jórészt az Abák uralmi területe lett. Levente falu a Vasonca⁶⁹ patak mellett, egy nyári szállásnak alkalmas déli völgyben feküdt. Tőle 7 km-re D-re *Csobád*, régen *Csabád* falu alatt torkollik a Vasonca a Hernádba. *Csobád* a *Csaba* személynév azon *-di* képzős alakja⁷⁰, mely az *Arpadi*, *Bulcsudi* és *Harhadi* vezérnevekben is jelentkezik. Egy másik **Csabád* Nógrád megyében Balassagyarmatól D-re, Sente mellett feküdt, talán nem véletlenül egy olyan vidéken, ahol az Árpád-korban székely lakosság nyoma mutatható ki.⁷¹ Noha e szomszédos előfordulások lehetnek véletlenek is, mert a *Csaba* név divatos volt az Árpád-korban,⁷² magam hajlok arra a magyarázatra, hogy azok a korai *Csaba* és *Csabád* falvak, amelyek a trónörökös

⁶⁶ Györffy, *István király és műve* 55, 231, 241, 380. A Csaba > Cseba (Ceba) ugyanolyan elhasználással keletkezett, mint a Csanád > Csenád (1188-: Cenadiensis Gy. I. 854).

⁶⁷ 1056: *Dipl. Hung. Ant.* I. 157; Györffy, *Der Donauraum zwischen Bayern, Mähren und Ungarn im 10. Jh.* In: *Bayern, Ungarn und Slawen im Donauraum*. Red.: W. Katzinger — G. MarekHgott. (Forschungen zur Geschichte und Städte und Märkte in Österreich. 4.) Linz-Donau. 1991. 45; Györffy, *Keleti elemek* 92.

⁶⁸ DI. 89 261!, HOKI. 157.

⁶⁹ A mai Vasonca, eredetileg Vasan-aszó (1271: aqua Vason oso Gy. I. 41, 68; 1272/419: fl. Vosonozow! DI. 107 318!, Gy. I. 63-64 kk.) víznév Va(r)sány-aszóból is eredhet.

⁷⁰ Uo. 76; EtSz. I. 784.

⁷¹ Gy. IV. Nógrád megye (kézirat).

⁷² Vö. Kovács, *Index* 137; *EtSz.* I. 782 kk.; Kristó-Makk-Szekfű, *Acta Historica*. Szeged XLIV. (1973.) 62.

hercegeket megillető részekben tűnnek fel, jelölhetik egy fejedelem-fi szálláshelyét. Kivált ide sorolnék számos *Csaba* helység közül egyet, ahol királyi, királynéi népek éltek és államszervezés kori nagy egyházak birtokoltak: az 1222-től adatolt somogyi *Csaba* a Sióba folyó Tabi-patak mellett.⁷³ Talán nem véletlen, hogy e Csabához közel térült el a Torvajaiak Szöllős földje, amelyet 1297-ban *Kend-szöllős*nek neveztek, ami kendének szolgáló vincellért jelent. E Csaba falut fekvése a Jutas - Tevel - Fajsz ágak juttatott Sárvíz-melléken inkább az Árpádokhoz és Fajsz ágához kapcsolja, semmint a Kurszán utódokhoz, de a Jutas faluban feltűnő kendbocsárokkal együtt arra is enged következtetni, hogy ennek az ágak az egyik tagja felvette a kende (kend) méltóságot. Ez lehetett a gyula méltóságot másnak átengedő Fajsz, de igényelhetette akár a veresége és trónfosztása után felcseperedő fia, a 948-ban még nem említett és kronológiailag későbbre tájolható Csaba is.

Ha feltevésünk a kettős uralom nem is, egyszeri visszaállításáról megáll, akkor kérdésessé válik, hogy kettős fejedelemségnek melyik felrobbantásához kapcsolhatjuk a *kék-kendek* széttelepítését a gyeplővonalra, és Óbuda térségének körülvételét különféle törzsekől eredő katonasággal, melynek emlékei az itt félkörben sorakozó törzsi helynevek (Békásmegyér, Budakalász, Borosjenő, Óbudaörs, Nyék, Budakeszi, Jenő és Budaörs). Ezt korábban Kurszán kende bajorok általi megölésével (904) és Árpád egyeduralmának megszerzésével hoztam kapcsolatba⁷⁴, de a gyeplőkre kihelyezett Kékkend ill. Kend(i) néprészek Árpád-kori településeinek a Kárpátokon és Alpokon belüli láncolata megállapodottabb települési viszonyokat sejtet, mint ami a honfoglalást követő évekből elvárható és inkább egyeztethető a kalandozás-kor települési viszonyaival.

A törzsi helyneveknek a beharcokkal való kapcsolata két felismerésből fakad. Egyrészt történeti ténynek tekinthető, hogy az Árpádok, kazár mintát is követve, csatlakozott katonai népelemeket csoportosan vagy telepenként a határok védelmére telepítettek, s ezek emlékét népnévből képzett falunevek, pl. *Besenyő*, *Kend* és *Orosz* őrzik. Másrészt a törzsnévvvel nevezett faluk, melyeket általában nem a közrendű *servus* lakóik etnikai tudata, hanem a bennük kisebb számban lakó katonaelem, többnyire várjobbágyok törzsi tudata után neveztek, gyakran olyan helyeken csoportosulnak, pl. Buda, Komárom és Temesvár körül, ahol a telepítő uralkodónak érdeke volt a hely felügyelete.

Annak, hogy a törzsnévvvel nevezett falukat általában nem a benne lakott köznép etnikai tudata, hanem a bennük kisebb számban megtelepedett katonaelem — a X. században a vezérek katonai kísérete, utóbb többnyire várjobbágyok — törzsi tudata után nevezték, bizonyítja az a körülmény, hogy törzsnévvvel utóbb

⁷³ Györffy. *MNy.* 1980. 317.

⁷⁴ Györffy. *Bud. Rég.* XVI. 1955. 23 kk. = *Tanulmányok* 151 kk.; Bp. tört. I. 256-258.

csak harcos várjobbágyok és székely lófők nevezték nemzetségeiket ill. águkat, urak vagy közrendű udvarnokok nem.⁷⁵

Köztudott, hogy a hét magyar törzs - immár mint lazuló szervezet - nevét Bulcsú és Tormás bizánci útja (948) kapcsán Konstantin császár jegyezte fel: *Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi*.⁷⁶ A három kabar törzs nevét földrajzi közelségi és statisztikai alapon Török Sándornak sikerült megállapítania: *Berény, Örs és Varsány* ill. ennek török változata *Oszlár*.⁷⁷

Az Árpád-kori törzsi helynevek túlnyomó részben a X. században keletkeztek, amit bizonyít, hogy Szent István oklevelei már falunévek sorában említik őket, így a pannonhalmi alapítólevél függelékében *Varsány*, a veszprémi püspökségében két *Kér* és egy *Berény*, és a veszprémvölgyben *Berény*.⁷⁸ Az, hogy mikor kezdődött e névadás, vitatott. Nem bizonyítható, hogy közvetlenül a honfoglalás után, de Konstantin császár azon megjegyzése, hogy a törzsek nem engedelmessékednek, 948 előtt kezdődő mozgalmakra mutat. "Somogyországi" telepítésük részben Koppány leverésével (997) hozható kapcsolatba.⁷⁹

Mivel telepítésük a fejedelmi hatalom műve és kapcsolatos az Árpádok uralmának kiterjesztésével, így elsősorban az Árpádok uralmának ellenszegülő és levert vezérek területének biztosítására ültetett harcosokról lehet szó. Ezek kezdetben Árpád és szövetségesei, majd a levert vezérek eltérő törzsbeli katonai kíséretéből rekrutálódtak. Erre mutat csoportos elterjedésük, de ennek hiánya is. Legfeltűnőbb, hogy milyen kevés törzsi helynév található a Csepel-sziget és a Dráva-torkolat között, holott ez Árpádnak és fiainak az eredeti törzsterülete, továbbá a Nyírségben, mely az Árpád-fiak szállásföldje, és Erdélyben, mely az Árpádokkal szövetséges és 1003-ban önként behódolt Gyulák földje volt. Ha most a törzsnekkel legsűrűbben tűzdelt területeket összevetjük azon törzsfők területével, akiket 942 és 948 között leverték, s akiknek országa Anonymusnál anakronisztikusan 900 előttre datálva levert vezérek földjeként jelenik meg, rendkívüli területi egybeesést tapasztalunk. Jellemző, hogy a 21 *Tarján* helynévből, amely az Árpádok elsődleges területén nem található, 9 sorakozik a Tisza mellékén, Alpár szállásváltó útján, többnyire Kér és Örs helynevekkel együtt. Külön figyel-

⁷⁵ Uő., A magyar törzsi helynevek. In: *Névtudományi vizsgálatok*. Szerk.: Mikesy S. Bp. 1969. 27-33; *Történeti Szemle* 15 (1972) 315 kk.; *A magyarság keletei elemei*. Bp. 1990. 89-90, 167-168. Kristó Gyula helynevekkel kapcsolatos ellenvéleményére (*Acta Hist. Szeged*. LV. 1976.) nagyrészt választott Makkay László (*Nyelvőr* 1979/1. 97-106).

⁷⁶ Moravcsik Gy., *De Administrando Imperio*. Bp. 1949. 174-175; *Bizantino-Turcica*. II. Berlin 1958. a neveknél. Vö. Németh Gy., *Honfoglal.* Bp. 1930. 221 kk.; Kniezsa I., *Emlékkönyv Szent István ...* Bp. 1938. II. 371 kk., 456 kk.; teljeségre törekvő, de vitatott értékű felsorolás: Kristó Gy. — Makk F. — Szegfű L., *Acta Hist. Szeged*. XLIV. 1973. 32 kk.; kritikusabb: Török S., *Századok* 1982. 995 kk.

⁷⁷ Uo. 986-1059. Az irodalmat ld. még Kiss, *FNESz*¹. Bp. 1988. I-II.

⁷⁸ *Dipl. Hung. Ant.* I. 41. 52. 85.

⁷⁹ Györffy, *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*. I. 1970. 5-30; *István király és műve*. 117-119, 546.

met érdemel a törzsnevek sűrűdése a Bács, Csongrád és Bihar megyei Alpár térségében, Galád vezér Temesvár-Arad környéki, valamint Basman Nyitra-mel-leki szálláshelye körül.

Hiba volna ezek keletkezését egy időre datálni. Törzsi telepítések keletkez-hettek már Kurszán utódainak egy vagy két alkalommal, jóval 942 előtt történt leverésekor, ami a Buda körüli törzsi helynevek keletkezéséhez vezetett. Erre ve-zethető vissza Fajsz fejedelem és 955-ben csatát veszített híveinek veszpré-mi-somogyi, Lél nyitrai, Bulcsú zalai (Kál-medencei) és Súr pozsonyi téli szállásainak megszállása törzsi katonasággal. Csaba leveréséhez elsősorban a Körösök melléki és talán Ipoly-vidéki székely szállásterület megszállása kapcsolható, ami a székelyeknek az erdélyi és felvidéki határszélre való telepítését eredményezhette. Mindehhez hozzájárulhattak további, ismeretlen belső harcok, főként Géza fejedelem idejében, s egy-egy várszervezés István uralma elején. Későbbi keletkezésük nem bizonyított, de ritkán előfordul faluátköltöztetésből eredő névátvitel, míg a legújabb-kori helynévanyagból a *Nyéki*, *Megyeri* típusú családnevekből képzett határnevek szürendők ki.

A további vizsgálat útja, ami a magyarság Kárpát-medencei megszállásának menetét megvilágíthatja, e nevek teljesebb összeállítása és kritikai megrostálása, valamint a X. századnak bizonyult nevek sokoldalú számításokkal egybekötött vizsgálata. Megoldatlan a törzsneves faluk névadó elemének a régészeti anyag-ban való jelentkezése ill. ennek hiánya is, mert harcos elemre eddig csak Keszi és Őrs faluk mellett akadtak. Hiányukra a korai időre nézve felhozható, hogy csak kis lélekszámú telepekről lehet szó, s az első időben ezek is régi szálláshelyü-kön, apáik mellé temetkeztek, a későbbi időre nézve pedig az, hogy ezek, mint a kereszténység rendőrei, kényszerültek elsőként templom mellé temetkezni. E kérdések sokoldalú megoldása a jövő kutatásaitól remélhető.

A török népek és nyelvek ma

Az elmúlt évek 1991-ben kulmináló történelmi eseményei, amelyek nem egy térségben gyökeresen formálták át Közép-Európa politikai térképét, ismét reflektorfénybe állították a törökséget. Joggal vetődött fel a kérdés, hogy milyen ma a nagyságrendje az Északkelet-Szibériától a Balkánig terjedő térség különböző szféráiban olykor egymástól elszigetelten élő, másutt összefüggő területeken élő törökajkú népeknek? Ehhez járult a következő kérdés: milyen nyelvi képet mutat ma a török nyelvcsalád? Hogyan kell ténylegesen értelmezni a török nyelvek sokszor hangoztatott egymáshoz való közelségét?

Ez utóbbi, a világpolitikát is nem kevésbé foglalkoztató kérdés sugallja számunkra, hogy áttekintésünket nyelvi alpra helyezzük. Így tablónk keretét, a török nyelvek osztályozásának tényei szabják meg.

A török nyelvek osztályozásának kérdései hosszú ideje foglalkoztatják a turkológusokat. A témának gazdag irodalma van, amely híven tükrözi a török nyelvek sajátos fejlődéséből, az izoglosszák elrendeződéséből adódó eltérő értékeléseket, illetve felfogásokat.¹

A hatalmas térséget átfogó, s jelentős részben összefüggő nyelvterület nyelveit hagyományosan hat csoportba sorolják. A hetedik csoportot egy kis nyelvsziget képezi.

Szigorúan nyelvi, nyelvosztályozási szempontokat figyelembe véve a fenti hat alapvető csoport mellett "hetedik egységként" a nyelvi szigeteket képező haladzok nyelvét kell még figyelembe venni. Az elmúlt évtizedek során Iránban felfedezett e török idióma, amely ma csupán "nyelvjárási szinten" (azaz irodalmi nyelv nélkül) létezik valóban az archaikus nyelvi jellemzők sajátos konglomerátumát mutatja.

A dél-nyugati (más néven *oguz*) csoportba a következő nyelvek tartoznak: azerbajdzsán (azeri), gagauz, krími török, törökországi török és türkmén. Az észak-nyugati (más néven *kipcsak*) csoport nyelvei a következők: baskír, karaim, karakalpak, karacsáj-balkár, kazak, kirgiz, krími tatár, tatár (volgai, szibériai,

¹ Vö. L. Bazin, La turcologie: bilan provisoire. In: *Diogenè* 24, 1958, 98-130; J. Benzing — K.-H. Menges, Classification of the Turkic Languages. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Tomus primus. Wiesbaden 1959, 1-10; N. A. Baskakov, *Tjurksie jazyki*. Moskva, 1960; N. Poppe, *Introduction to Altaic linguistics*. Wiesbaden, 1965; K.-H. Menges, *The Turkic languages and peoples. An introduction to Turkic studies*. Wiesbaden, 1968; Gy. Hazai, Altaic Languages. In: *The New Encyclopaedia Britannica in 30 volumes*. Micropaedia volume I. Ready reference and index. Chicago, 1974: 635-640; T. Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tasnifi. In: *Erdem* 5 (13) 1989, 141-168.

stb.). A dél-keleti (más néven *csatagáj*) csoportban találjuk a sárga-ujgur, az ujur és az üzbég nyelvet. Az észak-keleti (más néven *altaji*) csoport az altaji és tuvai nyelveket foglalja magába.

A fenti négy csoportot két, részben területileg is eléggé elkülönülő nyelv, a *csuvas* és a *jakut* egészítik ki. Ezeket a nyelveket önálló csoportnak kell tekintenünk.

A "turkofónia" nagyságrendjének, azaz a török nyelvcsaládhoz tartozó idiómát beszélők lélekszámának hozzávetőlegesen pontos megállapítása nem kevés nehézségbe ütközik. A nyelvterület bizonyos szféráiban, az állami keretektől függően, eléggé megbízható statisztikai források állnak rendelkezésre. Másutt e források hiányoznak, esetenként — az állami, nemzetiségi politika következményeként — éppen a minket érdeklő rovatok, témák, megbízhatatlanok, vagy félrevezetők.

E forráshelyzet miatt áttekintésünk számára több párhuzamos, tényeivel egymást kiegészítő kiindulópontot választunk.²

Egyik forrásunk az *Encyclopaedia Britannica* (ed. 1987) adatsora, amely bizonyos pontokon az 1980-as évek elejének statisztikai tényeit rögzíti.³

Az ebben szereplő számadatokat hasonlítjuk majd össze a Szovjetunióban 1989-ben, Kínában 1990-ben és Törökországban 1990-ben végrehajtott népszámlálás adataival. Ez az összehasonlítás egyfelől fényt vet a törökség növekedésének dinamizmusára, másfelől bizonyos pontokon lehetőséget ad egy statisztikai "szimulációra", a lehetséges állapot modellálás alapján való megközelítésére. Erre elsősorban a Közel- és Közép-Kelet olyan országainál van szükségünk, ahol — például Afganisztánban, Iránban és Irakban — igen jelentős nagyságrendű, statisztikai szempontból azonban meglehetősen mostohán kezelt törökajkú lakosság él.

Az *Encyclopaedia Britannica* adatai a következők:⁴

² A különböző források eltérő népcsoportja és terminológiája csupán néhány elhanyagolható vonatkozásban jut kifejezésre, az összképet és a nagyságrendi viszonyokat nem érinti.

³ Vö. Hazai, *i. m.*, ed. 1987, vol. 22 (Macropaedia, Knowledge in Depth), 711. — Az idézett összefoglaló cikk, illetve az azt kísérő táblázat először 1974-ben jelent meg, az *Encyclopaedia Britannica* későbbi kiadásainak keretében azonban azóta is többször napvilágot látott. Az új kiadások élvezték azt az előnyt, hogy a szerkesztőség a rendelkezésre álló népességstatisztikai források alapján a táblázatot állandóan felfrissítette. Ismerve gondos munkájukat, célszerűnek látszott, hogy annak eredményét vizsgálatunkban figyelembe vegyük.

⁴ A táblázat eredeti terminológiáját (pl. "Szovjetunió"), mint a korábbi állapotot tükröző mozzanatot, szándékosan megtartottuk. — A táblázat pilléreit az irodalmi nyelvek képezik. Utalás történik azonban kisebb, történeti, illetve területi szempontból önálló egységet alkotó nyelvekre is, amelyeknek beszélői esetenként a közeli irodalmi nyelvet használják.

<i>Nyelv</i>	<i>A nyelvterület állami kerete</i>	<i>Lélekszám</i>
<i>Délnyugati (oguz) csoport</i>		
Azerbajdzsán (azeri)	Szovjetunió	5.460.000
	Irán	6.646.000
	(+ közeli oguz nyelvjárások)	970.000
	Afganisztán	45.000
Gagauz	Szovjetunió	157.000
	Bulgária	5.000
Törökországi török	Törökország	39.515.000
	NSZK	1.500.000
	Balkáni országok	940.000
	Ciprus	115.000
	Szovjetunió	82.000
	Arab országok	30.000
	Egyéb	22.000
Türkmén	Szovjetunió	2.107.000
	Irán	590.000
	Afganisztán	330.000
	Arab országok	243.000
	Törökország	92.000
<i>Északnyugati (kipcsak) csoport</i>		
Baskír	Szovjetunió	928.000
Karacsáj-balkár 44.000 balkár 85.000 karacsáj	Szovjetunió	129.000
Karaim	Szovjetunió	6.000
Karakalpak	Szovjetunió	307.000
	Afganisztán	4.000
Kazak	Szovjetunió	6.596.000
	Kína	871.000
	Mongólia	73.000
	Afganisztán	5.000

<i>Nyelv</i>	<i>A nyelvterület állami kerete</i>	<i>Lélekszám</i>
Kirgiz	Szovjetunió	1.946.000
	Kína	124.000
	Afganisztán	46.000
Kumük	Szovjetunió	226.000
Nogaj	Szovjetunió	55.000
Tatár (volgai, szibériai, stb.)	Szovjetunió	5.479.000
	Románia	24.000
	Bulgária	11.000
	Törökország	10.000
	Egyéb	8.000
<i>Délkeleti (csatagáj) csoport</i>		
Ujgur	Kína	5.570.000
	Szovjetunió	187.000
Üzbég	Szovjetunió	12.925.000
	Afganisztán	1.390.000
	Kína	7.000
<i>Északkeleti (altaji) csoport</i>		
Altaji	Szovjetunió	45.000
Hakasz	Szovjetunió	57.000
Tuvai	Szovjetunió	166.000
	Mongólia	21.000
<i>Önálló peremnyelvek</i>		
Csuvas	Szovjetunió	1.445.000
Jakut	Szovjetunió	316.000
<i>Archaikus nyelvsziget</i>		
Haladzs	Irán	25.000
<i>Összesen:</i>		97.958.000

A legtöbb törökajkú politikai alakulatot magába foglaló "Független Államok Szövetsége", etnikai, illetve nyelvi viszonyainak tekintetében az elődnek számító Szovjetunióban ma az 1989-ben végrehajtott népszámlálás adatai képezik a kiindulópontot a statisztikai áttekintés számára.⁵ Az összlakosság száma akkor 286.731.000 volt. A statisztikai összeírás szovjet gyakorlata egy nyelvi szempontból nem érdektelen mozzanatot tartalmaz. A megkérdezett a nemzetiségi hovatartozással párhuzamosan választ ad arra a kérdésre is, hogy anyanyelvének tekinti-e az adott nemzetiségi nyelvet. A közzétett táblázatok első adatsora így a kinyilatkoztatott nemzetiségi hovatartozásra, a második a jelzett nyelvi összefüggésre vonatkozik.⁶

	<i>Lélekszám</i>	<i>A nyelvet beszélők száma</i>
Üzbég	16.697.825	16.417.363
Kazak	8.135.818	7.890.773
Azerbajdzsán	6.770.403	6.614.262
Tatár	6.648.760	5.532.088
Türkmén	2.728.965	2.688.683
Kirgiz	2.528.946	2.473.981
Csuvas	1.842.346	1.408.218
Baskír	1.449.157	1.047.723
Karakalpak	423.520	398.573
Jakut	381.922	* 358.366

⁵ Vö. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1989 goda. Raspredelenie naselenija SSSR po nacional'nosti i jazyku. In: *Vestnik Statistiki* 10, 1990, 69-71.

⁶ Az Encyclopaedia Britannica táblázatával való összehasonlításban szembevetendő, hogy adatokat kapunk a krími török (ténylegesen krími tatár) nyelv vonatkozásában. Az természetesen nem tűnik ki, hogy a magát "krími töröknek" (krími tatárnak) valló személy ténylegesen a Krímben él, vagy a 2. Világháborút követő száműzetés során kijelölt lakóhelyen (Kazahsztánban stb.). — A krim-csakok esetében egy parányi etnikai csoportosulással van dolgunk, amelynek nyelvét krími töröknek (a törökországi törökhöz közelálló nyelvjárásnak) kell tekintenünk.

	<i>Lélekszám</i>	<i>A nyelvet beszélők száma</i>
Kumük	281.933	274.589
Krími török	271.715	251.537
Ujgur	262.643	227.371
Török	207.512	188.939
Tuvai	206.629	203.534
Gagäuz	197.768	172.957
Karacsáj	155.936	150.999
Balkár	85.126	79.702
Hakasz	80.328	61.116
Altaji	70.777	56.690
Sor	16.652	9.446
Karaim	2.602	503
Krimcsak	1.448	505
Összesen:	49.448.731	46.507.918

A Kínában élő törökségre vonatkozó aktuális adatok az 1990-ben végrehajtott népszámlálás közzétett eredményeiből származnak.⁷

Kazak	1.111.718
Kirgiz	141.549
Sárga ujgur	12.297
Szalar	87.697
Tatár	4.873
Ujgur	7.214.431
Üzbég	14.502

8.587.067

⁷ Vö. Major Data of the 1990 Census (3). Population of China's Ethnic Nationalities. In: *Beijing Review*, December 24-30, 1990, 30 p.

A törökség többi ázsiai "szomszédállamának" (Mongólia, Afganisztán, Irán, arab országok, elsősorban Irak) török kisebbségeinek tekintetében nem rendelkezünk megnyugtató új adatokkal. Ezért e ponton egy becslési modellel kíséreljük meg megközelíteni a tényleges állapotot. Kiindulva abból a tényből, hogy az Encyclopaedia Britannica idevágó adatai jobbra az 1981-1985 közötti éveket érintik, egyben feltételezve egy 20%-os népességyarapodást a következő számadatokhoz jutunk:

	1980-1985	1992
<i>Mongólia</i> ⁸		
Kazak	73.000	
Összesen:	73.000	
<i>Afganisztán</i>		
Üzbég	1.390.000	
Türkmen	330.330	
Kirgiz	46.000	
Kazak	5.000	
Karakalpak	4.000	
Összesen:	1.775.330	2.130.396
<i>Irán</i>	6.646.000	
Azerbajdzsán	970.000	
Oguz nyelvjárások (önálló irodalmi nyelv nélkül)		
Türkmen	590.000	
Haladzs	25.000	
Összesen:	8.231.000	9.877.200
<i>Arab országok</i> ⁹		
Türkmen	243.000	
Összesen:	243.000	
Összesen:	10.322.330	12.386.796

⁸ Az 1984-ben közzétett statisztikai adatok szerint 1979-ben a kazakok lélekszáma 84.300 az "ur-janhajok" (takinok) száma 15.700 fő volt. (*Narodnoe hozjajstvo MNR za 60 let. 1924-984. Jubilejnyj statističeskij sbornik*. Ulan-Bator 1984, p. 65.) Az "egyéb" kategóriában (59.100 fő) bizonyára szint-úgy akadtak török ajkúak is. A mi nézőpontunkból a részleteknek nincs nagyságrendi értékük.

⁹ Irak, Szíria és Jordánia esetében a türkmen név legtöbbször összefoglaló nyelvi-etnikai terminusnak számít. Így a törökországi törökhöz igen közelálló, lélekszámban igen csekély kisebbséget is lényegében ezzel a terminussal jelölik.

Törökország tekintetében rendelkezésünkre állnak az 1990-ben végrehajtott népszámlálás hivatalos adatai.¹⁰ Az ország lakosainak lélekszáma ekkor 56.326.000 volt. Ugyanakkor az országban élő nem-törökajkú kisebbségek (elsősorban kurdok) tekintetében csak meglehetősen ellentmondó becslésekre lehet támaszkodni. Egy 10.000.000 körüli középértéket elfogadva az ország törökajkú lakosságának lélekszámát így 46.326.000-re tehetjük.

A balkáni országok törökajkú kisebbségének tekintetében sem rendelkezünk egyértelműen megnyugtató adatokkal. Így nem ismerjük a bulgáriai törökség közül a 80-as évek második felében kialakult feszültség következményeként az országot elhagyni kényszerülő, majd a feszültség enyhülését meghozó politikai változások után oda visszatérő törökajkú népesség lélekszámát. Így azt a becslést fogadjuk el, miszerint a törökajkúak Bulgária lakosságának 10%-át képezik. A konkrét lélekszám így 898.000 lenne. Görögország esetében az 1%-os becslést figyelembe véve a törökajkúak lélekszáma 102.690-re tehető.¹¹

Jugoszlávia tekintetében a maximális becslés 200.000-ben jelöli meg a törökajkú lakosság lélekszámát. A három balkáni ország törökajkú népességének becsült lélekszáma így 1.201.590 lenne.

A Cipruson élő törökajkú népességre vonatkozó utolsó hivatalos statisztikai adat 1989-ből származik. Ez a lélekszámot 162.676 főben rögzíti. Valószínűleg nem járunk távol a valóságtól, ha az aktuális lélekszámot 180.000-re becsüljük.

A törökországi törökség tekintetében nem szabad megfeledkezni a Nyugat-Európában, elsősorban Németországban élő "vendégmunkás-diaszpórákról", amelynek nagyságát ma mintegy 1.600.000 főre becsülhetjük.

A fenti adatokat összesítve a világ mai törökajkú népeinek lélekszámát 119.730.184 főben kell megjelölnünk.¹²

A törökség területén végbemenő nagy politikai átalakulás, a nemzeti és szupernacionális áramlatok újjáéledése során különös súllyal vetődik fel a különböző nyelveket beszélő törökajkú népek közötti "nyelvi távolság" problémája, más szóval az a kérdés, hogy a különböző idiómákat beszélő törökajkúak megértik-e egymást?

¹⁰ Vö. Department of International Economic and Social Affairs, Statistical Office: *Statistical papers*, Series A. XLIII (4): 10. Lásd még: M. Bazin, La population de la Turquie en 1990. In: *CEMOTI* 13, 1992, 121-134.

¹¹ Bulgária összlélekszáma a legutolsó népszámlálás adatai szerint 8.989.000, Görögországé pedig 10.269.000. (Vö. Department of International Economic and Social Affairs, Statistical Office: *Statistical Papers*, Series A XLII (4): 12).

¹² Ami a FÁK területén élő törökajkú lakosságot illeti, a rájuk vonatkozó statisztikai táblák első oszlopát vettük figyelembe. Jóllehet a két oszlop összehasonlítása meglehetősen nagy különbséget (2.641.466) mutat, mégis abból a feltételezésből indultunk ki, hogy az a személy, aki nem nemzetiségének nyelvét adja meg anyanyelvként, az esetek túlnyomó többségében még jó ismerője és használója nemzetiségi nyelvének. Annak megállapítására, hogy milyen széles az a réteg, amely nemzetiségi nyelvét már egyáltalán nem bírja, gyakorlatilag nincs lehetőség.

E vonatkozásban nem szabad megfeledkezni arról a nyelvtörténeti tényről, hogy az egyes török nyelvek a nyelvi szétválásból adódó strukturális (fonetikai, morfológiai, stb.) különbözőségeken túl a szókincsben is jelentős eltéréseket mutatnak. Az egyes nyelvek, illetve nyelvcsoportok szókincsének alakulása a Távol-Kelettől a Balkánig terjedő régióban híven tükrözi a török népek sokoldalú történelmi-nyelvi kontaktusait.

Az egyes török nyelveket beszélők közötti nyelvi érintkezés, pontosabban "az egymás megértésére" vonatkozó olykor felületes, olykor idealista álláspontot tükröző információkat meglehetősen óvatossággal kell kezelni.¹³ E tekintetben jómagamnak is vannak bizonyos tapasztalataim, amelyeket a következőkben összegeznék.

A nyelvi megértés a fentebb felsorolt nyelvcsoportokon belül többé-kevésbé lehetséges, ami a konverzáció különböző fokozataiban juthat kifejezésre. Az oguz csoporton belül egy török nehézség nélkül megért egy gagauzt, vagy egy azerbajdzsánit. Lényegesen nehezebben ért azonban szót egy türkmennel.

Magától értetődő, hogy teljesen más a helyzet a különböző központi nyelvcsoportokhoz (oguz, kipszak, csagatáj, altaji) tartozó nyelvek beszélői között. A strukturális hasonlóságok, illetve a szókincsbeli egyezések ellenére egymás megértése lényegesen nehezebbé, esetenként lehetetlenné válik. A két "önálló peremnyelv" pedig e tekintetben az extrém állapotot mutatja: beszélői egyetlen más török idiómát sem értenek meg, s azok beszélői sem értik meg őket.

A nyelvi és nyelvjárási közelség és távolság azonban a nyelvtudományban igen relatív értékű kategóriának számít. Különösen akkor, ha nyelvjárás és irodalmi nyelv távolságáról, vagy egy irodalmi nyelv kialakulásának körülményeiről, pontosabban e fejlődés nyelvjárási hátteréről van szó. E vonatkozásban a területiális idiómák beszélői közötti nyelvi megértés foka és az irodalmi nyelv kialakulásának folyamata két teljesen különböző problémakört képez, amelynek megközelítése is eltérő metodikát igényel.

Az indoeurópai nyelvcsalád néhány nyelvével való összehasonlítás haszonnal járhat számunkra a probléma vizsgálatában. Nem kétséges, hogy a német, francia vagy olasz nyelv ma ismert nyelvjárásai a nyelvi struktúra tekintetében lényegesen nagyobb eltérést mutatnak, mint a ma beszélt török nyelvek. Mégis létezik a közös német, francia vagy olasz irodalmi nyelv, amely a területiális nyelvvariánsokkal (nyelvjárásokkal) való sokoldalú kapcsolatban hatását különböző csatornákon keresztül az egész nyelvterületen kifejezésre juttatja.

A török népek nyelvi összetartozása, az a tény, hogy a török nyelvek, éppen úgy, mint a szláv vagy a román nyelvek, egy nyelvcsaládot formálnak, továbbá e nyelvek nagy sorának egymáshoz való relatív közelsége mindig fontos argumen-

¹³ Vö. L. Johanson, Grenzen der Turcia: Verbindendes und Trennendes in der Entwicklung der Türkvolker. In: *Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday 12 October 1987*. Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions vol. 1: 51-61. Magyarul: *Keletkutatás* 1989. évsz. 3-13.

tum volt azok számára, akik e népek összetartozását hangsúlyozva egyesülésük mellett törtek lándzsát.

Így született meg a pántörök álom, a szibériai, közép-ázsiai, Volga-menti, krími, kaukázusi, anatóliai és balkáni török népek közös irodalmi nyelvének gondolata.

Ha a problémát kizárólag a történeti-összehasonlító nyelvészet szemszögéből közelítjük meg, s vizsgálatainkba más nyelvcsaládok belső "távolsági dimenzióit" is bevonjuk, a török nyelvek egymáshoz való közelsége valóban szembeötlő.

Az általános nyelvi tapasztalatokat a török nyelvi valóság számára következőképpen fordíthatjuk le. Jóllehet ma egy kazak vagy egy ujjur nehezen tudná megértetni magát egy törökországi törökkel, a nyelvész — szigorúan nyelvészeti alapon — könnyen el tudná, vagy inkább el tudta volna képzelni, hogy a felsorolt eurázsiai régiók török ajkú népei — elsősorban a "központi nyelvterületen" — egy közös irodalmi nyelvet használnának.

Az irodalmi nyelvek kialakulása azonban a legszorosabb kapcsolatban van azokkal a történelmi körülményekkel, amelyek meghatározzák az egyes nyelvi közösségek életútját, az egymás közötti viszonyokat és azok perspektíváit. A kérdés legalább annyira történeti, mint amennyire nyelvészeti.

A török nyelvek esetében a századforduló táján egy közös irodalmi nyelv megteremtésének gondolata nemcsak egy pántörök álom volt. A korszak bizonyos értelmiségi köreinek törekvései, amelyek magától értetődően meghatározott politikai-ideológiai irányt képviseltek, a siker reményével kecsegtetnek.¹⁴ Olyannyira, hogy a nagypolitika sem zárta ki egy ilyen fejlődés lehetőségét.

A korszak bonyolult fejlődési tendenciáit figyelembe véve a folyamat eredménye talán nem egy közös török irodalmi nyelv megszületése, hanem több — esetleg két vagy három — irodalmi nyelv kialakulása lett volna.

Ugyanúgy azonban, ahogy a történelem számára csak a tények léteznek, a nyelvtörténet sem tud mit kezdeni a "kondicionális mondatokkal".

Jól ismert, hogy a történelem az I. világháborút követően a váltókat e népek számára az egységesüléssel ellenkező irányban állította. Lenin Szovjetuniójának és Kemál Atatürk Török Köztársaságának megszületése olyan politikai keretek létrejöttét jelentette, amelyekben a korábbi törekvések nem folytatódhattak.

A Szovjetunióban a "divide et impera" elve érvényesült a nyelvpolitikában is. Ez pedig háttérbe szorította a nyelveket összekötő szálakat, s előtérbe állította azt, ami azokat egymástól elválasztotta. A politika elképzelései messzemenően befolyásolták az egyes irodalmi nyelvek kialakításának és fejlődésének folyamatát. Ebben pedig fontos szerep jutott az egyes idiómák russzifikációjának. A Szovjetunióban a 30-as évek végén, illetve a 40-es évek elején végrehajtott írás-

¹⁴ Amikor a századforduló török egységesülési törekvéseiről szólunk, nem szabad figyelmen kívül hagyni a korszak nyelvi "szeparatista" törekvéseit sem. Ezek szintűgy jelen voltak és befolyásolták a dolgok alakulását.

reform, azaz a latin ábécé kiiktatása, illetve a ciril ábécé bevezetése, tovább szélesítette a Szovjetunió török irodalmi nyelvei és a törökországi török irodalmi nyelv közötti különbségeket. Ugyanakkor azonban a Törökországban végrehajtott radikális nyelvreform is hasonló módon érezte hatását.

Napjainkban nyelvészek és politikusok, elsősorban azonban maguk a szélesebb értelemben vett "török nyelvközösség" képviselői, a beszélt és írott szó súlyát jól megértő értelmiségiek olyan nyelvi realitással találják magukat szemben, amely teljesen eltér attól, amely a századforduló évtizedeiben uralkodó állapotot jellemezte. Akkor a nyelvi egységesülés gondolata korántsem tűnt irreálisnak. Ma azonban tudomásul kell venni, hogy az elmúlt hét évtized a népek számára más nyelvi feltételeket alakított ki, másként formálta nyelvi tudatukat.¹⁵

Magától értetődő, hogy a közelmúlt radikális politikai változásai nyomán a nyelvi kérdések ismét vihart kavarnak. Napjainkban tanúi vagyunk annak, hogy az egykori Szovjetunió törökajkú népeinek értelmiségi körei sürgetik a nemzeti nyelvet érintő kérdések újragondolását. Mindez arra kényszeríti a függetlenné vált törökajkú köztársaságok politikai vezetőit, hogy napirendre tűzzék a nyelvpolitika akut kérdéseit.

Az alapvető problémák talán a következőkben összegezhetők: Hogyan lehet megállítani és visszafordítani az egykori Szovjetunió török irodalmi nyelvei eloroszosodásának folyamatát? Az új, önálló államoknak át kell gondolniuk, hogy tudomásul veszik-e a nyelvi szétválás tényét, vagy az egyesülés irányába fognak-e munkálkodni? Szükség van-e írásreformra, s ha igen, milyen legyen ennek iránya?¹⁶

Nem kevesebb súllyal vetődik fel az orosz nyelv további fejlődésének kérdése: megmarad-e, s ha igen, milyen mértékben és intézményes formában az orosz nyelv "lingua franca" szerepe? S végezetül a következő kérdés: Az új politikai alakulatok kiemelt fontosságot tulajdonítanak Törökországhoz fűződő sokoldalú kapcsolataiknak. Milyen lesz tehát a függetlenné vált törökajkú köztársaságok polgárainak viszonya a törökországi török nyelvhez?

Az egykori Szovjetunió felbomlása nyomán létrejött független köztársaságokban nemcsak a politikai helyzet képlékeny. Ugyanez érvényes a nyelvpolitika kényes területére is. Így a fenti kérdésekre feltehetően néhány év elmúltával lehet majd válaszolni.

¹⁵ A "hét évtizedről" szólva szem előtt kell tartani, hogy a törökajkú nemzetiségek számára az igazi törést jelentő fordulatot az 1924-ben végrehajtott nagy "rendezés" jelentette. Ez a "razmezszenie" név alatt vonult be a Szovjetunió, s így e népek történetébe.

¹⁶ E pillanatban úgy tűnik, hogy a törökajkú népek a latin írás, a tadzsikok pedig az arab írás újrabevetése mellett döntenek. Az előbbi terv Törökország, az utóbbi Irán (és részben Szaud-Arábia) aktív támogatását bírja.

Adalékok az eflak-kérdés történetéhez

I. Az eflakok — közismertebb nevükön balkáni vlahok — története két vonatkozásban is érinti a magyar történelem fordulópontjait. Aligha kétséges, hogy a mai románság ősei a Balkán-félszigetről vándoroltak be Havasalföldre és Moldvába, valamint Erdélybe és egyes dél-kelet magyarországi vármegyékbe, s valaha egy etnikumot alkottak a török források eflakjaival.¹ Egyes csoportjaik még tőlünk északabbra és nyugatabbra is, Lengyelországban és Morvaországban, megtelepedtek.² Nem kétséges, hogy a Dunától északra élő románság az évszázadok során fokozatosan elszakadt balkáni rokonaitól, de ha alapos történeti vizsgálatokba kezdünk, megelhetjük annak az etnikai hídnak a töredékeit, amely a balkáni vlach "törzsterületeket" a dunai románsággal összekötötte.³ E fragmentumoknak a kutatása nemcsak az előbbi — a magyar történelem szempontjából napjainkig kiható hatású — kérdések körüli historikus homály eloszlatását jelenti, hanem annak a balkáni népmozgásnak a lényegi elemeinek megértéséhez is átvezet, amelyet az oszmánok váltottak ki, és amelynek lényeges szerepe volt a magyarországi — de még inkább a balkáni — török uralom megteremtésében. Részünkről az utóbbiakhoz szeretnénk adalékokkal szolgálni.

A történeti *Balkán*⁴ etnikai képe a 14. század végétől fokozatosan átrendeződött. Tévedés lenne azt állítani, hogy az etnikai és vallási tarkaságért kizárólag az oszmánok okolhatók.⁵ Már a "pre-ottomán" Balkán is számos kisép és néptöredék hazája volt. Az ant szlavok a Kelet-, a horvátok és a szerbek pedig

¹ Fekete Nagy Antal — Makkai László (ed.), *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Bp., 1941. IX-LXI.; Makkai László, *Magyar-román közös múlt*. Bp., 1989², 18-21.; Györffy György, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdetéhez: Történelmi Szemle VII*, 1964, 1, 1-25.; 3-4, 537-568.

² Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím přehled theorii o vzniku rumunského národa*. V Praze, 1916, 289-436.

³ Makkai László — Mócsy András (szerk.), *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Bp., 1986, 301-305. (Köpeczi Béla /főszerk./, *Erdély története három kötetben*.)

⁴ A Balkán történelmi értelmezési lehetőségeiről ld. Hóvári János, *Vázlat a Balkán politikai és történeti-strukturális értelmezéséhez: Juss V*, 1992, 1-2, 247-252.

⁵ Ezt a nézetet vallja a legtöbb Balkán történeti összefoglalás szerzője, ld. Peter Sugar, *South-eastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*. Seattle, 1977.

a Nyugat-Balkánon visszaszorították a romanizált és hellenizált népességet.⁶ Nyomásuknak nemcsak a görögök és az albánok álltak ellen sikeresen, hanem a különféle vlach csoportok és a dalmaták is.⁷ A bolgár-törökök honfoglalása a dunai Bulgáriában a 7. század végén tovább színesítette az etnikai tarkaságot.⁸ A steppei török népek közül azonban nemcsak őket "nyelte el" a Balkán, hanem jelentős besenyő, uz és kun töredékeket is.⁹ Az utóbbiakhoz még alánok is csapódtak.¹⁰ A 14. század végére, amikor a Kelet-Balkánon az oszmánok már meghatározó hatalommá váltak, még korántsem tisztultak le a korábbi viszonyokból eredő ún. "belső etnikai" mozgások. Az oszmánok ezt már hódításaik kezdeti szakaszában saját céljaik érdekébe tudták állítani.¹¹ Később pedig a határvidék változásával "tolták" az egészet a magyar és horvát határok felé. Egy ilyen egyszerre önmozgó és mozgatott struktúrában helyezkedtek el a balkáni vlachok. A Koszovótól a Dunáig nyúló etnikai tömbjük összetevői azonban pontosan e kihívások és kényszerek következtében kerültek távol egymástól, s ez az etnikai híd-szövevény széttöredezését eredményezte.

Ezekkel a kérdésekkel a Balkán történetének kutatói sokáig nem foglalkoztak, mivel az Oszmán Birodalom történetének forrásai elérhetetlenek voltak számukra. *Halasi-Kun Tibor* az elsők közé tartozott, aki a török adóösszeírások — különösen a *tahrir defter-ek*¹² — kutatásának fontosságát hangsúlyozta és felhívta a figyelmet arra, hogy a balkáni és a magyar hódoltsági etnikai változások csak ezek ismeretében érthetőek meg.¹³ Munkásságának igen fontos része volt ma-

⁶ Francis Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*. London, 1949, 277-297. Henrik Birnbaum, Was there a Slavic landtaking of the Balkans and, if so, along what routes did it proceed? In: *Migration in Balkan History*. Belgrade, 1989, 47-60.

⁷ Constantin Jireček, *Geschichte der Serben. I. (Bis 1371)*. A. H. L. Heeren et al. (hrsg.), *Geschichte der europäischen Staaten*. Gotha, 1911, 152-159.

⁸ Veselin Beševliev, Aus der Geschichte der Protobulgaren: *Etudes Balkaniques* VII, 1970, 2, 39-56. Halasi-Kun Tibor, The Realm of Glad/Gilad, precursor of Ajtony according to some Ottoman data. In: *Studia Turco-Hungarica. V. Turcic-Bulgarian-Hungarian relations (VIth-XIth centuries)*. Bp., 1981, 118.

⁹ Györfly György, *A magyarság keleti elemei*. Bp., 1990, 120-121, 200-219.

¹⁰ *Uo.* 312-318.

¹¹ Halil İnalçık, Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar I. Ankara, 1954, 176-184. (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XI. Seri III, N° 6.)

¹² Azok az összeírások, amelyek az adózók széles köréről és a gazdasági helyzetükről is részletes tájékoztatást adnak. Halasi-Kun Tibor, Some Notes on Ottoman Mufassal Defter Studies: *Journal of Turkish Studies* 10, 1986, 163-166.

¹³ Halasi-Kun Tibor, Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary: Bozvár, Castellum Cikóvársárhely, Castrum Cseri, and Sugya: *Rocznik Orientalistyczny* XXXVIII, 1976, 136-153. Uő., Ottoman Toponymic Data and the Medieval Boundaries in Southeastern Hungary. In: J. M. Bak — B. K. Király (eds.), *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in the Early Modern Hungary*. New York, 1982, 243-250. Uő., The Rumanians of Districtus Volahalis Tverd: *Archivum Ottomanicum* VI,

gának a balkáni vlachok, az eflakok, történetének kutatása is.¹⁴ E sorok íróját is ő ismertette meg e kérdéskör szakirodalmával. Halasi-Kun Tibor a temesvári szandzsák 1579. évi összeírásának feldolgozása során pedig több olyan tanulmányt adott közre, amelyekben az egykori temes, krassó és keve vármegyei eflakok (t. i. vlachok, azaz románok) viszonyait taglalta.¹⁵ Dolgozataiban megkülönböztetett figyelmet szentelt a szerb-román keveredésnek. Rámutatott arra, hogy az egykori temesvári szandzsákban csak azokban a náhijékben maradt meg az eflakok romanizált jellege, amelyeket a hódoltság előtt az ún. "oláh kerületek" közé soroltak. Másutt az eflakok mindenütt elszerbesedtek.¹⁶ Véleménye szerint hasonló folyamat zajlott le a török hódoltságot megelőzően ill. annak kezdetén Szerbiában is, és ezzel magyarázható a romanizált jellegű eflak tömb széthullása.¹⁷

Az eflak jog azonban a Balkán számos vidékén fennmaradt s ennek vizsgálata nélkül aligha érthető meg, miért váltak a szerbek Nyugat-Szerbia, Kelet-Horvátország és Szlavónia egyes régióinak többségi lakóivá. Ehhez azonban választ kell adni arra a kérdésre is, miként vált egy romanizált jellegű népesség joga, jellegzetes szerb "nemzeti" joggá.¹⁸ Ennek vonatkozásai a Dél- és Kelet-Dunántúl hódoltságtörténetét is érintik, ahol az oszmánok eflak-jogú telepek létrehozására törekedtek.¹⁹

1980, 115-145. Uő., Serbians and Rumanians in Ottoman Southeastern Hungary: Detta. In: A. Ascher — T. Halasi-Kun — B. K. Király (eds.), *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern*. New York, 1979, 113-127. Uő., The Rumanians of District Volahales Monostor and Sugya: *Archivum Ottomanicum* VIII, 1983, 251-307. Uő., Krassó County, and the Ottoman Nahiyes: Boğça, Kıraşova-Bitülnik, and Şemlit', I: Boğça Nahiyesi: *Archivum Ottomanicum* X, 1985 [1987], 103-178. Uő., Krassó County, and the Ottoman Nahiyes Boğça, Kırasova-Bitülnik, and Şemlit' II: Kıraşova-Bitülnik Nahiyesi: *Archivum Ottomanicum* XI, 1986 [1988], 71-211. Uő., Krassó County, and the Ottoman Nahiyes Boğça, Kırasova-Bitülnik, and Şemlit' III: Şemlit' Nahiyesi: *Archivum Ottomanicum* XII, (megjelenés alatt). Uő., *The Jus Valahicum or Eflak kanunu in Transirmium*. (Kéziratban.).

¹⁴ Ld. az előző jegyzetet.

¹⁵ Ld. a 13. számú jegyzetet.

¹⁶ Halasi-Kun Tibor, Serbians and Rumanians in Ottoman Southeastern Hungary: Detta. *i. m.*

¹⁷ Halasi-Kun Tibor, *The Jus Valahicum or Eflak kanunu in Transirmium, i. m.*

¹⁸ A szerb szakirodalom többnyire szerbekkel azonosítja az eflakokat, s véleményük szerint az eflak név a pásztorkodó életmódra utal. Halasi-Kun Tibor ezzel kapcsolatos észrevételét ld. Halasi-Kun Tibor, *The Rumanians of District Volahales Monostor and Sugya, i. m.* 255.

¹⁹ Hóvári János, Kőröshegy városa (város-i Kőrös) a kőröshegyi náhijében (1546-1580), In: Stirling János (szerk.), *Kőröshegy. Kőröshegy múltjáról és jelenéről*. Kőröshegy, 1990, 108-109.

II. A vlach-eflak elnevezés eredetileg romanizált népességet jelentett az egész középkori Európában.²⁰ A Balkán-félszigeten azokat az etnikai csoportokat nevezték így, amelyek a mai románokkal megegyező vagy ahhoz nagyon közeli nyelvet beszéltek s szétszórtnan ma is megtalálhatóak Thesszalónikitól az Isztriai-félszigetig.²¹ Fő magjuk, amelyet a törökök Eflak eli-nek (Eflakok tartományának) neveztek, Priština és Nvo Brodo környékén helyezkedett el, ahonnan egyes csoportjaik különféle irányba, újabb és újabb legelőket keresve szétvándoroltak.²² Egyik fő vándorlási útvonaluk Észak-Keleti irányú volt. A Timok völgyén keresztül, ahol ma is élnek vlachok,²³ közelítették meg a Dunát s keltek át Havasalföldre, hogy onnantól Moldvába, Erdélybe²⁴ s ezeken a területeken át Lengyelorszáig,²⁵ Morvaországig²⁶ szétvándoroljanak.

A Raguzai mögötti hegyek lakossága is többnyire vlachokból állt, akik a városköztársaság karavánjait kísérték Boszniában és Montenegróban. Rájuk vonatkozóan az egyik legkorábbi összefüggő forrás is a raguzai levéltárban maradt fenn. Živan Pričinobić üzleti könyvében²⁷ több hercegovinai vlach nevet is bejegyezte az 1470-es években, akikkel üzleti kapcsolatban állt. Ezen vizsgálatok alapján a hercegovinai és valószínűleg a boszniai vlachok is, névadásukban a szerbket követték. Ebből arra következtethetünk, hogy ezeken a vidékeken többnyire elszlávosodtak s csak elkülönült nomadizáló életformájukat őrizték meg s vele együtt a vlach jogot.²⁸ Romanizált nyelvük csak a Timok völgyében s a Balkán egy-két elzárt területén maradt fenn.²⁹ Ezért vélik sokan úgy, hogy a vlach elne-

²⁰ Tamás Lajos, *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Bp., 1935, 8-48. Vékony Gábor, *Dákok, rómaiak, románok*. Bp., 1989, 23-54, 250-251.

²¹ Carlo Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza*. Bologna, 1962, 300-305. Silviu Dragomir, *Vlahii din Nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*. București, 1959, 11-107.

²² Nicoară Beldiceanu — Irène Steinherr, *Quatre actes de Mahmed II concernant les valaques des Balkans slaves: Südst-Forschungen XXIV*, 1965, 103-118.

²³ Az 1971. évi jugoszláviai népszámlálásban 21.990 vlachot írtak össze. Ez a szám 1921-ben még 231.068 volt. A vlachok zöme Szerbiában (1871:14.653) élt. George W. Hoffman, *The Evolution of the Ethnographic Map of Yugoslavia: A Historical Geographic Interpretation*. In: Francis W. Carter (ed.), *An Historical Geography of the Balkans*. London — New York — San Francisco, 1977, Táblázat.

²⁴ Ld. 1. sz. jegyzetet.

²⁵ Karel Kadlec, *i. m.* 289-407.

²⁶ *i. m.* 408-436.

²⁷ Bogumil Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi dubrovčanina Živana Pripčinobića: Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu*. Novaja Serija XI, 1956, 29-39.

²⁸ Uo. Vö. Dragoljub Dragoljović, *Migrations of the Serbs in the Middle Ages*. In: *Migrations in Balkan History*, *i. m.* 65-66.

²⁹ Nicoara Beldiceanu, *La région de Timok-Morava dans les documents de Mhamed II et de Selim I.*: *Revue des études roumaines* III-IV, 1957, 111-219.

vezés az állattenyésztő szerbeket jelöli.³⁰ Az elszerbesedés miatt a 15. századtól ez valóban így van. Bizonyosra vehető, hogy a vlach jogállás vonzó volta miatt, főleg a török hódítás után, a nem-vlach eredetű szerb lakosság is igyekezett ebbe a rétegbe betagoiódni.

A vlachok, mint állattenyésztő, vándorló nép, különféle adókedvezményeket élveztek a bizánci uralom idején, majd Dušan István Szerbiájában s a bosnyák királyság területén is. Többnyire csak juh ötvenedet fizettek, amely sokkal kedvezőbb volt, mint a paraszti lakosság által fizetett adók és járadékok. A balkáni vlach jog bizonyosra vehető, hogy kapcsolatban áll a magyar királyságban is alkalmazott *ius valachorum*-mal. Arról azonban nincsenek forrásaink, hogy a magyar joggyakorlat miként rendelkezett a nándorfehérvári, szrebrezniki és sói bánóság területén. Azt sem tudjuk források hiányában, milyen volt jogállásuk Szerbiában 1444-1459 között. Így abban a kérdésben, hogy a törökök a megelőző időszak törvényeit vették át a meghódított területen, amelyet egyébként ők maguk mindig hangsúlyoznak, nem tudunk állást foglalni. Az észak-szerbiai vlachok létezéséről egy 1428-ban kiadott oklevél is tanúskodik. Ebben Brankovics György despota megerősíti a *cselnik* méltósággal felruházott Radics Posztupovityot a kucsói bánóság területén található Vlach — Radivojevci (Vlaši Radivojevci) és Vlach-Kosarna (Vlasi-Košarna) falvak birtokában.³¹

Észak-Szerbiáról, amely véglegesen 1459-ben került török uralom alá, az első ismert összeírás 1467-ben készült, amely a Morava és a Pek folyó közötti területet foglalta magában.³² Az itt összeírt háztartások száma 5250 volt, amely közül 180-at eflakként is megjelöltek. A kincstár őket külön adóztatta. Nem fizették az iszpendzsét s azokat a terménytizedekeket és egyéb járadékokat, amit a nem kivételezett szerb lakosság fizetett. Az említett defterbe bejegyezték az eflakok adózási törvényét (*kanunját*) is, amelynek az alapja a *hane* és a húsz *hanéből* álló *katun* volt. A *hane* eredetileg háztartást jelentett. Ám bizonyos, hogy a fenti összeírásban a magyar *fűsthöz* és *portához* hasonlóan időnként több családot kell értenünk alatta. Az 1467-68-ban érvényben lévő *kanun* a következő volt: "Egy hane után egy forintot, 1 bárányt, 2 fiadzott juhót, 1 kost (adnak). Húsz hane egy *katun*. Minden *katun* után egy sátrat (cserge), egy sajtot (bir *baş peynir*), három kötelet (organ) és hat kötőféket (yular), egy gyomor vaját, egy kost adnak. A ráják más járadékaiból (rusum) semmit sem adnak. Öt ház (ev) egy *vojnyukot* állít." Abból a tényből, hogy minden öt eflak ház egy-egy *vojnyukot*, azaz hadba menő

³⁰ Dušanka Bojanić-Lukač, Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni: *Istorijski Časopis* XVIII, 1971, 269.

³¹ G. Škrivanić, *Ravaničko vlastelinstvo, Ravanica 1381-1981*. Beograd, 1981, 128.

³² Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BA), Maliye Defterleri Nr. 5. Kiadása: Momčilo Stojaković, *Braničevski defter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 467. godina*. Beograd, 1987, 1-305. Az eflakokra vonatkozó *kanunnamer*ről ld. Branislav Djurdjev, *Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV veka: Istorijski Glasnik* III-IV, 1951, 95-97; Dušanka Bojanić, *Truski zakoni iz zakonski proposi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*. Beograd, 1974, 11-12.

férfit állított ki, arra kell következtetnünk, hogy az oszmánok fontos katonai erőnek tartották őket. Jóllehet nemcsak ők álltak Észak-Szerbiában oszmán szolgálatban. A szerb lakosságból megközelítőleg 7-8 háztartás (hane) állított ki egy-egy hadkötelest. Az eflakokon kívül 1467/68-ban 217 vojnyukot, 503 jamakot és ezek hat területi parancsnokát (lagator) írták össze.

1476/77-ben a szendrői szandzsák összeírásához csatolt kanunnámében³³ találkozunk a fenti, akkor már szendrői eflakok kötelezettségeivel. Ezek főbb vonásokban megegyeznek az 1467/68. éviakkal. A lényeges változás az, hogy a korábbi természetben adott járadékok pontos értékét is rögzítették. Mindez kisebb módosításokkal, ismerjük az 1516. évi változatot³⁴ is több másolatban, a 16. század közepéig érvényben maradt. A szendrői szandzsák 1527/28. évi összeírásában a következő változatot találjuk.³⁵

A szendrői szandzsák eflakjainak törvénykönyve, 1527.

1. Fejadót (*haraç*), tizedet (*öşür*), iszpendzsét, juh tizedet (*adet-i agnam*), menyasszonyadót (*resm-i arus*) és más illeteket (*rüşum*) semmit sem adnak. Jézus születésekor, amelyet ők Bozsiknak mondanak, minden ház egy-egy forintként (*filori*) 45-45 akcsét és egy kos értékében akcsét és ötven filori után, amit egy *katunnak* neveznek, egy cserge (kis sátor), kettő kos, kettő kerek sajt és két kötél (*ip*) és három kötőfék (*yular*) [fejében] 3-3 akcsét, amely összesen 63-63 akcsét tesz ki, Bozsikkor ezt adják. A nyár elején, amelyet Hizir Ilyas napjának mondanak, egy-egy forintot adnak. És minden háztól egy fiadzott juh (juh és báránya) értékében 20 akcsét, összesen 3 akcsét adnak.
2. És öt filorinként egyikük *vojnyuk* szolgálatot ad. Tartalék (*ihiyat* = óvatosság, tartalék) helyeken őrséggel várnak s ha portya (*akin*) történne, a szandzsák bég kíséretében portyázásra (*akin*) mennek. Ha több emberre lenne szükség, otthonról egyikük hadjáratra (*szefer*) megy.
3. A szandzsák bégnek ötven ház után egy *komornik*, aki szolga (*hizmetkâr*), hat hónap szolgálatot (*kulluk*) tesz.
4. A büntetés (*dzsürüm*) és gyilkosság (*dzsínájet*) pénzt a törvény (*kanun*) szerint adják. A befolyt büntetés (*dzsürüm*) pénz tizedét a *kenézek* veszik.
5. Fáklyát (*çira*) és deszkát (*tahta*) nem hoznak, várat nem őriznek. A szandzsákbégnek sem az eflakok között [= területén] sem más helyen házat nem építenek, rétvét nem kaszálják, tűzifát (*odun*) nem hoznak.
6. A primekürjeiktől a primekürség-et büntetlenül nem vehetik el.

³³ İstanbul, BA, Tahrir Defterleri No. 16. A *kanunnamer*ől ld. Dušanka Bojanić-Lukač, Vlasi u severnoj Srbiji, i.m. 255-268; uđ., *Turski zakoni*, i.m. 12-13.

³⁴ İstanbul, BA, Tahrir Defterleri No. 1007. A *kanunnamer*ől ld. Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, i.m. 17-28.; a *kanunname* egyéb példányairól: u.o. 28.

³⁵ İstanbul, BA, Tahrir Defterleri No. 1011. Szövegkiadása: Ömer Lütüfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. Birinci Cilt. Kanunlar*. İstanbul, 1945, 324-325; Dušanka Bojanić, *Turski zakoni*, i.m. 33-34.

7. Közöttük a *şer'* [Barkannál *şarı*] nem érvényes (*mutebber olunmayub*), az összes rendkívüli hadi adótól (*avariz-i divaniye*) és a szokásos adóktól (*tekalif-i örfiye*) felmentettek (*muaf ve müsellem*). A sósok (*tuzci*) közülük nem mennek.
8. A nevezett csoportnak a szultáni kincstárnak adott 83 akcsénél túl még 7 akcse többlete van [hét akcsével még többet ad], az összes filorijuk 90 akcsét tesz ki. Minden háztól az *emin* és a *katib* részére 2-2 akcse szedése megparancsolódott. Ennél több juh, árpa és akcse szedése teljes tiltással (*kemal-i men'ile*) megtiltatott (*men' olundu*).

A szendrői eflak előírásai nem általánosíthatóak a Balkán egészére. A hercegovinai szandzsák eflakjaira vonatkozó rendelkezések sok tekintetben eltérnek ettől.

A hercegovinai szandzsák 1477. évi összeírásában³⁶ az eflakok egy elkülönült csoportot (*dzsemaatot*) alkottak. Az összeírás elé bejegyzett kanunnáme adózásuk tekintetében a következőképp rendelkezett: "A nevezettek a Hizir Iljasznak mondott ismert napont minden évben házanként egy forintot (*filori*), egy fiadzott juhot vagy értékében 12 akcsét, egy kost vagy értékében 15 akcsét adnak. Minden ötven ház (*ev*) két kost vagy értékében 60 akcsét és ötven ház egy sátrat (*cserge*) vagy értékében 100 akcsét adnak. És ezenkívül, ha hadjárat lenne, minden 10 ház (*ev*) után fegyverrel egy *eskündzsit* (hadramenőt) állítanak ki, ha hadjáratra is menne az említettek megadása után minden rendkívüli adótól (*avariz*) mentesnek és felmentettnek (*muaf ve müsellem*) mondtak".

A szendrői és a hercegovinai eflakok terhei között lényeges különbségek voltak. Hercegovinában kétszer annyi család állított ki egy hadramenőt, akit itt *eskindzsinek* neveztek, mint a szendrői szandzsákban. Mindezt az 1485. évi összeírás³⁷ és a Maglaj vára környékén élő eflakok 1489-ben kelt jegyzéke is megerősítheti.³⁸ A szendrői és hercegovinai eltérő feltételek azzal is összefüggésben állhattak, hogy Bosznia sokkal inkább harctéri területnek számított, mint a szendrői szandzsák, amelynek lakóinak a Duna is védelmet jelentett. Az említett Maglaj az 1512-ig magyar kézen lévő Tesanj és Szrebernik közé ékelődött be,³⁹ így fontos volt, hogy az ott élő lakosság ottmaradjon. Sőt a maglaji eflakok kanunnáméjában a következő bejegyzést is megtaláljuk: "akik kívülről (= máshonnan) jöttek és letelepedtek eflak szokás (*adet*) szerint illetéket (*resim*) adnak a szandzsákból

³⁶ Istanbul, BA, Tahrir Defterleri No. 5. Szövegkiadása: *Kanuni i kanun-name za bosenski, hercegovacki, zvornički, kliški, cronogorski is skadarski sandžak*. Saopštavaju: Branislav Djurdjev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić i. Hazim Šabanović. Sarajevo, 1957, 12.

³⁷ Istanbul, BA, Tahrir Defterleri No. 18. Az eflak-kanun szövegkiadása: *Kanuni i kanunname*, i.m. 12-13.

³⁸ Istanbul, BA, Tahrir Defterleri No. 24. Az eflak-kanun szövegkiadása: *Kanuni i kanunname*, i.m. 13-14.

³⁹ Szakály Ferenc, The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse. In: *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, i.m. 150.

számára, (tőlük) jövödelem van".⁴⁰ Ebből arra következtethetünk, hogy a veszélyes vidékre folyamatosan költöztek új lakosok, akiket az oszmánok eflak joggal ruháztak fel. Ezt a folyamatot leginkább a boszniai szandzsák 1542. évi kánunnáméjének egyik bejegyzése jelzi.⁴¹ Az 1516. évi kánunnámében megemlítették azokat a vojnyukokat, akiket Iszkender, Junisz és Firuz boszniai pasák Yenibazar és Seniča (azaz Novipazar és Zenica) környékén az utak és hidak védelmére rendelték ki.⁴² Az 1542. évi összeírásban pedig már azt olvashatjuk, hogy "a nevezett városokban élő keresztények (*taifa-i kefere*) eflakok lettek, más eflakokhoz hasonlóan filori illetve rájuk".⁴³ Az előbbiekből nem derül ki, hogy az említett vojnyukok új, eflak telepésekkel cserélődtek-e ki vagy az ott élőkre terjesztették ki az eflak jogot. Véleményünk szerint az utóbbi történt. Így az oszmánok az Adriai-tengertől Vidinig nyúló félkör mentén az eflak jogban részesítették mindazokat, akik vállalták a vele járó kötelezettséget. Ezek után nem meglepő, hogy ezzel a joggal a szerémi és a pozsegai szandzsákokban is találkozunk.⁴⁴

A szerémi és pozsegai eflak jog kialakulásának számos részletét nem ismerjük. A szakirodalomban azonban jól ismert, hogy mindkét szandzsák lakossága jelentős adókedvezményben részesült. Ez abból állt, hogy ők nem fizették azt az adófajtát, amit a Balkánon iszpendzsének, Magyarországon pedig kapu adónak (*resm-i kapı*) neveztek. Viszont a harádzs (*cizye*) ellenében úgynevezett filori adót (*resm-i filori*) vetettek ki rájuk. Ezzel az adóformával kizárólag az eflak joggal felruházott területeken találkozunk. Így annak ellenére, hogy a szerémi és a pozsegai eflak kanunnamét nem ismerjük, az ott élők eflak jogállásúnak tekinthetjük. Az 1540-es évektől a pozsegai szandzsák összeírása "pozsegai eflakok" címet viseli⁴⁵ s valószínűleg az írások nem véletlenül jelölte így őket. Jóllehet horvátokat, szerbeket, magyarokat egyaránt találunk közöttük. A szerémi szandzsák több 16. századi összeírását is ismerjük.⁴⁶ Ugyanakkor fennmaradt egy olyan

⁴⁰ Ld. 38. sz. jegyzet.

⁴¹ İstanbul, BA, Tahrir Defterleri No. 211. A *kanunname* szövegkiadása: *Kanuni i kanunname*, i.m. 60-64.

⁴² İstanbul, BA, Tahrir Defterleri No. 56. A *kanunname* szövegkiadása: *Kanuni i kanunname*, i.m. 21-26. Ömer Lütüf Barkan, i.m. 395-399; Az idézett rész: *Kanuni i kanunname*, i.m. 25; Ömer Lütüf Barkan, i.m. 398.

⁴³ *Kanuni i kanunname*, i.m. 62.

⁴⁴ Nenad Močanin, Besonderheiten der osmanischen Ordnung in Slawonien im 16. und 17. Jahrhundert. In: *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In memoriam Vančo Boškov*. Hrsg. von Hans Georg Majer. Wiesbaden, 1986, 120-127.

⁴⁵ uo.

⁴⁶ Bruce W. McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri*. Ankara, 1983, xvii = xxii. Türk Tarih Kurumu Yayınları XIV. Dizi — Sayı 2.

defter töredék is, amely a szerémi eflakok összeírását tartalmazza.⁴⁷ Az ott szereplő eflak falvak lakóit a korabeli tahrir defterekben is megtaláljuk. Mivel az említett forrás töredékes, nem tudjuk eldönteni, hogy a szerémi szandzsák mindek lakosát eflaknak titulálták-e vagy pedig csak egyes csoportokat. Azaz az eflak jog itt is ugyanazt jelentette volna, mint a pozsegai szandzsákban.

Ahogy a különbség volt a szendrői és a hercegovinai eflakok jogállása között, éppen úgy a szerémi és a pozsegai is különbözött ettől. A pozsegai és szerémi eflak jogállást nem hasonlíthatjuk össze a 16. század eleji szendrőivel és hercegovinaival. A magyar végvári vonal széttörése után már kevésbé volt szükség a határvidék lakosságának együttműködésére s az oszmánok korlátozták az eflak jogot. Az adófizetés alól csak akkor mentesültek, ha valóban hadjáratra kellett menniük. Ha nem volt hadjárat, fizették a kanunokban előírt — igaz más vidékeknél kevesebb — adójukat. Erre vonatkozóan fennmaradt egy 1545. március 9-én kelt szultáni rendelet,⁴⁸ amelyben a pozsegai és szerémi szandzsákok lakóival közölték: mivel nem lesz — a korábbi rendeletekkel ellentétben — szultáni hadjárat, be kell fizetniük a filori adójukat (*resm-i filori*), amely a két szandzsákból 7-8 ezer arany forintot tett ki. (Ez azt is jelentette, hogy a két szandzsák területén 7-8 ezer hanéval számoltak, amely elképzelhető, hogy zadruga típusú nagycsaládokat foglalt magában, s jóval meghaladhatta a tízezer családfőt.

Jóllehet az oszmánok az eflak jogra hivatkozva egész szandzsákokat felmenthettek bizonyos adók alól, ahogyan ez a szerémi és a pozsegai szandzsákok esetében történt, többnyire azonban ez mégis csak kisebb csoportokra vonatkozott. Megadásuk vagy megtagadásuk a mindenkori hatalmi érdekek függvénye volt, miként más az eflakokéhoz hasonló jogoké is.

III. A törökök a balkáni népeket ügyesen tagolták be az oszmán struktúrába. Ennek oka leginkább abban keresendő, hogy mielőtt egy-egy balkáni terület meghódítottak volna, beavatkoztak az ottani hatalmi küzdelmekbe. A török csapatok rendre valamelyik fél oldalán kapcsolódtak be a harcokba. Amikor kedvező helyzet adódott, átvették a térség teljes katonai és adóztatási ellenőrzését. Gondosan ügyeltek azonban arra, hogy a lakosság egyes rétegeit megnyerjék maguknak. A volt szövetségeseknek, s mindazoknak, akik hozzájuk akartak állni — biztosították azt a lehetőséget, hogy az új hatalom szolgálatába állva megőrizzék régi helyzetüket. Tekintettel voltak a korábbi hagyományokra s azokat látták el kiváltságokkal, akiket a korábbi hatalmak katonai szolgálat fejében adókedvezményben részesítettek. Így számos korábbi kiemelt réteg számára lehetőség nyílt a deklaszálódás elkerülésére. Ehhez csupán annyit vártak el tőlük, hogy az oszmánok alatt régi életüket folytassák tovább. Dél-Bulgáriában a vojnyukok

⁴⁷ Bécs, Nationalbibliothek, Handschriften-Sammlung Mxt. 591.

⁴⁸ Mihnea Berindei — Gilles Veinstein, *L'Empire Ottoman et les pays roumains 1544-1545. Étude et documents*. Paris — Cambridge, 1987, 192-193.

voltak ilyen kivételezett réteg. Eredetileg görög és makedón helyi lakosságból toborozták az első *martalóc* (*martalosz*) egységeket, majd Szerbiában és Bosznia-Hercegovinában is. A Balkán nyugati és északi területein a különleges jogokkal felruházott eflakok alkottak ilyen társadalmi réteget.⁴⁹ Mellettük a berendezkedés során természetesen létrejött a timár rendszer, a számos kisázsiai fél-katonai intézményt (pl. dzserehorok, műszellemek, derbentdzsik stb.) is megszervezték, amelybe szívesen bevették a helyi lakosságot.⁵⁰

A határvidék változásával azonban számos helyi vagy kisázsiai eredetű katonai és félkatonai intézmény elvesztette jelentőségét,⁵¹ mivel rájuk leginkább azért volt szükség, hogy a határkörzetekben nagy tömeget lehessen gyorsan mozgatni. Amikor minderre már nem volt szükség, az ott élőket fokozatosan megfosztották régi kiváltságaik nagy részétől. Ezekből többnyire csak egy-egy kisebb kedvezményt, amely csak formálisan emlékeztetett a régi időkre, tarthattak meg. Ezeknek a rétegeknek, ha el akarták kerülni a társadalmi süllyedést, két lehetőség kínálkozott. Áttérhettek az iszlámra s ezzel a birodalom teljes jogú alattvalói lettek. Ez történt például Dél-Boszniában s a Balkán számos vidékén is.⁵² A másik lehetőség pedig az volt, ha felkerekedtek és áttelepültek a veszedelmes határzónába, s ott biztosíthatták korábbi jogállásukat.⁵³ A balkáni népmozgások a török uralom megszilárdulása után ezzel magyarázhatóak. Az oszmánok, valószínűleg tudatosan, vagy nomád hagyományaikból adódóan ösztönösen, olyan népmozgást indítottak el, amelynek köszönhetően mindig viszonylag *népes* lakosság élt a határvidéken. Ezzel pótolni lehetett a másik oldal által okozott emberveszteségeket, másrészt biztosítani lehetett azt, hogy a határkörzetekben elegendő katonai és félkatonai szolgálatba fogható ember legyen.

Azoknak a szerbeknek a helyére, akik löbb hullámban az ország felszabadításának reményében vagy valamilyen kényszer hatása alatt vándoroltak át a magyar királyság területére,⁵⁴ új lakosok érkeztek, akiket a törökök, miként az ottmaradottakat is, adómentesség fejében katonai szolgálatra kötelezték.

⁴⁹ Milan Vasić, *Social Structure of Yugoslav Countries Under the Ottoman Rule Till the End of the 17th Century*. In: *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries. Papers presented at the 9th Joint Conference of the Czechoslovak — Yugoslav Historical Committee*. Prague, 1978, 45-77.

⁵⁰ Fodor Pál, *Egy szeldzsuk intézmény útja Magyarországra: a dzserehorok: Hadtörténelmi Közlemények* 28, 1981, 354-375.

⁵¹ Káldy-Nagy Gyula, *A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára*. In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulójára alkalmából*. Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986, 163-194.

⁵² Antonina Željazkova, *Rasposztranenije iszlama v zapadnih balkanskih zemljah pod osmanskoj vlastju (XV-XVIII vv.)* Szófia, 1990, 162-213.

⁵³ Milan Vasić, *i.m.*

⁵⁴ Szakály Ferenc, *Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit*. In: *Ethnicity and Society in Hungary*. Edited by Ferenc Glatz. Bp., 1990, 21-39.

A tamgától a tugráig. Gondolatok a krími tatár oklevelek hitelesítő jegyeiről¹

Még nincs hetven éve sem, hogy megjelent Fekete Lajos máig nélkülözhetetlen kézikönyve, a *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába* (Budapest, 1926), amelyben elsőként foglalta össze az oszmán-török iratok paleográfiai sajátosságait. Ebben a munkájában külön fejezetet szentelt a krími tatár okleveleknek, rámutatva az oszmán iratoktól eltérő oklevéltani sajátosságaikra is (LV-LVI).² A II. világháború után fellendült diplomatikai kutatások újabb szintézise, a Jan Reychman és Ananiasz Zajaczkowski lengyel szerzőpáros által írt és Halasi-Kun Tibor által kiadott *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats* (Mouton 1968), a lengyel levéltárakban őrzött gazdag krími tatár anyagra támaszkodva már árnyaltabb képet tudott adni. Mindenek előtt felhívta a figyelmet a korai (15-16. századi) és a kései (17-18. századi) krími tatár iratok között mutatkozó diplomatikai eltérésekre. Ezek az előmunkálatok, valamint az alább idézendő legújabb szakirodalom eredményei teszik lehetővé a további rész kutatásokat, melynek keretén belül e cikkben a krími tatár oklevelek hitelesítő jegyeinek változását veszem vizsgálat alá. Óvatosságra int azonban az a körülmény, hogy az eddig publikált és a birtokomban lévő publikálatlan tatár oklevelek száma eltörpül a két legnagyobb, az orosz és lengyel levéltárakban feldolgozásra váró anyag mellett. Ezért következtetéseimet nem tekintem véglegesnek, hanem azokat előzetes vitaindítóként szeretném útrabocsátani.

A krími kánok kancelláriájából kikerült korai oklevelek, a 15. század közepétől a 16. sz. végéig az Arany Horda kancelláriai gyakorlatát mutatják. Ezt a korszakot két kitűnő monográfia is feldolgozta³, ezért itt csak azokra az elemekre térek ki, amelyek témánk szempontjából a továbbiakban fontosak lesznek. Zömében belföldre kibocsátott iratok, főleg adománylevelek (*mülk nâme*) kiváltságlevelek (*tarhan yarlıg*), s néhány diplomáciai oklevél tartozik ide.

A korai krími tatár okleveleket négyzetes uralkodói pecséttel (*tamga*) hitelesítették, amelyen a kán neve mellett körben arab nyelvű vallási szöveg, esetleg a kán jelmondata volt olvasható. A négyzetes pecsét használata a kínai kancellá-

¹ Az 1992. szept. 12-17 között Taipei-ben rendezett P.I.A.C. konferencián elhangzott német nyelvű előadás magyar változata.

² Az oszmán paleográfiai kutatások történetét és az e témakörben megjelent kézikönyvek annotált bibliográfiáját dolgozta fel Valery Stojanov nemrég megjelent monográfiája: Stojanov, V., *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatie*. Berlin, 1983. (Islamkundliche Untersuchungen, 76.)

³ M. A. Usmanov, *Žalovannye akty Džučieva Ulusa*. Kazan', 1979; Vásáry I., *Az Arany Horda kancelláriája*. Budapest, 1987.

riából került a mongol birodalomba, majd annak utódállamába, az Arany Hordához, innen pedig az Arany Horda szétesése után a Krími Kánság irataira. A *tamga* közepén mindig ott volt a Giray nemzetség jele, a háromfogú, fésű alakú ún. *tarak tamga*. A *tamga* színe egyben az okirat fajtáját is meghatározta. A négyzetes pecsét helye az oklevél elején jobboldalt, vagy az oklevél végén baloldalt volt, esetleg mindkét helyen egyszerre. Ha kettőnél több négyzetes pecsét került az oklevélre, akkor azt oda rakták, ahol a papírt összeragasztották, megakadályozva ezzel az esetleges betoldást, hamisítást (Vásáry 1987, 56).

Az iratoknak ezt a fajta hitelesítését a krími kánok mind a belföldi iratoknál, mind a diplomáciai levelezésben használták. Az orosz cárokkal és a lengyel királyokkal folytatott diplomáciai kapcsolatokban jelenlegi ismereteink szerint 1592-ben alkalmaztak utoljára négyzetes pecsétet, az arany hordai hatalom jogfolytonosságának ezt a szimbólumát.⁴ Victor Ostapchuk az Isztambulban őrzött krími tatár iratok elemzésekor rámutatott arra, hogy az orosz és lengyel uralkodókhoz küldött oklevelek (*yarlıg*) egy erős, független krími kán képét mutatják, ezzel szemben a szultánnal és a nagyvezírral folytatott levelezés hangja és a szuverenitást kifejező hitelesítő jegyek hiánya inkább függő viszonyt tükröz.⁵ Valóban csak az első két krími uralkodó, Hadzsi Giráj (1426?-1466) és Mengli Giráj levelei vannak *tamgáival* hitelesítve. Mengli Giráj, amikor Isztambulból visszakérülve harmadszor lép a krími trónra (1478-1515) levelein négyzetes pecsét helyett egyszerű, kerek gyűrűpecsétet használ, legtöbbször az irat szélére nyomva, rajta középen a *tarak tamga*, körülötte Mengli Giráj és apjának, Hadzsi Girájnak neve olvasható.⁶ Megjelent tehát egy újabb hitelesítési jegy, feltehetően oszmán mintára, de használata ebben a formában nem vált általánossá, mert kizárólag csak a Portával folytatott levelezésben alkalmazták.⁷ Közel egyidőből (1524), a krími tatár kancelláriában mind a belföldre kiadott iratokon mind a diplomáciai érintkezésben (kivéve a Portát) megfigyelhető egy újfajta, mandula alakú pecsét használata, mely jellegzetes formáját évszá-

⁴ V. Veljaminov-Zernov - H. Feyzhanov, *Materiały dła historii Krymskiego Hanstwa*. Sanktpetersburg, 1864, No.4.

⁵ V. Ostapchuk, The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: The Documentary Legacy of Crimean-ottoman Relation. *Turcica* 19, 1987, 247-275. Meg kell azonban jegyezni, hogy az isztambuli anyag nagyobbik része nem a kán és a szultán közötti diplomáciai levelezést, hanem a kán és különböző török tisztségviselők kapcsolattartását reprezentálja, azt is túlnyomórészt a 17. század második felétől kezdődően.

⁶ A. Bennigsen - P.N. Boratav - D. Desaiue - Ch. Lemerrier - Quelquejay, *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*. Paris - La Haye, 1978, 36-38, 42-43, 56, 86; 87, 90, 100, 104.

⁷ A Topkapı Saray levéltárában őrzött iratok pecsétjeinek leírására lásd V. Ostapchuk, *The Publication...A* kerek pecsétre még egy lengyel példát hoz Z. Abrahamowicz, Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich: *Przegląd Orientalistyczny* 10, 1954/2, 141-148. Az isztambuli iratok között egyedül III. Iszlám Giráj oklevelén található ovális pecsét, melynek eredete és esetleges párhuzamai egyelőre nem ismertek.

zadokon át megőrizte.⁸ Mandula alakú gyűrűspecsetet tudomásom szerint az oszmánok nem használtak. Usmanov a közép-ázsiai dzsingizidák irataim látott hasonló pecsetet, amihez hozzátehetjük még, hogy megvan a perzsa kancellária korai irataim is⁹, s valószínűleg ez utóbbitól vették át a krími kánok. A 16. sz. végéig a fontosabb okleveleken együtt használták a tamgával: felül jobboldalra az első sorok elé *tamga* került, a szöveg végét pedig a gyűrűspecset zárta. A mandula formájú gyűrűspecset használata az egész Giráj család privilégiuma volt, de a nemzetségi jelét, a *tarak tamgát* csak a kán vésethette bele a pecset-jébe (Usmanov 1979, 143).

A 16. század közepén, Száhib Giráj kán (1532-1551) uralkodása idején figyelhető meg egy újabb hitelesítési jegy kialakulása: az oklevél kezdő sorai fölé nem a megszokott módon, nem folyamatosan egy vízszintes sorba helyezték el az oklevelet kibocsátó kán nevét, hanem a betűket összetömörítették, egymásra írták. Kétségtől a török szultánok *tugrája* a minta, amit egyelőre még tökéletlenül utánoztak. Usmanov sajnos nem közölt facsimilét így nagyon nehéz elképzelni, hogyan is nézhetett ki az első krími tatár *tugra*. Egy helyütt azonban megjegyezte (p. 48), hogy Száhib Giráj *tugrájához* hasonlítható II. Mehmed Giráj kán (1577-1584) *tugrája*. Mehmed Giráj *tugráját* viszont ismerjük, igaz hogy csak abból az időből, amikor még nem volt kán, hanem apja mellett a *kalga* tisztséget töltötte be. Tudjuk azonban, hogy ebben a korban a *kalga sultán* és a kán *tugrája* csak a fejedelmi többes használatában különbözött. Amíg a kán a neve mellé a *sözümüz* "szavunk, parancsunk" jelentésű formulát írhatta, addig a *kalgának* csak *sözüm* "szavam, parancsom" járt (a 17. században ez a különbség megszűnt). A *pluralis majestatis* használata feltehetően az európai (lengyel?) diplomácia hatására terjedt el. Nem lehet korábbi a 16. század elejénél, mert az első krími kán, Hadzsi Giráj kiváltságlevelén (*tarhan yarlıgı*) a *sözümüz* formula még egyes szám első személyben használatos (Bennigsen 1978, 36) ugyanúgy, ahogy eredeti mongol megfelelője az *üge manu*, jelentése "szavam, parancsom" is. Mehmed Giráj nevét tartalmazó íráskép (1. melléklet) valójában még nem tekinthető *tugrának*. De már látszik rajta, hogy a szöveg - *Mehmed Giráj sultán sözüm* - betűit megpróbálták úgy egymásra írni, hogy a *tugrához* hasonló formát mutasson. Az újfajta írásmód azonban nem bírhatott elegendő hitelesítő erővel, mert bár a 16. század utolsó harmadától kezdve szinte minden káni oklevélen ott volt a *tugra*, de nem tűntek el még a korábbi hitelesítő jegyek sem! Így Száhib Giráj idejében hármas hitelesítés (*tugra* - kék *tamga* fent - vörös *tamga* lent) dívott, Mehmed Giráj alatt pedig az előző három-

⁸ A szakirodalomban Fekete Lajos már említett *Bevezetése...* nyomán elterjedt körte alakú pecset elnevezés helyett célszerűbbnek és kifejezőbbnek tartom a mandula alakú pecset elnevezést, annál is inkább, mivel ennek megvan a tatár megfelelője *bademî mühr* (idézi Usmanov, 1979, 171).

⁹ L. Fekete, *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*. Hrsg. G. Hazai. Budapest, 1977.

hoz járult még a mandula alakú gyűrűspecsét használata is (Usmanov 1979 No. 39, 41, 42, 43, 46). A hitelesítő jegyeknek ez a tobzódása II. Gázi Giráj (1588-1608) uralkodása idején kezdett csillapodni. Kezdetben még nála is megvolt mind a négy, később már csak a *tuğra* és a gyűrűspecsét látható az adományozó leveleken (Usmanov 1979 No. 53; 55, 56, 60).

Ami a diplomáciai levelezést illeti még tarkább a kép. Gázi Giráj az első olyan krími uralkodó, akinek kiterjedt kapcsolatait a szomszédos országokkal eredeti források alapján nyomon lehet követni. 1592 elején a lengyel királyhoz írt levelét még négyzetes pecséttel, *tamgával* kezdte, és gyűrűspecséttel zárta. Ugyanebben az évben az orosz cárhoz küldött levelének kezdősorai fölött egyszerű, jól olvasható *tuğra* látható, míg az irat végére a szokásos gyűrűspecsét került. Az erdélyi fejedelemhez írt 1597-ből származó szövetséglevélről (*ahdnâme*) viszont hiányzott mindennemű hitelesítés¹⁰. 1599-ben, amikor Gázi Giráj a szultán teljhatalmú megbízottjaként Magyarországon tárgyalt a császár követeivel a békéről, két levelet is küldött Mátyás főhercegnek. Olyan alkalom volt ez, amikor reprezentálhatott volna, mégis a lehető legszerényebben állította ki az oklevelet, mindössze mandula alakú gyűrűspecsétjét nyomta rá jobbról(!), az első sor mellé¹¹. A kán eljárását a háborús viszonyokkal nem lehet megmagyarázni, hiszen ugyanazon a napon a tárgyalások magyar vezetőjének szépen rajzolt *tuğrával* ékesített, s baloldalt alul gyűrűspecséttel lezárt levelet küldött (2. melléklet). Tovább folytathatnánk a sort Mihály, havasalföldi vajdához intézett parancsával, melyet csak az utolsó sor után elhelyezett gyűrűs pecsét hitelesített. A lényeg azonban nyilvánvalóan az, hogy a 16-17. század fordulóján a krími tatár kancelláriában még nem mutatható ki egy egységes hitelesítési gyakorlat. Azok a hitelesítő jegyek, melyeket az orosz és lengyel uralkodókkal folytatott diplomáciai érintkezésben használtak, s amelyekkel a kánság arany hordai jogfolytonosságát kívánták hangsúlyozni, nem voltak alkalmazhatók Közép- és Nyugat-Európában, ahol a Krími Kánság, bekapcsolódva az Oszmán Birodalom hadjárataiba hamarosan önálló diplomáciai kapcsolatokat épített ki. E régióban aligha ébreszthetett uralompolitikai asszociációkat egy *tamgával* hitelesített diplomáciai levél. Az erős oszmán kultúrhatás mellett nyilván a krími tatár diplomácia nyugat felé nyitása is oka lehetett annak, hogy a kánság oklevélkibocsátási szokásai megváltoztak, és oszmán mintára átalakultak. A korábbi hitelesítő jegyekből csak a gyűrűspecsét maradt meg, s a kezdeti névösszevonásból kialakult a krími kánok jellegetes *tuğrája*.

Kezdetben valószínűleg kétféle *tuğra* létezett: egy egyszerű, mely főleg az adományleveleken maradt fenn s egy szépen rajzolt, összetett *tuğra*, melyet a diplomáciai levelezésben használtak (3-4., 5-6. melléklet). Ennek ellenére nem

¹⁰ Ivanics M., Gázi Giráj kán szövetségének terve 1598-ból: *Keletkutatás* 1989. évsz, 27-59.

¹¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Türkische Urkunden 21. April 1599; s.d. [Juli] 1599.

gondolom, hogy két különálló kancelláriával kellene számolnunk, de nagyon valószínű, hogy kettős iratkiállítási gyakorlattal.

A paleográfiai szakirodalomban két nézet terjedt el a krími kánok *tuğrájával* kapcsolatosan. Kraeplitz *penčének*, Fekete és Matuz viszont inkább *tuğrának* tartja, mert a *penčét* 1600 körül már az oklevél jobbszélére a szövegre merőlegesen rajzolták, míg a szöveg fölé csakis a *tuğra* kerülhetett¹². Mindkét állásfoglalás részgazságot tartalmaz, s csak annyiban helytálló, hogyha egymás mellé helyezük az eddig ismert krími tatár *tuğrák* főbb típusait ugyanolyan fejlődés bontakozik ki előttünk, mint amit a *penče* az oszmán kancelláriában végigjárt. Az összehasonlításban vezérfonalként használtuk I. H. Uzunçarşılınak a *tuğráról* és a *penčékről* irt alapvető cikkét.¹³

Amikor a 15. sz. közepén a török tisztségviselők a szultáni oklevelek mintájára kezdték hitelesíteni irataikat, a *penče* a szöveg kezdősorai fölött állt, ugyanazon a helyen, mint a *tuğra*. Csak az irat kibocsátójának a nevét tartalmazta (egy kivétel ismeretes). A 16. századi iratokon még láthatók olyan *penčék*, melyeknek a szára ugyanúgy visszakanyarodik és hurkot képez, mint a szultáni *tuğrán* (ahol azonban mindig kettős hurok van), s tartalmazták a *muzaffer dā'imā* "mindig győzedelmes" szultáni jelzõt is (később ez az attributum már csak a szultánt illette meg).

Nos, az első krími tatár *tuğrák* is csak kibocsátójuk nevét tartalmazták, s ez a tendencia több káni oklevélen is megfigyelhető a 17. század első felében (2-7. melléklet). A két legkorábbi, Gázi Giráj (2. melléklet) és Dzsánibek Giráj kán *tuğráján* (3. melléklet) ott van a *muzaffer dā'imā* jelző, s itt olyan esettel állunk szemben, amikor az egyik diplomáciai iraton a másik adománylevélen található. A "mindig győzedelmes" jelző használata azonban nem volt következetes. Dzsánibek Giráj közel egyidőből származó, s az erdélyi fejedelemhez írt levelén (4. melléklet) levő *tuğráján* már a *sözümüz* formula szerepel. Ez a Dzsánibek Giráj idejében végbement újítás, azaz a kán monogrammszerű nevének összekapcsolása a *sözümüz* formulával, fontos előrelépést jelentett a krími tatár *tuğra* fejlődésében. A *sözümüz* formula — mely a Giráj dinasztiának Dzsingisz kánig visszavezethető legitimitását volt hivatva kifejezni — tette a kán monogrammját államjogi szuverenitást kifejező jellé, vagyis *tuğrává*.

A 17. század második felétől kibővül a *tuğrák* szövege. A kibocsátó nevéen túl tartalmazzák a kán apjának nevét is *Mehmed Girāy hān bin Selāmet Girāy hān* (8. melléklet). Mind a belföldi iratokon mind a diplomáciai levelezésben

¹² F. Kraeplitz-Greifenhorst, Aufforderungs- und Kontributionsschreiben des Tataren-Hans Murād Giray vom Jahre 1683 an Wr. Neustadt: *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*. Bd.1, Wien, 1922, 223-231. 227; J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. Freiburg im Breisgau, 1976, 62-63.

¹³ I. H. Uzunçarşılı, *Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dair: Belleten* 5, 1941, 101-157 + levha LX.

változás figyelhető meg az írásképből is (8-11. melléklet). A *tuğra* szövege felül három hurokkal zárul, melyet a jelenleg hozzáférhető forrásanyag alapján ismereteink szerint nem tudunk megmagyarázni. Ha a három hurkot, mint a szultáni *tuğra*kon szokás *muzaffer*-nek, "győzedelmes"-nek olvasnánk, hiányzik az állandó jelző második része, a *dā'imā*. Ha a *penčē*ken ebben a korban már mindig meglévő *afkar* "legszegényebb" vagy *ahqar* "legjelentéktelenebb" vagy más olvasatban az '*af*' "leggyengébb" jelentésű szót vélnénk felfedezni a felső három hurokban, akkor hiányzik a főnév, az *el-ibād*, vagyis a "szolga" jelentésű szó¹⁴. Másrésztől nagyon valószínűtlen lenne, hogy a krími kán saját magát diplomáciai iratokon a "legszegényebb, legjelentéktelenebb vagy leggyengébb szolga"-ként aposztrofálja. Mégis abból a feltételezésből kiindulva, hogy a krími tatár *tuğra* párhuzamosan fejlődött az oszmán *penčē*vel, s formáját tekintve közelebb áll hozzá, mint az oszmán *tuğrá*hoz, azt gondolom, hogy a három huroknak elentétben az oszmán iratok *penčē*jével a krími tatár okleveleken csak formai lezáró szerepe van.

Klasszikus értelemben vett krími tatár *tuğrá*ról tehát csak a 17. század közepétől kezdve beszélhetünk. A krími tatár iratok hitelesítésére ekkor rendszerint két eszköz szolgált: az oklevél első sorai felett a *tuğra*, balról az utolsó sor mellett vagy alatt a mandulaformájú pecsét. A *tuğra*-használat a kán és társuralkodói, a *kalga* és a *nüreddin* privilégiuma volt, de a kán anyja részéről is megfigyelhető a törekvés, hogy nevét a *tuğrá*hoz hasonló formába öntse (12-13. melléklet).

Az aranyhordai és az oszmán kancelláriai gyakorlatból összeötvözött krími tatár *tuğra* méltó párja a török *tuğrának*. Az orosz cárokhoz és lengyel királyokhoz intézett krími okleveleken a *tuğrák* díszítése nem a túlfűtött oszmán ornamentikát követi, hanem teljesen más (középázsiai?) hagyományt követve leisztult, egyszerű formákat mutató magas művészi színvonalat képvisel. Az erdélyi fejedelmekkel, a császárral, a dán és svéd királlyal folytatott diplomáciai kapcsolatokból eddig nem került elő olyan oklevél, amelyen a *tuğrát* díszítették volna. Mivel a *tuğra* az uralkodói szuverenitás egyik jelképe, ugyanúgy nem alkalmazták a szultánnal és a Portával folytatott levelezésben, mint ahogy korábban a *tamgát* sem. Leveleiket ilyenkor a szöveg végére írt *şahh* "igaz" jelentésű formulával és az oklevél hátlapjára(!) nyomott pecséttel hitelesítették.

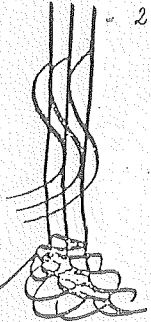
A mellékletekben közölt krími tatár *tuğrák* lelőhelyei

1. *Mehmed Girāy sultān sözüüm*: Institut Vostokovedenija Akademii Nauk, Sanktpeterburg. Rukopisnyj Otdel (IVAN RO). T. 340. 1576.
2. *Gāzi Girāy hān muzaffer dā'imā*: Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Hungarica (HHStA Hung.) Fasc. 134 Fo. 109. 21 April 1599.

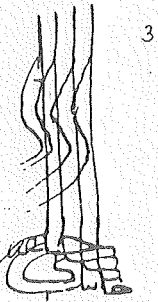
¹⁴ F. Kraelitz-Greifenhorst, Studien zur Osmanischen Urkundenlehre: *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*. Band II. (1923-26), 257-268 + III. Tafel.

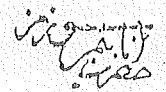
-
3. *Cānibek Girāy ḥān muzaffer dā'imā*: IVAN RO. T. 322. s.d. [1610-23 vagy 1628-35?].
 4. *Cānibek Girāy ḥān sōzumūz*: Magyar Országos Levéltár (MOL). Erdélyi Guberniumi Levéltár (EGL) Cista Diplomatica F 126. 1628.
 5. *Devlet Girāy sultān sōzumūz*: IVAN RO. T. 344. 1624.
 6. *Devlet Girāy sultān sōzumūz*: MOL EGL. Cista Diplomatica F 126. 1629.
 7. *'Ināyet Girāy ḥān sōzumūz*: IVAN RO. T. 335. 1635.
 8. *Mehmed Girāy ḥān bin Selāmet Girāy ḥān sōzumūz*: IVAN RO. T. 341. 1662.
 9. *Selīm Girāy ḥān bin Bahadīr Girāy ḥān sōzumūz*: IVAN RO. T. 344. 1673.
 10. *Murād Girāy ḥān bin Mübārek Girāy sultān sōzumūz*: MOL EGL. Cista Diplomatica F 126. 1683.
 11. *Halīm Girāy ḥān bin Sa'adet Girāy ḥān sōzumūz*: IVAN RO. T. 386. 1758?.
 12. *Hazret-i Ana Biyim*: MOL EGL. Cista Diplomatica F 126. 1628.
 13. *Hazret-i Ana Biyim sōzumūz*: HHStA Türkische Urkunden 1642.

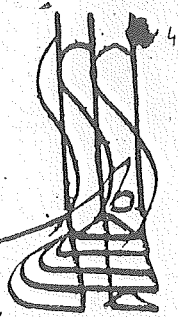
1. 1.

2. 2.

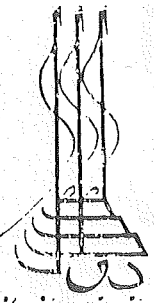
12. 12.

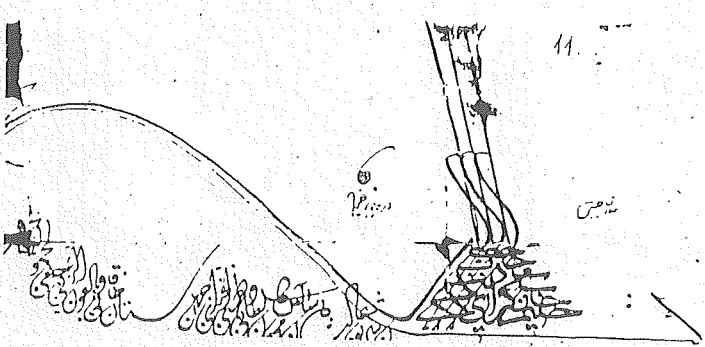
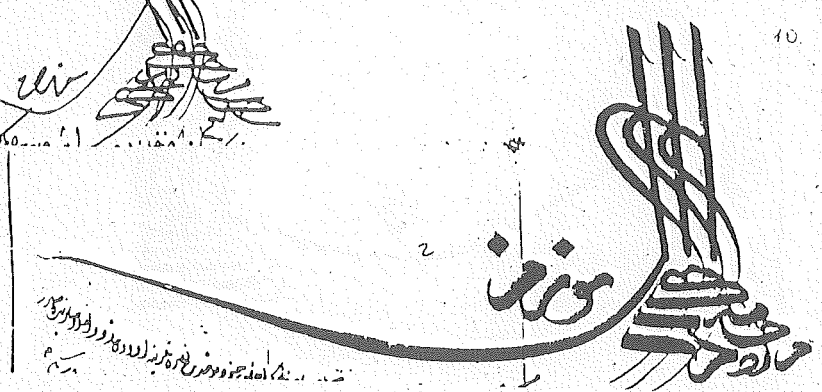
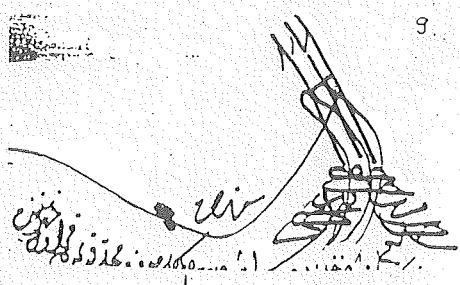
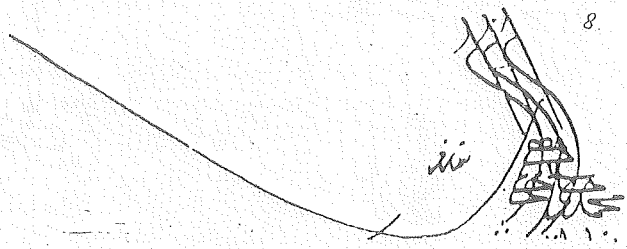
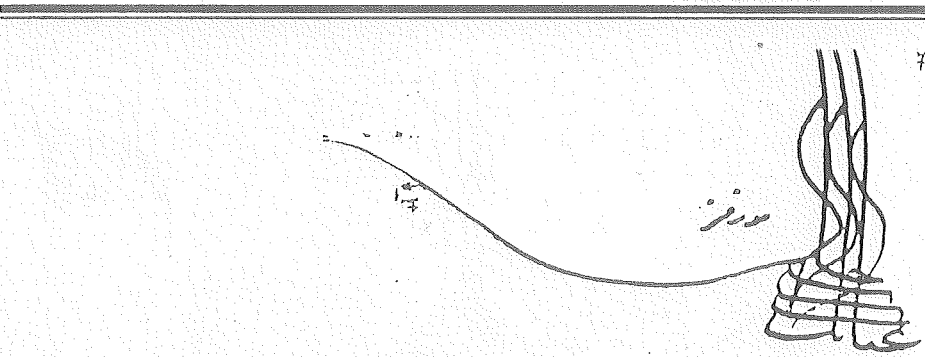
3. 3.

13. 13.

4. 4.

5. 5.

6. 6.

Hodzsandi "A szépség könyve"

Mintegy fél évszázaddal azután, hogy a Halasi-Kun Tibor által felfedezett jemeni hexaglott másolatát lejegyezték,¹ a földrésznek egy másik, távoli pontjáról származó török költő, név szerint Hodzsandi, elkészített egy nagyon szép költői művet, melyet Mahmūd Tarḥān horezmi sáhnak ajánlott.²

Amikor az "Örök kőbe vésvé" c. régi török irodalmi antológiámat készítettem,³ kiválasztottam ebből a költeményből a közlésre szánt két fejezetet (az első és harmadik námét), s a nyers magyar szöveget átadtam Brodszky Erzsébetnek, hogy a szöveget költőivé formálja. Hodzsandi műve annyira megtetszett neki, hogy É. I. Fazylov orosz fordítással ellátott kritikai kiadása (ld. az irodalomjegyzékben) alapján az egész költői művet lefordította magyarra. Sajnos arra mindeztideig nem volt lehetőség, hogy az egész mű megjelenjen, ezért az alábbiakban szeretnék néhány újabb fejezetet közreadni az időközben elhunyt költő fordításában. Előbb azonban néhány szót mondanék a szerzőről és magáról a műről.

Hodzsandi (vagy Hudzsandi — az antológiában ez utóbbi alakban szerepel) életéről alig tudunk valamit. Csak neve s a fejedelem, akinek művét ajánlotta, ad némi útbaigazítást. Neve: *Hodžandi* arra utal, hogy Hodzsandból (ma Leninabád Tadzsikisztánban) származik. Művét Amirzāde Mahmūd Tarḥān-nak ajánlotta, akit a szultánok dicsőségének, a világ sábjának nevez (61-79. bejt). Mahmūd Tarḥān a 14. század végén, a 15. század elején élt. 1411-ben, az özvegy anyaszultán nőgyámsága alatt, majd tényleges szultánként 1422 és 1424 között uralkodott. A költő önmagáról szinte semmit sem árul el művében. Csak annyit tudhatunk meg róla, hogy ismert költő lehetett: "E földön itt költőként emlegetnek" (46. bejt), bár neki is meg kellett küzdenie az elismerésért: "A mélyből vett ezer gyöngyöt kínáltam | Világunkban vevőt rá nem találtam" (54. bejt).

Egyetlen műve maradt fenn, a *Latāfet-nāme*, azaz a "Szépség könyve". A mű megírásának indítékát a bevezetőben így adja elő: Hajnali tűnődésekor egy ifjú állt meg előtte az "elválás tűzétől összetört szívvel", s megkérte őt, akit költőként ismernek, hogy írja meg költeményét a kedves szépségéről, s ez a mű fele-

¹ Az arab glosszáriumot a mai Észak-Jemen helyén fekvő Raszulida szultánátus területén 1375 körül másolták át al-Malik al-Afdal al-Abbász szultán utasítására.

² Mahmūd Tarḥān a 14. század végén, a 15. század elején élt.

³ *Örök Kőbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükre. A VII-től a XV. századig.* Válogatta, a bevezetést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta, valamint a bibliográfiát és a képanyagot összeállította Kakuk Zsuzsa. Budapest, 1985, Európa Könyvkiadó. 387 oldal.

let legyen Horezmī Muḥabbet-nāme c. művére. A költő a kihívást elfogadta, s megszületett a Latāfet-nāme (40-59. bejt).

A Latāfet-nāme valóban *nazīre*, azaz válasz Horezmī Muḥabbet-nāme = A szerelem könyve c. 1353-ban írott, 11 náméból álló művére.⁴ Az irodalmi vetélkedés egyik szokásos formája volt ez a perzsa, majd az annak hatására alakuló török költészetben. A félévszázaddal később keletkezett Latāfet-nāme a Muḥabbet-nāme méltó ellendarabja.

A Latāfet-nāme bevezetőből, 10 náméból és epilógusból áll.

A bevezető a szokásos tagolás szerint épül fel. Allah dicsőítése (*munādžāt*, 1-19. bejt) és a Próféta dicsérete (*naʿt*, 20-33. bejt) után mondja el a mű keletkezésének indíttatását (34-59. bejt) s végül dicséri Maḥmūd Tarḥānt, az uralkodót (60-79. bejt). A következő 10 náme mind a szeretett leány szépségét zengi. Kiemelkedik közülük az ötödik náme, amely a tavasz érkezésével kapcsolja össze a kedves dicséretét. Minden námét felszólítás fejez be, amely a "carpe diem" gondolatát fejezi ki. Pl.

Kel āy sāqt, ketürgül džām-i Džamni
Kečār dunyā yanūmat tut bu damni

Jöjj pohárnok, ürítsük Dzsam kelyhét
Elmúlik a világ, ragadd meg minden percét

(148. bejt)⁵

Az epilógusban (304-313. bejt) hálát ad Istennek, hogy művét befejezte, úgy érzi, szépet alkotott, költeménye Horezmi tetszését is elnyerné:

Biḥamdiḷlāh ʿināyat qūldī bārī
Latāfat-nāma āḥir boldī bāre

Telim emgāk yīpardīm qan quruttum
Uyan qūldī ʿināyat sōz yūrūtūtm

Hudžandī sōzlerin Hōrazmī misktīn
Ešitsā yollī deb qūlaydī taḥštīn

Allahnak hála, malasztot ő adott
A Latāfet-nāme végül befejeztetett

⁴ Horezmī Muḥabbet-nāme-ja a horezmi udvari költészet legszebb darabja. Kiadásai: *Horezmi, Muḥabbat-name*. Izdanie teksta, transkripcija, perevod i issledovanije Ê. N. Nadžipa. Moskva, 1961; A.M. Ščerbak, *Oguz-name. Muḥabbat-name*. Pamjatniki drevneujgurskoj i starouzbekskoj pis'mennosti. Moskva, 1959; T. Gandjei, II "Muḥabbat-nama" di Hōrazmī. In: *Annali*, Napoli, 1957 vol. VII, 135-166.

⁵ Bevezetőben — de csak ott —, hogy a török szöveget hívebben tudjam visszaadni, nem mindig idézem szószerint Brodszky Erzsébet fordítását. A török szöveget Fazylov kiadása alapján idézem.

Testem kínokkal gyötörtem, vérem tikkasztottam
Az Úr kegye által beszédem véghezvittem

Hodzsandi szavait a szegény Horezmi ha hallaná
Elragadtatva — remek — bizony ezt mondaná

(304., 305. és 309. bejt)

A Latāfet-nāme *mesznevi* formában, a horezmi és csagatáj irodalom klasszikus versmértékében, *hazadzs* versmértékben (U---|U---|U---) íródott. Páros versekből (bejtekből) áll, amelyeknek két sora rímel: aa, bb, cc, stb. A rím igen gyakran *dži-nās*, azaz homonim szavakat tartalmaz. Pl.

Maṭṭa sensiz begim kündüz kečā-dur
Darīyā sensizin ‘umrum kečā-dur

Nélküled, ő úrnőm, nekem a nappal éjjel
Ó jaj nekem, hogy éltem nélküled múlik el

(161. bejt)

Hodzsandi kétségtelenül korának egyik legtehetségesebb költője. Mesterségbeli tudását néhány csodálatos részlet mutatja, mint pl. a tavasz leírása, amely összevethető a Šāhnāme vagy a Kutadγu Bilig megfelelő részével. Hagyományos mesterségbeli fogásokat, képeket is alkalmaz. Pl.

Közümgā hāk-i pāyiṅ tūtiyā-dur
Tanīm topraγ-u ‘išqīṅ kīmiyā-dur

Lábad pora gyógyír szememnek
Testem por, varázsital szerelmed

(129. bejt)

Hilāl-tek čehraṅzdiṅ kök üzä badr
Yüzüṅ kündüz-u zulfuṅ laylatu-l-qadr

Újhold orcádtól telt hold kél az égen
Arcod napfény, hajad sötétlő éjjel

(134. bejt)

Nemcsak a perzsa költészet technikáját bírta, jól ismerte a régebbi török irodalmat is. Természetesen ugyancsak jól ismerte a Koránt és a hadísz, gyakran idéz belőlük. Pl.

Muḥammad ul kim aydi haq ta’ālā
Fa-kāna qāba qavsayni av adnā

Mohamed ő, kiről mondta a mindentlátó Isten
Két íjj-hossznyi távolságra, vagy még közelebb volt

(24. bejt; vö. Korán 53. szúra, 9. vers)

A Laṭāfet-nāme nyelve és kifejezésmódja tiszta, átlátszó, könnyen érthető. Szerzője jól ismeri a népnyelvi sajátságokat, gyakran használ szólásokat, közmondásokat, közmondásszerű fordulatokat. Pl.

*Söz aymaq siz bikin dānā qatında
Quduq qazmaq yerür daryā qatında*

Hozzád hasonló bölccsel szólni annyi éppen
mint kutat ásni folyónak medrében

(74. bejt)

*Zamāna bēvafā-dur takya qılma
Bu kiini yahšī išni tarḡa qoyma*

Az időnek, hisz mulandó, hitelt ne adj
A ma jótettét holnapra ne halaszd!

(215. bejt)

*Čečük sevgen džafā-yi hār tutar
Raḡīb džavrīn raḡīb nāčār tartar*

Ki a virágot szereti, tövis fájalmát ismeri
Vetélytárs kegyetlenségét akaratlanul is viseli

(101. bejt)

A Laṭāfet-nāme eredeti, vagy legalábbis egykorú, kézírata nem maradt fenn. Jelenleg négy, későbbből származó kéziratot ismerünk:

1. Kabuli kézirat. A Kabuli Múzeumban őrzik, ujjur írással van írva, 313 bejtet tartalmaz, keletkezési ideje 893/1488. Az ötödik és hatodik éneknek néhány újabb töredéke is előkerült.
2. Első isztambuli kézirat. A Millet Kütüphanesi-ben őrzik, arab írással van írva, 311 bejtet tartalmaz, keletkezési ideje ismeretlen.
3. Második isztambuli kézirat. Ugyanott őrzik, az előző kézirat későbbi másolata, de a bejtek sorrendje nem mindig egyezik a korábbi kéziratéval. Keletkezésének ideje ismeretlen.
4. Londoni kézirat. A British Museum-ban őrzik. Egy nagyobb gyűjtemény része, amelyben a Laṭāfet-nāme-n kívül megtalálható a *Muḡabbet-nāme*, a *Gül-u Navrūz*, a *Dāh-nāme*, Luṭfī *Dīvān*-ja, Yaḡīnī, Aḡmedī, Emīrī és mások költeményei. A kézirat keletkezési ideje 914/1509.

A Laṭāfet-nāme kritikai kiadása — a kabuli kéziratot vével alapul — Ê. I. Fa-zylov-tól származik (ld. az irodalmat). Ennek alapján készült Brodsky Erzsébet fordítása is.

Most pedig lássunk néhány részletet magából a fordításból — immár az eredeti török szöveg nélkül.

Prológus

1. Dicsértessék az Úr, hogy adta létünk,
Kegyéből hogy hitünket adta nekünk.
2. Ki embert alkotott, angyalt s a sátánt,
Elrendezvén a földet s égi sátrát.
3. Tavasz jöttén a fáknak ő ad éket,
Teremtményeknek ad ő bőven étket.
4. Eget függesztve sorjában kilencet,
Hét rétegűre építvén a földet.
5. Az egy Isten, ki mindent megteremtett,
Ki engem bölcsen embernek teremtett.
6. Ki hajnaltájt madárnépet daloltat,
A fák ágára dús gyümölcsöt aggat.
7. Az égen felleget fellegre hajszol,
Kiszárítván a gyöngyagyulót aszálykor.
8. Rubint s zafírkövet csillant a kőben,
Tündér s ember jussát kiméri bőven.
9. A nádból cukrot vesz, a méhtől mézet,
Keservet alkotott és édességet.
10. Kit gazdagít, elárasztván kegyével.
Ki éjjel-nappal sír és jajveszékelt.
11. Az embernek hódoltat égi angyalt,
A sátánt eltaszítja, s rá pokolt szab.
12. Jusuftól Jákobot hogy elszakasztja,
Juszuf szemének bús könnyét fakasztja.
13. Juszufot ejtve foglyul, őrzi kútban,
Rabszolgaként árulja őt kapukban.
14. Szulejmánnak szelet igába állít,
Páncélinget rajongva készít Dávid.
15. Szerelmesnek keservet s kint keverve
Muhammed Musztafát vezérré tette.
16. Ó Allah! Mindenek titkát tudó vagy,
Tehetsz bármit, amit kedved megóhajt.
17. Ó gyújtsd szivemben lángra hív szerelmed,
Szegény Hodzsandinak mutasd gyegyelmed!

-
18. Szerelmed kelyhéből itass meg engem,
Bocsásd meg, bármi rosszat elkövettem!
19. Ó Isten, életemtől meg ne fosszál!
Lelkem kedves hitétől meg ne fosszál!
- *
* * *
20. Dicsőség az igazság forrásának,
Isten-kegyelt Muhammed Musztafának!
21. Beteg lelkeknek orvosló barátja,
A sariát kertjének csalogánya.
22. Szerelmes kincsnek öre lett Muhammed,
Jótétre s jóra küldetett Muhammed.
23. Ó, próféták vezére, ó Muhammed!
Jámborokat vezérel ő, Muhammed!
24. Muhammed, ő, kiről azt mondta Isten:
"Két nyíllövésre volt, tán annyi sincsen".
25. Egek szultánja, illessen dicséret.
"Lavlak"⁶ címet adott Isten tenéked.
26. Egész világot hitre szólította,
Világ bátorjait döntötte porba.
27. Csodát tett ő, hogy Isten tenni hagyta,
Arab hitetlenek estek zavarba.
28. Legyintett, és a holdat félbeszelte,
Világ szultáninak ez lett a veszte.
29. Emberi nemnek hú oltalmazója,
Világunknak Te vagy csak pártfogója.
30. Prófétáknak édes borát ki méred,
Légy szószólónk ha jó a végítélet.
31. Nincs más javam, sok bűn nyomasztja lelkem,
A nagy napon járj közben érdekemben.
32. Ó sáhok sáhja, Hodzsandi, a szolgálta
Lábad porát szemébe írta szórja.

⁶ A *lavlâk* egy, a hadíszból vett idézet rövidített formája — pontosabban első szava —, amely Muhammed prófétára vonatkozik.

33. Próféta szólt: "Tanítványom ezrével
Csillagként mind a jó úton vezérel".
- *
* *
*
34. Kelet szultánja hogy jött hajnaltájba,
Varázsos fényt derített a világra.⁷
35. Lándzsát fogott Kína uralkodója,
Az etiópok császárára rontva.
36. Kelet sáhjának leng zászlója fennen,
Etióp had rejté arcát ijedten.
37. A sáh övéből handszárát kivonta,
Az etióp szultán Rumból kirona.
38. Török hadak hogy akkor megjelentek,
Indus hadak rohanvást elszeleltek.
39. Hallván kakasnak harsány rikkanását,
Sötétség varja elrejté tojását.
40. Korán reggel sokáig eltűnődtem,
Míg, egyszer, lám, egy ifjú állt előttem.
41. Kinek szíve válás tűzében lángol,
Az száműzött honából, otthonából.
42. Kinek szerelme nincs, az mit remélhet?
A kedves nélkül mit kínál az élet?
43. Kinek szerelme nincs, a lét mit adhat?
Bizony, testében lélek nincsen annak.
44. Szerelmét, bárha földi, hol találja?
Szerelmes szenvedély botor barátja,
45. Szólott: "Szódért kit módfelett csodálunk,
Mi lenne, ha kegyvel lennél irántunk?
46. E földön itt költőként emlegetnek,
Ajándékot szerezz az embereknek!
47. Szépség forrása, kívánságom halljad:
Szavaddal adj a léleknek nyugalmat!

⁷A 34-39. bejt a hajnalhasadást írja le.

-
48. Bort kortyolj, mely szerelmi üdvöt áraszt,
Muhabbat-náméra adj te választ!"
49. Vállaltam, bár kitűnt, nincs semmi kincsem,
Csak feslettség — erény, jószág ma nincsen.
50. Szó műzsájának fátylát félrevontam,
Gyémántot s gyöngyöket rá bőven szórtam.
51. Tűnődés tengerébe mártakoztam,
Temérdek kincseket felszínre hoztam.
52. A szenvedés árában megmerültem,
Szavak gyöngyét ékes fűzérbe fűztem.
53. A számban szó, és író toll kezemben,
S lőn "Latáfet-náme" tíz fejezetben.
54. A mélyből vett ezer gyöngyöt kínáltam,
Világunkban vevőt rá nem találtam.
55. Ember szavát hogy érthetné az állat?
Botornak bölcs szava javára válhat?
56. Eszem mondá: "Járulj Tarhán elébe,
A szultánok fejének állj elébe.
57. Az értelem a test, és ő a lélek,
A lélek ő, kit költőink dicsérnek.
58. Szépsége által lelked ifjan éled,
Sáhom nevére áldás és dicséret!"
59. Magamban én e szókon elmerengtem,
Sáhom dicséretét imámba vettem.
- *
* * *
60. Ó nagy király, szultánok büszkesége,
Mahmud Tarhán, korunknak ékessége!
61. Világunk éke, ó idők királya!
Dicsőséged világunk általjárja.
62. Oroszlán szívű, győztes hős, te áldott!
Az ész gyűlésében helyed megállod.
63. Gazdagságban Hatam-Tajhoz hasonló,
Bátorságban Kaj-Kávuszhoz hasonló!

64. Ijedtség kelt a hős Rusztem szívében,
Te kardodtól a sír bujtatja mélyen.
65. Igazságod erőt ad a világnak,
Kardod helyéből villámok cikáznak.
66. Nagylelkűség honának nagy királya,
Kegyesség tengere, báj kincsháza.
67. Igazságod betöltte a világot,
Napfényként tündököl nagy méltóságod.
68. Arcod szépsége visszfényt ad a napnak,
Egész világ szavad hírére hallgat.
69. Orcád elől a hold bújt felleg-mélybe,
Cukrot nádban folyaszt szód ékessége.
70. Orcád láttán a nap omlott a földre,
S lábad nyomát szem-írnak összeszedte.
71. Forogjon bár ezer évig az égbolt,
Világunkban nem lel hozzád hasonlót.
72. Ész játékában te lettél a nyertes,
Világ s vallás kegyességeddel teljes.
73. Ó sáh, talányok nyitját megtalálod,
Csinálj bármit e földön, jól csinálod.
74. Hasonló bölccsel szólni annyi éppen,
Kutat ha ásol mély folyó mentében.
75. Szulejmánnak gyalog hozá a hangya
A sáska lábát, hogy méltóan adja.
76. Szulejmán méltóságát megtetézted,
Hodzsandi gyenge hangya csak előtted.
77. Irgalmasan ha méltatnál kegyedre,
Nem nyög talpad alatt a sáh kegyeltje.
78. Ily nagylelkű ezer közül te egy vagy,
Hodzsandival szemben legyen kegyed nagy!
79. Fajtád örömben s boldogságban éljen,
Öröm, szerencse s boldogság kísérszen!

V. ÉNEK

173. Jer, kedvesem, tavasz van újra, látod,
Kertünkben újra nyílnak a virágok.
174. Derűs a föld világos barna színe,
Megújul mind a rét ezernyi szépe!
175. Virágok tarkaságát szem csodálja,
Selyemrongy mintha volna szétdobálva.
176. Tavasznak jött el szép idője újra,
Jézus lehelletét langy szellő fújja.
177. Kék trón borult a hímes szőnyegekre.
Szína hegyéről az, ki szól, a gerle.
178. Ibolyákból száll ámbra, andalító,
Csodálkozik, száját tátván a bimbó.
179. Berakásos ék a tulpán bóbitája,
Mi szükség gyöngyre és más drágaságra?
180. Kezében Dzsemsid-serleg mintha volna,
Édenhez vált hasonlóvá a róna.
181. Madár-ajakról vígan szól az ének,
A fák minthogyha táncot lejténének.
182. Szerelmes hévvel hintáznak az ágak,
Egymást becéző lány karokká válnak.
183. Nárcisz s tulpán, virágok sáh-urának
Éj- s nappal főjükön csészét kínálnak.
184. Zenész hangol csang és barbat⁸ szavára,
A csalogány rázendít szép dalára.
185. Köröskörül a bülbül csattogásba
Lágyan vegyül kancsóid csobbanása.
186. Lány csobbanásuk mámorítja lelked,
Kertünk madárcsicsergéssel telik meg.

⁸ Keleti húros hangszerek. A *csang* vagy *cseng* a közel- és középkéleti iszlám népeknél hárfát jelent, míg a távolabbi törökönél (pl. kazakok, özbegek) olyan húros hangszert, amit vízszintes helyzetbe helyezve — rendszerint ölbe véve — újjal vagy két kis ütővel szólaltatnak meg. — A *barbat* a lant egy fajtájának perzsa eredetű elnevezése, arab eredetű neve *rebab*, török megfelelője a *kopuz* (vö. magyar *koboz*).

187. Rózsák leplét a hajnalszél cibálja,
Vetélytársaknak tettél bánatára.
188. Pohárnok, jer, piros bort hozz sietve,
Rózsás színű italt tölts serlegekbe.
189. Világunkban tavasz való vígságra,
Hozz gyógyított a szívek mámorára!
190. A lélek túlsordult, vérét siratja,
Bújával vérem vérével itatja.
191. Virágot szedni ó, de jó a kertben!
Miattad halni meg, de jó, szerelmem!
192. Mámortól arcod el mikor pirul már?
Csókolnám lábadat, eléd borulván.
193. Sötét szemedtől szonjuzik a lélek,
Mindég innék, orcádra hogyha nézek.
194. Csalárd világunk szellőként menekszik,
Ki bort iszik, kellőképp az cselekszik.
195. A bort élvezd zenében lelve kedved,
Tavasznak élj, míg el nem száll feletted!

VII. ÉNEK

220. Ó holdarcú, te tulpánhoz hasonló!
Sudár fenyő vagy, éjhajad leomló.
221. Orcád valódi csipkerózsa berke,
Veled ékes a föld virágoskertje.
222. Pipacs szíve vérzik szépséged látva,
Szépségpontodtól tűzben ég az ámbra.
223. Sötét fürtödben kunkor tincsed látom.
Nem vétettem szavam, valóban látom.
224. Orcádnak mása nincs az édenkertben,
Emberkéznek hogy lesz elérhetetlen?
225. A jázmin látva ezt a zsenge orcát,
Tüstént magára rántja takaróját.
226. Szemedtől nárcisz megvakul, ha látja.
Megrészegülve főjét földbe vágja.

227. Mosoly a rózsá hajnali világra,
Ismét bimbóvá lesz, ajkad ha látja.
228. Piciny ajkad cukros, méz a javából,
Mély értelem pereg ajkad szavából.
229. Orcád lapján szemöldöd a kalámod;⁹
Szépséged híre belengte a világot.
230. Sötét hajad derékig mért eresztet?
Miért formálsz szavadból hindu kedvest?
231. Varázsolj lelkem árával felér, ó!
A híred lelkem értékére méltó.
232. Szemed nyilának szívem odatartom,
Vérzik, csak hogy nyilad ne mást találjon.
233. Miattad-kínom gyógyítja a lelket,
Lakásodnak porja gyógyír szememnek.
234. Ezüst tested orcám aranyra váltja,
A könnyeim: Dzsejhán folyónak árja.
235. Ki téged kedvel, az csak kint szerezhethet,
A hűség, haj, nem otthonos tebenned!
236. Az orcád a Teremtő műremekje,
Ily arcot nem szeretni hogy lehetne?
237. Szerelmedtől a szívem megbomolhat;
Ily úton még a gránit is megolvad.
238. Ki nem szenved a szív szerelme végett?
Kit tölt el úgy-a gyűlölet, mint téged?
239. Szerelmedből nekem kint ne okozzál,
Szerencsétlennék kint miért okoznál?
240. Pohárnok, jer, igyunk, hozd már a kelyhet!
Míg ittasak vagyunk, ne bánd a lelket!

Epilógus

304. Allahnak hála, kegyes volt irántam,
A Latáfet-námét im megcsináltam.

⁹ *kalám* = (író)toll; arab eredetű szó, a perzsa és török költészetben a szemöldök ívét jelöli.

305. Sokat kinlódtam, vért verejtékeztem,
S az Úr segítségével befejeztem.
306. A szépségről sok vígat összeszedtem,
S "Latāfat-nāmé"-nak elneveztem.
307. Badar szókat nem írtam semmiképpen,
Csak ki nem ismer, az szólhat eképpen.
308. Szavam megérte az, ki szóból értő,
A gyöngyöt hogy becsülje nem-szakértő?
309. Szegény Horezmi, ha hallhatta volna,
Meghallván lelkesen dicsérte volna.
310. Szegények csak sírós szavakkal szólnak,
Hodzsanditól fogadd el hát e szókat.
311. Ó Allah, adj gyógyírt a szenvedésre!
Nehéz dolgomban, ó, könnyíts Te végre!
312. Miként a hold, derítsd orcámra fényed,
Napként szavammal ismertesd a népet!
313. Ó Istenem, világ mindenhatója,
Szivek titkának Te vagy csak tudója.

Brodzsky Erzsébet fordítása

IRODALOM

- Eckmann, J., Die tschaghataische Literatur. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. II. kötet. Wiesbaden, 1964, 315-316.
- Eckmann, J. *Chagatay Manual*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Vol. 60. Bloomington — The Hague. 1966.
- Fazylov, É. I., *Hodžandi, Latafat-name*. Vvedenie, transkripcija teksta, perevod, glossarij, grammatičeskij ukazatel' É. I. Fazylova. Izdatel'stvo "Fan" Uzbekskoj SSR. Taskent, 1976.
- Gandjei, T. Note on the Colophon of the "Latāfat-nāme" in Uighur Characters from the Kabul Museum: *Annali dell' Universitario Orientale di Napoli*. N. S. XIV, Napoli, 1964.
- Gandjei, T. The "Latāfat-nāma" of Khujandī: *uo*. N. S. 30 (20), 1970, 345-368 + XXIII t.
- Köprülü, Fuad, *Çağatay edebiyatı*. In: *İslâm Ansiklopedisi* III. (İstanbul, 1945), 280.
- Thúry József, *A közép-ázsiai török irodalom*. Budapest, 1904, 34.

A szandzsák-összeírások forrásértékéről

Már a tizenhatodik és a tizenhetedik század embere is gyakran élénk figyelmet fordított az általa bejárt városok vagy külföldi országok gazdasági és társadalmi életére vonatkozó számszerű adatokra. Ha pedig utazásáról naplót írt, ezekből néhányat még fel is jegyzett. Így tett Evlija Cselebi is, amikor beszámolt az általa meglátogatott városokról, leírta a házak, vagy a boltok, vagy akár a fegyveres katonák (*dzsebeli*) számát. Ezek az adatok pedig a mai kor emberét talán még jobban érdeklik, ezért az egyes oszmán városok régi korszakának megrajzolásához sűrűn idézik napjainkban Evlija Cselebi útleírását. Így például Mükrimin Halil Yinanç, amikor az *İslam Ansiklopedisi*-ben Amasya városról írt, Evlija Cselebire hivatkozva közölte, hogy ott a XVII. században 1060 bolt volt, s nem is gondolt arra, hogy az adat hitelességét valami módon ellenőrizze. Ugyanígy járt el V. Minorsky is, amikor szintén az *İslam Ansiklopedisi*-ben Evlija Cselebi nyomán arról írt, hogy Mardin szandzsákban 1060 fegyveres *dzsebelü* volt. Ezeknek az adatoknak az ellenőrzésére nekünk sem áll levéltári forrás a rendelkezésünkre, de Evlija Cselebi olvasásakor feltűnt, hogy nála gyakran fordul elő az 1060-as szám. Így például a magyarországi útleírásokban a házak számát Buda és Gyula városokban 1060-nal, a boltok számát Kassa és Gyöngyös városokban szintén 1060-nal, a falvak számát a budai éjéletben 1060-nal, vagy az 1663-ban a Párkány melletti csatában elesett mohamedán vértanúk számát ugyancsak 1060-nal jelölte meg. Mindezek bizonyítják, hogy Evlija Cselebi ilyen adatára még csak utalni sem lehet, mert nála az 1060 fiktív szám, melynek csupán az a jelentése, hogy sok.

Ez az 1060-as szám hívta fel ismét a figyelmemet arra, hogy a korabeli forrásokból nyerhető számszerű adatokat mennyire fokozott kritikával kell kezelni. E benyomás hatására kezdtem újra megvizsgálni a szandzsák-összeírások alapján Anatólia lakosságáról Ömer Lurfi Barkan által kimutatott demográfiai adatokat, melyeket mint ismeretes, először 1953-ban (*Türkiyat Mecmuası*, X, 1-26), majd 1958-ban (*JESHO* I, 9-36.) és azután 1970-ben (M. A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, 163-71) tette közzé.

Úgy tűnik, hogy amikor a szerző statisztikai táblázatait e cikkeiben összeállította, nem is gondolt arra a kérdésre, hogy vajjon a XVI. század elejéről és végéről fennmaradt török összeírások egybevetéséből csupán összeadási műveletekkel nyert demográfiai adatok a lakosság számának gyorsabb növekedéséről, vagy szélesebb körben történt megadóztatásáról adnak-e számot. Mindenesetre Ömer Lurfi Barkan az általa közölt kimutatásokhoz nem fűzött semmiféle kritikai észrevételt. Adatai pedig elég figyelmet keltőnek bizonyultak, mert arról tanúskodnak, hogy Anatóliában 1530-tól 1580-ig, tehát rövid félévszázad alatt mind a mohamedán, mind a nem mohamedán lakosság száma 60%-kal, a nomádok

száma pedig 30%-kal növekedett meg. Adatközlésének végeredménye és részlete egyaránt megkérdőjelezhet számos eddig kialakult véleményt.

A nomádok számának ilyen gyarapodása például azt a látszatot kelti, mint-ha ez lett volna az oka az állattenyésztés növekedésének, noha a letelepült földművelők egy része is a külterjes gazdálkodást, az állattartást kezdte megbízhatóbbnak tartani. Ez a tendencia némely helyen annyira túlsúlyba jutott, hogy a földművelők már panaszkodtak: egyesek oly sok juhot tartanak, hogy a fű legeltetése és a víz fogyasztása miatt a többi lakosok állatai hiányt szenvednek. De idézhetők adatok például az 1560 körüli évekből arra is, hogy megfelelő legelő, illetve *jajlak* (nyári szállás) keresése miatt némelyik nomád törzsnek 300-350 km-t kellett vándorolni. Ilyenkor pedig megtörtént nem egyszer az, hogy mire a hosszú utat megtették, azt a nyári szállást, melyet előző évben használtak, a szandzsákbég 150-200 birkáért másik nomád törzsnek adta el.

Más szempontból a nomádok számának ilyen gyarapodása ellene szól azoknak az állításoknak, illetve adatoknak, melyek szerint számos türkmén törzs vándorolt Iránba a XVI. század jelzett időszakában, hogy a Szafavidok uralmának megszilárdítását elősegítse. Mindezek a felvetődő kérdések azonban nem az 1580, hanem az 1530 körüli évek adataiból kimutatott nomádok számával szemben támasztanak kételyt.

A letelepült mohamedán családok számának 60%-os gyarapodása ugyancsak feltűnő, mert Szulejmán szultán uralkodása idején a számos szárazföldi és tengeri hadművelet, valamint a sorozatos belső felkelések miatt az ő soraik is eléggé megrikultak. Már feledésbe merülő példaként megemlítjük, hogy a török krónikáírók szerint a csatarend a XVI. század derekáig az volt, hogy a janicsárok előtt állították fel az ágyúkat, azok elé pedig az *azabok* alakulatait helyezték. A XVI. század derekán a szultáni tanács jegyzőkönyveiben (*Mühimme Defterleri*) feljegyzett rendelkezések szerint az anatóliai mohamedánok közül hadba szólított *azabok* száma egy-egy hadjárat esetén 20-30.000 volt. A szultán tengeri flottájának evezőseit és vitorlásait szintén a mohamedán lakosok közül szedték össze, így például csak egy alkalommal, 1543-ban Anatóliából és Ruméliából 16.113 főt vittek el. Az ő feladatuk azonban csak a hadihajók mozgásban tartása volt, rajtuk kívül még legalább ugyanilyen létszámú harcosról is gondoskodni kellett.

Ömer Lutfi Barkan az anatóliai lakosság számába, illetve demográfiai adataiba bekalkulálta ugyan a haderő 50.000 főre becsült itteni létszámát, de ennek és a segédcsapatoknak sűrűn megismétlődő óriási emberanyagvesztését a népességnövekedés kiszámításakor már nem vette figyelembe. A turkológusok általában nem foglalkoznak behatóan hadtörténeti kérdésekkel, s magam is csak ilyen irányú olvasmányaimból ismerem, hogy egy nagyobb hadsereg 2-3 hónapig tartó 1000-2000 km-es menetelés alatt még az ütközet előtt elvesztheti létszámának negyedét. Miként egy hadtörténész írja: "a hosszú hadműveleti vonal, harc nélkül is, felemészti a hadsereg jókora részét. Az ilyen módon beálló apadás, a hadműveleti vonal hosszához és egyéb körülményeihez képest, 30-40%-ra, sőt néha még többre is rughat" (ld. Galóky J., *A mohácsi csata*. In: *Mohácsi emlékkönyv*. Bp., 1926, kny. 4. old.).

Az említett statisztikai táblázatokon a keresztény családok számának 60%-os növekedése azt a hitet keltheti az olvasóban, mintha a törökök Anatóliában nem is gyűjtötték volna össze ezrével a keresztény gyerekeket janicsár nevelés céljára. Valójában ez olyan gyakran megtörtént, hogy például 1556-ban Trabzon körzetében, ahol sok görög család élt, még hamisított szultáni fermánnal is szedhettek össze keresztény fiúkat. Ismeretes azonban az is, hogy 1525 és 1567 között a keresztény gyermekekből nevelt janicsárok és más szolgálattelvők száma 27.000-ról 42.000-re emelkedett. Az eltelt négy évtized alatt pedig a kiöregedés és a hadjáratok embervesztései miatt az egész állomány kicserélődött, sőt egyes alakulatait időközben többször új emberanyaggal kellett pótolni. Az összegyűjtött keresztény fiúk száma azonban nemcsak a harcok során, hanem már a szülői háztól való elszakításuktól a katonai kiképzésük befejezéséig is eléggé megfogyatkozott. Az így jelentkező népességsökkenés még Anatóliára és Ruméliára megosztva is volt olyan számottevő, hogy annak alapján az 1530 körüli években élt keresztény családok száma nagyobbnak tétélezhető fel annál, mint amennyit Ömer Lutfi Barkan kimutatott.

Mindezek az észrevételek, melyek Ömer Lutfi Barkan statisztikai táblázatainak összevetése során bennünk felmerültek, arra indítottak, hogy a közölt adatokat közelebbről megvizsgáljuk. Ezt a vizsgálatot azonban minden tekintetben megnyugtatóan nem tudtam elvégezni, mert az eredeti adatokat tartalmazó szandzsák-összeírásokba nem tekinthettem be és a hozzájuk kapcsolódó más források is csak szűkösen álltak rendelkezésemre. Kezmben vannak azonban Ömer Lutfi Barkan tanulmányai, melyek adatainak egybevetése már önmagában is igazolhatja kételyünk jogosságát.

Az Anadoluban élt családok, pontosabban "Hane"-k számára vonatkozóan Ömer Lutfi Barkannál az első adatot az *İslam Ansiklopedisi*-ben 1949-ben írt az "Avarız" című cikkében találtam. E szerint Anadolu Vilájetben a XVI. század elején 550.139 Avarız Hane volt. Az 1953-ban a *Türkiyat Mecmuası*-ban közzétett statisztikai táblázatában azonban már az olvasható, hogy az 1520-1530-as években Anadolu Vilájetben összesen 545.434 Hane volt, vagyis valamiképpen ötezerrel kevesebb lett. Ez a számadat azután, minél többet foglalkozott vele a szerző, valahogyan annál jobban csökkent. Így az 1958-ban megjelent tanulmánya (*JESHO* I, 9-36.) első táblázatában Anadolu Vilájetben az 1520-1535. években a családok száma 526.595-re, az ötödik táblázatban pedig ugyanezekre az évekre vonatkozóan már 474.447-re apadt. Ez a szám azonban már megmaradt Ömer Lutfi Barkan 1970-ben megjelent tanulmánya (*Research on Ottoman Fiscal Surveys*. In: M. A. Cook, *Studies in the Economic History*, 163-171) második táblázatában, melyről egyúttal leolvasható az az adata is, hogy Anadolu Vilájetben élt összes családok száma 1530-tól 1580-ig 41,7%-kal növekedett. A szerző által Anadolu Vilájetben a XVI. század elején élt családok számára vonatkozóan megadott legnagyobb és legkisebb számadat között tehát az eltérés 75.692. Azt nem lehet tudni, hogy ez a nagy különbség számítási hibából vagy a források újraértékeléséből adódott. Mindenesetre, ha a szerző által a XVI. század elejére vonatkozóan közölt első adatot, az 550.139 Avarız Hane-t vetjük egybe az 1580 körüli évekre

kiszámított 672.512. adatával, akkor Anadolu Vilájet családjainak a száma nem 41,7%-kal, hanem csak 22,2%-kal növekedett s ez a százalékarány talán már kezdi megközelíteni a valóságot. Bár ha feltételezzük, hogy az 550.139 Avariz Hane mellett 50-60.000 Hane az Avariz adó alól felmentett volt, akkor a népszaporulat máris 11%-ra zsugorodik. Ennek beszámításával azonban elsősorban az idézett szám adatok további vizsgálatának a szükségességére kívánjuk felhívni a figyelmet.

Szembetűnő még Ömer Lutfi Barkan 1970. évi tanulmányának második táblázatán az is, hogy Anatólia (tehát nemcsak Anadolu Vilájet) összes családjainak a száma 59,9%-kal növekedett a jelzett fél évszázad alatt, s ugyanakkor a közöttük élt keresztény családok száma is pontosan ilyen arányban szaporodott meg. A letelepedett mohamedánok és nem mohamedánok számának ennyire egyező százalékarányban történt növekedése azonban már valami magyarázatot kíván. Erre választ keresve bukkantunk rá, hogy az 1958. évi tanulmány első táblázatában, mely szintén Anatólia családjainak számát mutatja be az 1530 körüli évekből, még szerepelt Diyarbekir Vilájet, ahol viszonylag tekintélyes, szám szerint 11.938 keresztény család élt. Nem tudjuk, hogy Diyarbekir Vilájet adatai szándékosan vagy csak véletlenül maradtak ki az idézett 1970. évi táblázatból. Mindenesetre, ha ezt is belekalkuláljuk az 1530 körül Anatóliában élt keresztény családok számába, akkor bizony csak arról beszélhetünk, hogy a jelzett fél évszázad után azok 36%-kal lettek többen, s nem pedig 59%-kal, miként azt a szerző az említett táblázatában feltüntette. Ezt a százalékarányt azonban még tovább módosíthatja az a tény, hogy Diyarbekir Vilájetben az 1530 körüli években valójában nem 11.938 keresztény család élt, ahogyan ezt Ömer Lutfi Barkan össze számolta, hanem 18.044 család, amit Nejat Göyünç "XVI. yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu" (O. Okyar, *Türkiye iktisat tarihi semineri*. Ankara, 1975, 71-98.) című tanulmányában található adatok tanúsítanak. E kiegészítő adat alapján a keresztény családok szaporodási rátája már 27%-ra, vagyis az Ömer Lutfi Barkan által jelzettnek a felére esik vissza. Találhatók azonban még további idevonatkozó adatok. Mint ismeretes, Ömer Lutfi Barkan 1964-ben kiadta az 1489. évi dzsizje-adó elszámolást (*Belgeler*, I/1.), melynek a 62. táblázatát ha összehasonlítjuk az 1959-ben megjelent cikke ötödik táblázatával, a keresztény családok számában szintén több eltérést vehetünk észre. Ezek közül most csak a kiugró eseteket említjük. Így például Kasztamonu szandzsákban 1489-ben 1253 Hane, de az 1530 körüli évekből való kimutatás szerint csak 570 Hane, vagy Kengri szandzsákban 1489-ben 504 Hane, illetve az 1530 körüli években csupán 81 Hane volt. Ezek az adatok ugyancsak megerősítik azt a feltételezést, hogy 1530 körül a keresztény családok száma több lehetett, vagyis szaporodási rátájuk jóval kisebb százaléku volt annál, mint amennyit a szerző fél évszázadra vonatkozóan a letelepedett mohamedánok szaporodási rátájával egybehangolva igyekezett kimutatni.

Elég szembetűnő még Ömer Lutfi Barkan 1958. évi tanulmányának ötödik táblázatában az az adat is, mely szerint Ankara Vilájetben a családok száma a szóban forgó fél évszázad alatt 129%-kal növekedett meg, noha ugyanezen idő

alatt a negyedik táblázat szerint Ankara város lakossága csak 95%-kal szaporodott. Lehet, hogy időközben Ankara Vilájet nagyobb kiterjedésű lett? Erre viszont a szerző nem tett utalást, s így meglepőnek találom, hogy a kisebb települések ennyire nagyobb lendülettel fejlődtek, mint Ankara városa.

A letelepült mohamedán családok számának gyors növekedésével kapcsolatban szeretnék még röviden Bursa város népességszámának alakulására utalni. Ömer Lutfi Barkan az 1953. évi tanulmánya negyedik táblázatában az 1530. évi szandzsák-összeírásra hivatkozva közölte, hogy Bursa városában ekkor 6.351 család élt, bár Suraiya Faroqhi ugyanezen összeírás alapján 6.147 családot számolt össze (ld. *Taxation and urban activities ...* című, 1980-ban megjelent cikkét, In: *Int. J. of Turkish Studies* 1/1). Ezzel szemben Halil İnalçik kutatásai alapján már régóta ismeretes, hogy Bursa városában az Avarız Hane száma 1485-ben 5.000 volt (ld. *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ... : Belleten* 1951, 637. és *Belgeler* 1981, 88.). Az Avarız Hane-val kapcsolatban Ronald C. Jennings "Urban population in Anatolia ..." című tanulmányában (In: *Int. J. of Middle East Stud.* 1976, 27.) Kajszeri városára vonatkozóan közölte, hogy ott 1500-ban az Avarız Hane száma 1.425, de a családok száma 1.848 volt, következésképpen 423 Hane az Avarız adó alól felmentett lett. Ennek alapján feltételezhető, hogy Bursa városban az 5.000 Avarız Hane mellett szerény becsléssel is legalább 1.000 Hane lehetett az Avarız adó alól felmentve. Így tehát Bursa városában legkevesebb 6.000 család élhetett 1485-ben, következésképpen 1530-ban 6.147 családnál többnek kellett ott laknia, vagyis a jelzett fél évszázad alatt a népszaporulat rátája itt sem lehetett olyan magas.

Mindezeknek a hiányosságoknak az elmondásával korántsem azt kívánom bizonyítani, hogy a szandzsák-összeírások demográfiai feldolgozásokra alkalmatlanok. A problémát inkább abban látom, hogy Ömer Lutfi Barkan, akitől egyébként magam is nagyon sokat tanultam, túl nagy feladatra vállalkozott, amikor az egész oszmán birodalom népességszaporulatának vizsgálatához valamennyi szandzsák-összeírást egyszerre akarta feldolgozni. Ilyen nagy munka során valószínűleg csupán az összeírt nevek megszámlolására juthatott idő, de annak elemzésére már nem, hogy az egyes összeírásokból nyert számadatok valójában mit takarnak. Más szempontok szerint készülhettek el ugyanis a szandzsák-összeírások a XVI. század elején és másként a XVI. század végén. De még ugyanabban az esztendőben sem dolgozhattak egyformán az összeírók, mert az egyik lehetett túl buzgó, a másik kissé hanyag, vagy akár részrehajló. Még azt sem tudjuk mindig pontosan megállapítani, hogy egyik-másik összeíró mindenkit beírt-e, vagy csak azokat, akik valamilyen címen adót, illetve tizedet fizettek.

Ismerek egy 1544-ből fennmaradt magyarországi deftert, melyben először összeírták a dziszje-adót fizetők nevét, azután pedig "na kadiran" cím alatt az adózásra "képtelenek" nevét, de nem tudom, hogy ennek mi volt a célja. Hasonló eset idézhető a szegedi szandzsák 1546. évi szandzsák-összeírásából, melyben amikor Szeged városában az 1.345 családfőt összeírták, mellettük 632 nőtlen szolgálény nevét is bejegyezték, pedig ezek nem voltak adóalanyok. Ugyanígy jártak el azonban a falvakban is, például Tápé faluban az 53 családfő mellett nyil-

vántartásba vettek 22 nőtlen szolgaleányt, akik szintén nem voltak adókötelesek. Az összeíró szempontjait itt sem ismerem. Mindenesetre ezek alapján az feltételezhető, hogy ahol ennyi nőtlen adót nem fizetőt összeírtak, ott valamennyi családfő nevét is nyilvántartásba vették. E feltételezés alátámasztására megemlítjük, hogy Szeged vidékéről 1522-ből fennmaradt egy magyar tizedösszeírás, mely szerint akkor Szeged városban 1.449 család, az említett Tápé faluban pedig 43 család élt. Az 1546. évi török összeíró adatait tehát mindenképpen elfogadhatónak tartjuk. A gyulai szandzsák 1567. évi összeírásában ugyancsak nagyszámú nőtlent vettek nyilvántartásba, ezért ennek népességi adatairól is feltehető, hogy hitelt érdemlőek. Sikerült ezeket is magyar források segítségével ellenőriznünk. Így például Békés városban az 1563. évi magyar tizedösszeírás szerint 582 család, a török összeíró szerint 1567-ben 551 család élt, vagy Simánd városban az 1563. évi magyar tizedjegyzék szerint 249 család, az 1567. évi török összeíró szerint pedig 315 család lakott.

Természetesen a szandzsák-összeírások forrásértékével kapcsolatban nem akarunk olyan általános érvényű kritériumot felállítani, hogy csak annak a népességi adatai a megbízhatók, amelyben sok nőtlent írtak össze. Mindenesetre számomra nem megnyugtató, ha valamelyik szandzsák-összeírásban kevés a nőtlenek száma. Ilyen például a budai szandzsák 1546. évi összeírása, melynek összeállítója már más szemléletű ember volt, mint aki az előbb említett szegedi szandzsák összeírásán dolgozott. Ennek adatait azonban mindeddig nem tudtam ellenőrizni. A budai szandzsák 1580. évi összeírója ugyancsak kevés nőtlent vett nyilvántartásba, de vele kapcsolatban megnyugtatót a *mühimme defteri*-ben olvasható egyik jelentése, melyben arról írt, hogy az előző összeírásban levőnél most 1134 Hane-val, illetve családdal többet írt össze.

Meg kell azonban említeni, hogy időközben Ömer Lutfi Barkanban is kialakult egy olyan vélemény, hogy a XVI. század elején az összeírók nem fordítottak kellő gondot a nőtlenek összeírására. Arról azonban már nem szólt, hogy ilyen esetekben a családfők összeírásával kapcsolatban is felmerülhet a gondatlanság vétsége. Ömer Lutfi Barkannak ezt a szóbeli közlését M. A. Cook idézte, akinek egyébként az a véleménye, hogy a XVI. század második felében azért írhattak össze több nőtlent, mert a fokozódó gazdasági nehézségek miatt sok fiatalnak várni kellett a nősüléssel és így számuk közben felgyarapodott (ld. *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. London, 1972, 26-27.). A magam részéről inkább a török pénzügyigazgatás, illetőleg az összeírók ingadozó szemléletében keresném az okokat. Ilyen megfontolásból írhatta Nejat Göyünç is, amikor Mardin szandzsák népességnövekedését túl gyorsnak találta: "Ennek főoka részben az, hogy az előző összeírás során nem mindenkit jegyeztek be a defterbe", (ld. *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*. İstanbul, 1969, 83.).

A fenti megjegyzésekkel és néhány igénytelen észrevétellel elsősorban arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy minden egyes szandzsák-összeírás forrásértékét tanácsos külön-külön megvizsgálni, mielőtt azokat népességstatistikai szempontból felhasználnánk. A szandzsák-összeírások valójában eléggé összekeverve rejtik magukban az állam időnként változó adóztatási törekvéseit és az

annak végrehajtására kiküldött összeírók egyéni szemléletét. Éppen ezért előfordulhatott, hogy még az ugyanabban az évben készült szandzsák-összeírások forrásértéke sem lett egyforma.

Csuvas 'nagy, öreg'

Emlékezésül a turkológia egyik nagy öregjére, Halasi-Kun Tiborra

Az alábbi etimológia főbb elemeit 1987-ben a bloomingtoni PIAC ülésén adtam elő. Utána megbeszéltük Halasi-Kun Tiborral, akit több okból is nagyon érdekelt, s sok értékes tanáccsal segítette tovább a kutatásomat.

A csuvas *mǎnǎ*, *mǎn* szó mai jelentései közül a legfontosabbak: 'nagy, széles, kövér, alapvető, eredeti, fő, öreg, idősebb; sűrű, mély (hangról)'. Érdekes megvizsgálni a szó használatát. Ugyanis a 'nagy' jelentésben a gyakoribb szó a csuvasban a *pīsāk*. Ašmarin kitűnő szótárában külön jelzi, hogy a *mǎn* jelentése "általában azonos a *pīsākéval*" (VIII, 305). De ha összeállítjuk a használatát, akkor jelentős különbség derül ki. A *mǎn* és alakváltozata, a *mǎnǎ* mindenekelőtt rokonsági terminusokban fordul elő 'öreg, idősebb, nagy' jelentéssel, mint *mǎnakaj* 'az apa idősebb nővére', *mǎnasanne* 'dédnagyanya', *mǎnasatte* 'dédnagyapa', *mǎninke* 'nagyapa testvérének felesége', *mǎnkokki* 'az anya bátyja', s a sort még folytathatnánk. Gyakori a népszokások körében, pl. *mǎnkērū* 'az idősebb vőfély'. A szó másik igen gyakori használati területe a helynevek képzése, ahol az azonos nevű helységek megkülönböztetésére szolgál: *Mǎn Horačka* 'Bol'soe Karačkinó', vagy pl. két összefolyó patak ágait különbözteti meg: *Mǎn Hura Šiv* 'Nagy Fekete Patak', de pl. Ašmarin szerint a Dnyeper csuvas neve is: *Mǎn siv*. Több növény- és állatnévben találkozunk a szóval *mǎnhǎjar* 'tök', *mǎn mūrǎ*, *mǎn mǎjǎr* 'dió', *mǎn kētū* 'ménés'. Megtaláljuk történeti terminusokban pl. *mǎnpü* 'nagyherceg' (szemben az eredetileg azonos jelentésű *ēmpü* 'cár' szóval). Szerepel a régi csuvas kalendáriumban *munkun* 'húsvét' (az orosz *velikodnju* tükörszava), *mǎn kǎrlač* 'január'. A csuvas népvallás terminológiájában is számos olyan szót találunk, amelyben szavunk előfordul, pl. *mǎn čük* 'egy népi ima', *Mǎn kel-ilen* 'egy istenség neve'. Mindez arra utal, hogy a csuvas szókészlet viszonylag régi elemével van dolgunk.

Ugyanakkor a szó eredetét homály fedi. Paasonen (1908, 89) szavunkat a jakut *mǎngǎ* 'nagy, tág' szóval vetette össze, ez a jakut szó azonban, mint erre már Pekarskij rámutatott jakut szótárában (1917), mongol jövevény. A mongol *mōng²ke*, *mengke* átvétele, amely maga török eredetű, ld. ótörök *beŋgü* 'örök'. Foglalkozott szavunkkal Räsänen török Alaktanában (1957, 50). Felvetette, hogy a csuvas *numay* 'sok, nagyszámú', türkmén *lomay*, *nomay* 'nagyban (kereskedelemről, orosz *optovyyj*)' összefügghet a csuvas *mǎn* 'nagy' szóval, melynek szerinte van a csuvasban *mon*, *mun* alakja is. A szót Räsänen összeveti a koreai *mani* 'sok' vagy a jakut *mogol*, *mogul* 'nagy' szóval. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a szónak a csuvasban nincsen önálló formában *mon*, *mun* alakja. Az, hogy a *munkun* 'húsvét' szóban *-u-* van, az egy másodlagos asszimiláció a második szótag *-u-*jának hatására, vagyis kései belső csuvas fejlemény. A *numay* szó megvan az özbegben is

'bőséges, gazdag, kerek (összeg)' jelentéssel. A türkmén és özbeg szó teljes hangtani egybeesése a csuvas *numay* szóéval, s a csuvas szóvégi *-ay* (amiből akár régi jövevényszavak esetében is *-i* lett), arra utalnak, hogy a csuvas *numay* kései jövevényszó. A török *numay* koreai és jakut egybevetése minden alapot nélkülöz. A török *numay* 'sok' eredete és esetleges összefüggése akár a török *man*, akár a csuvas *män* alakokkal, egyelőre további kutatást igényel. Jegorov csuvas etimológiai szótára (1964, 130) a csuvas *män* szót nem is veti össze más török szavakkal, s nem javasol etimológiát. Räsänen etimológiai szótárában a régi oszmántörök *mankafa* 'nagyfejú, ostoba' szóból elvont egy **man* 'nagy' szót, s azt összevetette a csuvas szóval (1969, 326).

A kérdés megoldásához lényeges adattal járult hozzá Hakimzjanov, aki az *Acta Orientalia Hungarica* 1986-os számában három újonnan felfedezett volgai bolgár feliratot közölt, s abban szerepel egy földrajzi név *Muwn Suwar yali* alakban. A *mim* felett *dammá*val és utána *waw*val és *nunn*al írt szót Hakimzjanov *Mün*-nek olvasta, s nem magyarázta. 1987-es előadásomban rámutattam arra, hogy ez azonos a csuvas *män*-nal, s helyes olvasata *Mon*, jelentése pedig Nagy, s ez az a szó, amelyet megtalálunk az olyan helynevekben, mint Mangišlak (Man Kišlaq), Man Kend (mindkét helynév Kásgárínál), illetve Kiev mongolkori, kipcsak eredetű nevében a Men Kermen-ben, amelynek helyes olvasata valószínűleg szintén Man Kermen volt a *Mongolok Titkos Történetének* eredeti szövegében. Mint ismeretes, a *Mongolok Titkos Történetét* eredetileg ujjur-mongol írással írták, a kínai átírásban fennmaradt szövegben több olyan eset van, amikor tulajdonneveket, amelyeknek több olvasata lehetséges, s a diktálónak ismeretlen volt, rosszul olvasták. Az ujjur írásos szöveg kései másolatában, Blö-bzang Bstan-dzin *Altan Tobcsi* című művében (ed. Ligeti, 1974, 194) *M'n kerm-e* van, ahol a *m'n* egyaránt olvasható *men*-nek illetve *man*-nak. Az eredeti alak biztosan *Man* volt. Azt persze nem lehet kizárni, hogy a Kermen név hangalakjához hasonlult a *Man* és egy *Mankermen* > *Menkermen* változás már abban a kipcsak nyelvben lezajlott, amelynek közvetítésével a mongolok a szót megismerték. A török *Man Kermen* Kiev egyik szláv nevének a Velikij Gorodnak a fordítása. A *man* 'nagy' szó tehát kimutatható Kásgárínál és a Dešt-i Kipcsak területén a 13. század elejétől, hiszen a mongol adatot erre az időre kell tennünk.

A nehézségeket az okozza, hogy a mai csuvasban a *män* szó, redukált labiális magánhangzóval van azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a labiális képzési elem megőrződött (virjál), s redukált illabiállissal, ahol a labiális elem már eltűnt. A csuvas hangtörténet pedig egyértelműen azt mutatja, hogy ez a magánhangzó nem mehet vissza egy eredeti *-a-* hangra. Egy eredeti **man* a virjálban *mon*, az anatri nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben *mun* lenne. 1987-es előadásomban ugyan jeleztem ezt a hangtani nehézséget, úgy tűnik azonban, ez elkerülte két kollegám figyelmét. 1988-ban jelent meg Talat Tekin könyve a volgai bolgár feliratokról, ahol a kézirat lezárása után, pótlólag foglalkozik az 1308-as felirattal. Tekin (1988, 190-191) Hakimzjanov *Mün* olvasatát *Mun*-ra javítja és azt írja, hogy a törökségben van egy 'nagy' jelentésű *man* szó, amellyel a *Mun* azonos. Utal Kásgári *man yašlig koy* 'négy éves juh' adatára, a Man Kišlag és a Man

kend helynevekre (Kiev nevéről nem szól). Úgy gondolja, hogy van példa a csuvasban az $a > u$ változásra. Ez mint fentebb láttuk igaz ugyan, Tekinnek azonban elkerülte a figyelmét, hogy az szó a mai csuvasban megvan, és ott nem u -t, hanem redukált magánhangzót találunk. 1992-ben jelent meg Fedotov csuvas etimológiai kutatásait összefoglaló könyve. Ebben összeköti a csuvas szót a Mangiślak helynévvel, s Räsänen fenti idézett Alaktanára hivatkozva a koreai *mani* 'sok' jelentésű szóval. Ugyanakkor megemlíti, hogy Vámbéry és Barthold szerint a Mankiślak/Mangiślak névben előforduló Man eredetileg 'tízezer' jelentésű volt.

Mielőtt a megoldás felé egy újabb lépést tennénk, rögzítenünk kell, hogy a 11. századból (Kásgári) ismerünk egy *man* alakot, amely a 13. század elején előfordul a kipcsakban is 'nagy' jelentéssel, valamint van egy adatunk a 14. század elejéről *mon* alakban, s a mai csuvasban *män*, *mön* alakban redukált magánhangzóval. Ez utóbbihoz kapcsolódik egy eddig félreolvasott alak. Abul Hamid al-Garnati 1155-ben írt művében a szerző, aki a volgai bolgároktól jött Magyarországra, megemlíti a szlávok fővárosának nevét is. Dubler kiadásában a *Gwr KWman* غور کومان alakot hozza, amelyet Hrbek (1945) *grd Kw'y'w* غورد کویاو 'gorod Kuyaw' alakra javított. Pritsak (1955) a megfelelő helyet *Gwr Km'n*-nek کرمان غور olvasta, s megemlíti, hogy ez a Gur a *gurkan* karakitaj címben előforduló *gur* szóval lenne azonos, míg a *kermen* Kiev török nevében szerepel. Korzuhina (1978), aki megkísérelte Al-Garnati útját rekonstruálni, visszatért Dubler olvasatához és azt *Gur Kūman*-nak értelmezte és a "kunok városának" tartotta, ami szerinte Šarkel kései neve. Ezt Bolsakov (1971) joggal elvetette, s visszatért Hrbek javaslatához. Nincs ebben változás a magyar kiadásban sem (Bolsakov — Mongajt), ahol az arab szöveget Iványi Tamás fordította, s az orosz jegyzeteket Czeglédy Károly ellenőrizte és egészítette ki.

1987-es előadásomban magam elfogadtam Pritsak کرمان olvasatát a második szót illetően, s azt magam is Kermennek olvasom. Azonban az első szó *gain*-ja helyett egy gyakori elolvasást feltételezve *mim*-et olvasok, s a szóvég eléggé kurzív *resh*-e helyett *nun*-t, غور → مون vagyis *Mwn Km'n*-t, amit *Mon Kermen*-nek kell olvasni. Ez pedig Kiev volgai bolgár, ha tetszik, csuvasos neve volt. Az 1308-as egyébként Bolgariban felállított sírkő *Mon Suwar* alakja mellett tehát rendelkezünk egy 1155-ből, vagy ha az utazás időpontját vesszük, 1131-1153 közötti időből származó *Mon* adattal. S azzal a kétségtelen azonosítással, hogy a bolgár-csuvas *Mon* és a Kásgárinál olvasható, illetve kipcsak *Man* jelentése azonos, alakja azonban a magánhangzót illetően eltérő volt már a 12. század elején is.

Aligha lehet kétséges, hogy a két szó valahogyan összetartozik. A korai bolgár-csuvas *-o-* azonban valószínűtlenné teszi, hogy az valamilyen belső fejlemény (pl. a szókezdő labiális mássalhangzó) hatására jött volna létre. A kérdést véglegesen csak a szó etimológiája döntheti el.

Ha a szó török eredetű vagy korai átvétel egy nem török nyelvből, akkor egy eredeti szókezdő *b*-vel kell számolnunk. A *b*-nazalizációja az utána következő nazális mássalhangzó hatására jól ismert és korán adatolt jelenség a török

nyelvtörténetben. Eleendő, ha a személyes névmás *ben* 'én' korai *men* alakjaira, vagy a török *biŋ* 'ezer' *miŋ* és a korai mongolban jelentkező *minggan* alakjaira utalunk. Ebbe a kategóriába kell, hogy tartozzon az ótörök *ban* 'tízezer' számnév is. Ez a számnév ritka, de előfordul az ujjur szövegekben (ld. Clauson, 1972, 346). Barthold (1936) írja, hogy a Mangiszlak helynév csak a 12. században jelenik meg a forrásokban. Az Enc. Isl. új kiadásában (1988) Ju. Breghel már utal arra, hogy Kászgárínál a helynév már előfordul. Ott azt olvassuk "Man Qišlag egy hely neve az Oguzok országában". Ez azért fontos, mert Biruninál viszont szerepel egy "kikötő az Oguzok országában", amelynek neve Binqišlag (ld. Breghel i.h.). A *Bin* biztosan a török *biŋ* 'ezer' jelentésű szó, az azonban valószínűtlen, hogy a *Man* egy korábbi *biŋ/miŋ* alakból hangtani változással lenne magyarázható. Sokkal valószínűbb, hogy mind a két alak egyszerűen 'sok' jelentésben fordul elő. S valóban azt várhatjuk, hogy egy korai *ban* 'tízezer' alakból számos török nyelvben, akár egymástól függetlenül is *man* alak lesz. A jelentésfejlődés a nagy számot jelölő szóból a 'sok' jelentésen át a 'nagy' jelentésig valószínűsíthető és párhuzamokkal alátámasztható. Hasonló jelentésváltozást találunk a másik török 'tízezer' jelentésű szónál a *tümen*-nél is, eleendő ha itt a törökből átvett magyar *tömény* és a belőle képzett *töméntelen* szavakra utalok (v.ö. *tömény unalom*). Egyébként a *tümen* lehetett az a szó, amely az azonos jelentésű *ban* szót kiszorította.

A magasabb számjegyek többnyire jövevényszavak, s a *tümen*-nel kapcsolatban erre már régen utaltak. Közvetlen tochár eredete aligha lehet kétséges (Toch A *tma:n*, Toch B *tmane*, *tumane* 'id.'). Érdekes viszont Clauson azon megjegyzése, hogy Pulleyblank szóbeli közlése szerint a tochár alak kínai eredetű volna, s egy "protokínai" **tman* átvétele lehet. A tochár szó kínai eredete már Blochet-nél felmerül, de ő egy kéttagú kínai kifejezésre gondol, ahol az első tag a 'sok' jelentésű *to*, a második a tízezer jelentésű szó, melyre még visszatérünk (idézzve Doerfer TMEN II, 641). Windekens (1976, 642) a tochár szót minden indoeurópai vagy más etimológia mellőzésével a perzsából (illetve középirániból) származtatja. Doerfer (TMEN II, 642) az eddigi elméletek ismertetése után úgy látja, hogy a szó perzsa eredete kizárható, s a törökben aligha tochár eredetű. Doerfer érve, hogy t.i. a tochárból nem magyarázható meg a török szó magashangúsága, nem teljesen meggyőző. Egyfelől nem tudjuk, hogy a tochár mennyire volt "palatális" nyelv, bizonyos mértékig biztosan az volt, másfelől, igaz korábbi átvételeknél, hasonló jelenséget találunk (vö. *öküz* ← toch. *okso*). A *tümen* azonban hadi terminus volt, vagy korán azzá vált, ezért olyan vándorszó, amelynek története nem azonos a belső szavak és az egyszerű jövevényszavak csoportjánál tapasztalattal.

A régi török *ban* 'tízezer', mint erre Clauson utal szótárában (1972, 346), kínai eredetű. A mai kínaiiban a szó alakja *wan*. Korábbi alakjait Karlgren (1957, 267a) a következőképpen rekonstruálja: ókínai *mjwǎn*, középkínai *mjwǎn*, mai kínai *wan* (kantoni *man*, innen Blochet alakja). Ez annyit jelent, hogy a szókezdő a középkínaiiban *m-* volt, a vokális résznek volt egy labiális eleme, amely azonban a későbbiekben eltűnt. Jól tükrözi ezt, mint erre Pulleyblank egy cikkében rámu-

tatott (1985, 357), a vietnami, ahol pl. szavunk *muôn*, míg a szino-vietnamiban *vàn*, *van* alakban fordul elő. A korai középknáiban Pulleyblank ezért *muan*^h, míg a kései középknáin számára *vjyan* > *vaan* alakokat rekonstruál. Mint erre Takata legújabb munkájában utal (1988, 370) a kínai szó ótibeti átírása *'ban*. Ez azért igen érdekes, mert jól mutatja a szókezdő átalakulását *mu* > *mb* > *b* > *v*. Látjuk, hogy az ótörök *ban* elég pontosan megfelel az ótibeti alaknak, bár ez utóbbinak volt még egy prenazalizációs eleme. Ezért nem lehet kizárni, hogy a török *man* alakok esetleg nem belső fejlődés eredményei, hanem a kínai még nazális elemű szókezdő átvételére utalnak. Az is elképzelhető, hogy a két tendencia, a kínai nazális elem visszaadása és a török második nazális regresszív hatása együttesen volt jelen. Mindenesetre a török *ban* 'tízezer' > *man* 'nagy' egy középknáinai alak átvétele. Ez a középknáinai alak egy korábbi, s talán más nyelvjárást is tükröző *muan* alakra megy vissza, amit egy másik török csoport *mon* alakban vett át. Kínai eredetű vándorszavakat ismerünk a törökségben, a magyar *gyöngy* szó is ezek közé tartozik. Ha ez az etimológia megállja a helyét, úgy ez annyit jelentene, hogy:

1. a csuvas őse és a köztörök őse már különváltak, amikor ezeket a szavakat átvették,

2. a csuvas *mon* > *mǎn* külön átvétel,

3. a csuvas nyelvet beszélők is olyan területről jöttek, ahol mód volt kínai szavak átvételére. Ennek nem kellett közvetlenül a kínai határon lennie, hiszen a szó tipikusan kereskedelmi vándorszóként került a törökökhöz. Valószínű, hogy az ilyen szavakat egy időben a selyem útján mindenütt használták. A csuvas ősebe átkerült forma mindenképpen a 6. sz. végénél korábbi állapotot tükröz, míg a köztörökbe átvett forma a 7-8. századra is tehető. Pulleyblanknek az az ötlete, hogy a kínáiban az ókínait megelőző állapotban ebben a szóban lehetett még egy *t*-szókezdő eleme (*tm*-), szempontunkból azért lehet érdekes, mert ebben az esetben a *tümen* 'tízezer' szó is végső fokon, ha több közvetítéssel is, ugyanarra a kínai szóra menne vissza. Ezt azonban igen bizonytalannak kell tartanunk.

IRODALOM

- Ašmarin (1935), N. I. Ašmarin, *Slovar' čuvaškogo jazyka*. VIII, Čeboksary.
 Barthold (1936), W. Barthold, "Mangh j s_hlak". In: *Enzycklopaedie des Islam*, III.
 Bolšakov (1971), *Putešestvie Abu Hamida Al-Garnati v Vostočnuju i Central'nuju Evropu (1131-1153)*, Moskva.
 Bolšakov — Mongajt (1985), *Abu-Hamid Al-Garnati utazása Kelet- és Középeurópában*. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Budapest.
 Breghel (1988), Ju. Breghel, "Mangh j s_hlak". In: *Éncyclopédie de l'Islam* VI, livr. 105-106.
 Clauson (1972), G. Clauson, *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford.
 Doerfer TMEN, G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd. II, Wiesbaden, 1965.
 Dubler (1953), C. E. Dubler, *Abu Hamid el Granadino y su relación de viaje por tierras Eurasiaticas*. Madrid.

- Fedotov (1992), M. R. Fedotov, *Materialy k istoriko-étimologičeskomu slovar'ju čuvasskogo jazyka*. Čeboksary.
- Hakimzjanov (1986), F. S. Hakimzjanov, New Volga Bulgarian Inscriptions: *Acta Orient. Hung.* 40, 173-177.
- Hrbek (1954), I. Hrbek, Novy arabsky pramen o vychodny a sredni Evrope: *Česko-slovenska Etnografie* II, No. 2, 157-175.
- Hrbek (1955), I. Hrbek, Arabico-Slavica. I. Abu Hamid al-Andalusi und sein Werk Mu'rib: *Archiv Orientalni*, 13, 109-135.
- Jegorov (1964), V. G. Jegorov, *Étimologičeskij slovar' čuvasskogo jazyka*. Čeboksary.
- Karlgren (1957), B. Karlgren, *Grammata Serica Recensa*. Stockholm.
- Korzuhina (1978), G. F. Korzuhina, Puty Abul Hamida al-Garnati iz Bulgara v Vengriju. In: *Problema archeologii II, Sbornik v pamjaty professora M. I. Artamonova*. Leningrad, 187-194 (Boššakov — Mongajst 1985 után).
- Ligeti (ed.) (1974), *Histoire secrète des mongols. Text en écriture ouigoure incorporé dans la chronique Altan Tobči de Blo-bzan Bstan-'jin* par Louis Ligeti. Budapest.
- Paasonen (1908), H. Paasonen, *Csuvas szójegyzék*. Budapest.
- Pekarskij (1917), É. K. Pekarskij, *Slovar' jakutskogo jazyka (1907-1930)*. Repr. 1958.
- Pritsak (1955), O. Pritsak, Eine altaische Bezeichnung für Kiew: *Islam* 32, 1-13.
- Pulleyblank (1985), E. G. Pulleyblank, Dentilabialization in Middle Chinese. In: *Contributions to Sino-Tibetan Studies*, ed. J. McCoy and T. Light. Leiden, 345-367.
- Räsänen (1957), M. Räsänen, *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Studia Orientalia 21, Helsinki.
- Räsänen (1969), M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17, 1, Helsinki.
- Takata (1988), T. Takata, *A historical study of the Chinese Language based on the Dunhuang materials*. Tokyo.
- Tekin (1988), T. Tekin, *Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcaası*. Ankara.
- Windekens (1976), A. J. van Windeken, *Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes. Vol. 1, La phonétique et le vocabulaire*. Louvain.

Egy magyar szpáhi a 16. században: a rejtélyes esztergomi "Andreja deák"

I. A *Harúcsszedők és ráják* című kiváló kis könyvében — amely benyomásunk szerint felbecsülhetetlen értékű ösztönzéseket adott a 16. századi magyarországi hódoltság kutatásához — Káldy-Nagy Gyula Esztergom példáján illusztrálja az őslakosságától megfosztott, csupán megszállók által lakott török garnizonváros sorsát. E fejezetben olvassuk a következőket:

"Az 1570. évi házősszeírás igazolja tehát Dzselálzáde elbeszélésének azokat a szavait, hogy az ostrom után minden hitetlent kihajtottak a várból és helyükre a hódítók telepedtek. Könyörtelen eltávolításukat valószínű kitartó ellenállásuk és be nem hódolásuk idézte elő. Erre a Hadzsi aga házvételét elmagyarázó 1570. évi feljegyzés enged következtetni: 'Hadzsi aga háza. Régebben, a vár elfoglalásakor engedelmeskedő és meghódoló Andreja nevű deák ingatlan tulajdonos volt. A házat a vár elfoglalása után a fent nevezettnek ő adta el 6000 akcséért és róla tulajdonjogot igazoló írást is adott.'

Az engedelmeskedő és meghódoló Andreja deák az 1546. évi timár-defter szerint évi 3000 akce jövedelmű timár-birtokot is kapott. Ha valaki tehát behódolt, Esztergomban maradhatott, de aki nem, annak menni kellett és vissza sem térhetett; az 1570. évi házősszeírás szerint egyetlen őslakosnak sem volt már háza Esztergomban. Ugyanígy jártak a lakosok Visegrádon és Nógrádon 1544-ben, amikor a törökök elfoglalták és ott honaikba beköltöztek. Visegrádon 103, Nógrádon pedig 234 házat írtak össze 1570-ben [Esztergomban 812-öt — betoldás tőlem Sz. F.], valamennyi a hódítók tulajdonába került; az őslakosok közül más senki sem volt ott háztulajdonos."¹

¹ Alcíme: *Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Bp., 1970, 140-141. (Kőrösi Csoma Kis-könyvtár 9.); Meg kell jegyeznünk, hogy az esztergomi lakosság kicserélődésére adott magyarázat nem tűnik meggyőzőnek, mert:

a/ az 1543. évi hadjárat talán legfontosabb török krónikása, Szinán csasz szerint a keresztény lakosságot csupán a várból távolították el, a külvárosokban továbbra is megtűrték őket. "A többi gyaurok közül azokat, akik a ráják osztályába tartoztak visszatartották a várban s csak a katonaságot bocsátották ki szabadon egyenkint és hiány nélkül, s átbocsátották a Tuna túlsó partjára. A ráják pedig engedélyt kaptak, hogy családjaikkal, minden holmijokkal és vagyonukkal itt maradjanak, ezek azután kiköltöztek a külvárosba és ott telepedtek le." (A várbeliek közül 164 gyermek és 80 felnőtt muszlimmá lett.) *Török történetírók* II. 1521-1566. Ford. Thúry József. Bp., 1896, 343. (Török-magyarokori történelmi emlékek. II. Írók).

b/ bár az asszonyok és gyermekek is részt vettek a védekezésben, az esztergomi lakosság nem tűnik olyan aktívnak, ami ezt a büntetést indokolta volna (vö. Némethy Lajos, *Emléklapok Esztergom múltjából*. Esztergom, 1900, 13-23; Szántó Imre, *Küzdelem a török terjeszkedés*

Szemben a Balkánnal, ahol a "keresztény szpáhik" intézménye meglehetősen elterjedt és ezért közismert volt,² Magyarország török uralom alá került részein elenyészően kevés olyan magyar alattvalóról tudunk, aki a török hadvezetés vagy adminisztráció szolgálatába állott és ennek fejében hűbérbirtokot kapott.³ (Bár a renegátok között is viszonylag kevés magyar akadt, ez a megállapítás természetesen nem vonatkozik a muszlim hitre áttért és e révén hűbérbirtokossá vált egykori magyarokra.⁴ Így aztán az olvasóban óhatatlanul feltámad a kíváncsiság az iránt, hogy az esztergomi "Andreja deák" mivel érdemelte ki a hódítók

megállításáért Magyarországon 1541-1547: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica* XI, 1972, 86-87.; uő., *Küzdelem a török tejeszkedés ellen Magyarországon (Az 1551-52. évi várháborúk)*. Bp., 1985, 23-24; Csorba Csaba, *Esztergom hadi krónikája*. Bp., 1978, 97-98, stb.).

c/ Esztergom rendkívüli stratégiai jelentősége — ti. ez védte Budát a nyugatról várható támadásokkal szemben — önmagában indokolja ezt az eszerint nem közvetlenül a vár eleste utáni, hanem későbbi kiköltöztetést.

Az eszerint a valamivel 1543 után elmenekült esztergomiak új — sajnos, ismeretlen — lakóhelyükön is számon tartották és egy közösség tagjainak tekintették magukat. Legalább is erre kell következtetnünk abból, hogy "profugi cives Strigonienses" még 1578-ban (!) is folyamodtak a kamaránál azon 800 forintért, amellyel nekik a kormányzat adós maradt. Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara Archivuma. Expeditiones camerales Tomus 626. (márc. 21. a Magyar Kamara jelentése Ernő főhercegnek).

² Branislav Djurdev, Hriščani spahije u severnoj Srbiji u XV. veku: *Godišnjak Istorijskog Društva Borsne i Hercegovine* 4, 1952, 165-169; Halil Inalcık, Od Stefana Dušana do osmanskog carstva: *Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju jugoslavenske naroda pod osmanskim vladavinom* 3-4, 1953, 23-53; Uő., Stefan Dušan'dan Osmanli İmparatorluğuna. XV. asırda Rumelide hıristiyan sipahiler ve menşeleri. In: *Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul, 1953, 207-248; Uő., *Fatih devri üzerinde tetkiler ve vesikalar* I. Ankara, 1954; A. Stojanovski, Kon prašanjetu za hristjanite-spahii vo Makedonije. In: *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija Makedonije*. Skopje, 1960, 304-316; Milan Vasić, O knežinama Bakića pod turskom vlašću: *Godišnjak ...* 9, 1958, 221-239; Uő., Knežine i knezovi timarlije u zvornickom sandžaku u XVI. vijeku: *Godišnjak ...* 10, 1959, 247-278; Bistra Cvetkova, Novije dannüe o hristianah-spahijah na Balkanskom poluoströve v period tureckogo gosposdstva: *Vizantijskij vremenik* 13, 1958, 184-197; Uő., *Les institutions ottomanes en Europe*. Wiesbaden, 1978.

³ Dávid Géza, *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp., 1982, 79-81; Keresztény szpáhik a budai szandzsák 1546. évi szandzsák-összeírásában: Káldy-Nagy Gyula, *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)*. Ankara, 1971, 7, 8, 86, 88 (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 177.); a szegedi szandzsák 1560. évi tímár-defterében: Vass Előd, *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, 1980, 45 és 150 (Kalocsa múzeumi dolgozatok 4.).

⁴ A magyar renegátokról még nem készült átfogó feldolgozás, a legújabb renegát-mono-gráfiából — amely teljesen a Földközi-tengeri térségre koncentrálna — éppen csak megtudjuk, hogy voltak magyar származású muszlimok is: Bartolomé és Lucile Bennassar: *Les chrétiens d'Allah (L'histoire extraordinaire des renégats XVIe et XVIIe siècles)*. Paris, 1989; A magyar szakirodalom ide vonatkozó, ismeretterjesztő írásai: Takáts Sándor, *A török és a magyar raboskodás és A pri-békek. Rajzok a török világból* I-III. Bp., 1915-1917, I. 160-335; Tardy Lajos, *Magyar rabszolgából tebrisi basa. Régi hírünk a világban*. Bp., 1979, 88-91; Szakály Ferenc, *Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban. Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái*. Budapest 1983, 45-54. (Bibliotheca Historica); Szakály Ferenc — Tardy Lajos, Nyomozás egy magyar származású török tolmács után: *Keletkutatás* 1989 ősz, 60-67.

vele szemben megkülönböztetett bánásmódját, illetve a jutalmat. Maga a kereszt-név — amit elsőre az "Andreas litteratus" fonetikusán torzított változatának vél-hetnők (bár ez esetben inkább az olasz, semmint a magyar ejtés szabályaihoz igazodnék) — természetesen nem nyújt semminő támpontot, mint ahogy nemigen profitálhatunk előfordulásának körülményeiből sem. A folyamatos és sokirányú szakmai tájékozódás — a filológikus hajlandóságú történész vezérlő csillaga — azonban, úgy tűnik, ezúttal is hozzásegít e megfejthetetlennek látszó rejtély felgombolyításához.

II. A 16. század első felének török-magyar viszony-rendszerét tárgyaló kiadvá-nyokat lapozgatva gyakorta a szemünkbe ötlik egy bizonyos török szolgálatban álló magyar Adrián vagy Adorján deák neve. Takáts Sándor, aki tanulmányaiban több ízben is visszatért személyére, a következőképp összegezte a rá vonatkozó adatokat: "Az 1548-ik évben budai basává nevezett Kaszim (Kazzun), továbbá Chadim Ali (Herélt Ali, vagy Kappan Ali) és Tujgun (Sólyomfi) budai basáknak az íródeákját és titkáriját Adorján deáknak hívták. A XVI. században nagyon ismert név volt az Adorján deák neve; mert Magassy János nevű vejével együtt nagy és sok szolgálatot tett a magyarságnak. A XVI. századi végbeliek leveleiben, aztán a császári követek jelentéseiben igen sokszor szerepel ez az Adorján deák. Egyformán jól írt magyarul, latinul és törökül."⁵ Takátsnak azonban valójában csak 1551-től fogva vannak adatai Adorjának a budai pasa melletti írnoki és titkári működéséről, s nem találtunk korábbi említést róla a taláalomra fellapozott régebbi szakirodalomban és forráskiadványokban sem.

Ez év május 14-én maga Ferdinánd király közölte a magyarországi hadszíntéren parancsnokló Gianbattista Castaldo generálissal, hogy a pasa közvetlen környezetében három olyan kémert tart, akik a többenél megbízhatóbb és pontosabb jelentéseket küldenek neki. Ezek egyike Adorján, másikuk pedig az ő veje, Magassy János.⁶ Az ugyanezen évben Budán megfordult Palisnai István királyi internuntius is dicséretileg szólt róla neki a keresztény rabok kiváltásában nyújtott segítség miatt. Ettől fogva Adorján deák 1557-ig viszonylag gyakran szerepel a bécsi török diplomáciai iratokban, illetve a magyar végvári kapitányok közti levelezésben. 1553-ban állandóan a Verancsics Antal pécsi püspök vezette portai követség körül forgolódott; hol rabváltási ügyben adott tanácsokat, hol Erdélyből Budára érkezett bizalmas levelet másolt le nekik. Azok, akiket a magyarok hírszerzés céljából küldtek be Budára, igyekeztek a bizalmába férkőzni; 1557-ben a pápaiak embere például csaknem két hétig lakott nála.

Az egriekkel folytatott titkos levelezése 1554-ben tragikomikus helyzetbe sodorta. Miután az egri kapitány előírászerűen felterjesztette Bécsbe Adorján egyik jelentését, a meggondolatlan bécsi hivatalnok bizonyítékként, eredetiben "gondo-

⁵ *A magyar és a török íródeákok. Rajzok, i. m. I. 74.*

⁶ Takáts Sandor, *A kalauzok és a kémek a török világban, i. m. II, 179-180*; ugyanő az íródeákokról készített tanulmányában tévesen azt írja, hogy az adat Castaldo Ferdinánd királyhoz intézett leveléből származik: *i. m. I, 74.*

san" csatolta azt az uralkodó azon leveléhez, amelyben az a budai pasának a jelentésben foglaltakat a szemére hányta. Bár a latin nyelvű melléklet a dolog természeténél fogva magához a levélíróhoz került vissza, az mérhetetlenül megharagudott a dologban egyébként teljesen ártatlan egriekre, akiknek ezután nem is volt hajlandó hírekkel szolgálni.⁷ Pontosabban szólva: alighanem csak úgy tett, mintha veszélybe sodródott és emiatt megneheztelt volna. Bécsnek a budai és az isztambuli szerájba beépített kémerei — s persze nemcsak ezek — oly nyíltan és elővigyázatlanul folytatták üzelmeiket, mintha nem is tartanának a lelepleződéstől és annak következményeitől. Mint a fenti esetből is kitűnik, meglehetősen kevés energiát fordítottak álcázásukra megbízóik is. Mindebből nem következtethetünk másra, mint hogy a kémek többsége kenyéradó gazdáit tudtával és beleegyezésével vállalta a hírszolgálatot, vagyis: nem annyira informátor, mint dezinformátor volt. Sőt nagyon úgy tűnik: a szultáni diván, a pasák és bégek mellett szolgáló írkokok — általában keresztény renegátok — rendes "hivatali kötelmei" közé tartozott, hogy hagyják magukat beszervezni, s ezt magyar megbízóik is pontosan tudták. Az egész egy nagyszabású "ki kit csap be jobban" — társasjáték benyomását kelti, amelyen belül a kiszivárogtatott valódi hírek mennyiségét és minőségét tekintve persze óriási különbségek lehettek. S természetesen nem volt kockázatmentes ez sem, hiszen egy-egy feldühödött török hatalmasság — márcsak önmagát fedezendő is — könnyen úgy dönthetett, hogy tolmácsa túllépte a neki előírt vagy hallgatólagosan felállított határokat, vagy hogy immár nemcsak színből, hanem szívből kémkedik egykori honfitársai javára. (Bár őszintén szólva általában is erőst kételkedünk a törökkori renegát hírszerzők önzetlenségében és hazaszeretetében.)⁸

III. Az "engedelmeskedő és meghódoló" esztergomi Andreja diákra, illetve a budai pasa "íródeákjára és titkárára", Adorján deákra vonatkozó adatsor között az első pillantásra felelőtlenység lenne kapcsolatot vagy folyamatosságot keresni, néhány nemrégiben fellelt utalás mégis hidat látszik teremteni köztük. A Magyarországon élő és birtokos Fugger-faktor, Hans Dernschwam életrajzát és irodalmi tevékenységét kutatva Tardy Lajos bukkant rá Mehmed budai pasa 1543. augusztus 30-án kelt parancslevelére. Ez a hét alsó-magyarországi bányaváros-

⁷ Gévay Antal, *A budai pasák*. Bécs, 1841, 6. (1551. jún.); *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*. III. Első portai követség (1553-1554). Közli Szalay László. Pest, 1858, 22. (1553. júl.); Takáts S., *Íródeákok, i. m.* 74-75. (1551, 1553, 1554); Uő., *Kalauzok, i. m.* 180. és 183. (1551. máj. és 1557. ápr.); Nagy Miklós, Ghyczyek a magyar nemzet történetében: *Turul* 43, 1929, 15. (1557. nov.)

⁸ Takáts Sándor adatgazdag tanulmányai ezt a problémát teljességgel mellőzik, s nem térnek ki rá a modernebb összegzések sem (vö. pl. Erdélyi Gyula, *A magyar hírszerző-szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére. Törökhódoltság-korabeli okmányok a Magy. Kir. Hadilevéltárban*. [Budavár visszafoglalásának 250. éves fordulójának emlékére.] Bp., 1936, 33-58.); A kérdés fontosságát jeleztük: Egy végvári kapitány hétköznapijai (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556-1561: *Somogy megye múltjából (Levéltári évkönyv)* 18, 1987, 56-57.

hoz szól, s felszólítja őket, hogy tárgyalás céljából megbízottakat küldjenek hozzá, s biztosítja őket, hogy amennyiben engedelmesek lesznek, úgy megtartja őket a magyar királyoktól kapott szabadságokban. A parancslevél latin szövege így hangzik (kurzívval az eredetiben rövidítésjellel jelölt betűk és betűcsoportok):

Nos Mehemeth bassa inuictissimi ac potentissimi [így!] caesaratae [így!] *maiestatis* in regno Hungariae locumtenens etc. *Salutem* et fauorem. *Prudentes* et circumspecti nobis dilecti. Optime vobis constare potest, *quomodo* inuictissimus ac potentissimus [így!] caesarea *maiestas*, imperator Turcarum, dominus dominus *noster* clementissimus hoc regnum Hungariae pro maiori parte dominio suo subiugauit residuumque in dies subiugare intendit. Nos in dies expectauimus homines vestros de septem ciuitatibus montanarum ad nos mittere et vos sub fidelitate caesareae *maiestatis* subdere. Quoque vsque hodiernum diem nullum hominem vestrum ad nos misistis, quare hortamur vos, vt sitis fideles caesareae *maiestatis* et hominem vestrum fidedignum ad nos mittatis, cum quo tractemur. Nos autem assecuramus et certificamus vos omnes, vt quemcunque ad nos miserint, secure venire et redire permittemus nosque in eadem libertate, quibus reges praedecessores eosdem tennerunt, tenebimus. Imo assecuramus harum nostrarum vigore et testimonio *litterarum sigilloque nostro* vsuali impressione roboratarum mediante. Ex castris Strigoniensibus in campo viridi positis, XXX Augusti M D XLIII.⁹

Annak, aki valamennyire is jártas a középkori magyarországi latin diplomatikában, már az első futólagos átolvasásra is nyilvánvalóvá válik, hogy azt vagy egyenest egy, addig a magyar királyi kancellárián dolgozó, vagy a kancellária kiadványait gyakorta forgató ember fogalmazta. Olyan, akinek kisujjában volt a királyi mandátumok formuláinak egymásutánja, pontosan tudta, kinek milyen megszólítás jár, mely szavakat szokás teljesen kiírni s melyeket rövidíteni stb. stb. Különösen tanulságos azon elszólása, hogy — miként azt a magyar királyok okleveleiben megszokta — a magyar királyokat a budai pasa elődeinek ("reges praedecessores") titulálta; tiszta szerencse, hogy a "praedecessores" után kívánczó "nostros" jelzőt nem tette ki.

Ezúttal nem kell találgatnunk, hogy a mandátum kinek a munkája, hiszen Dernschwam — akinek egyik kéziratos kötetében a levél másolata fennmaradt — saját kezű marginális jegyzetben részletesen tájékoztat a készítés körülményeiről, és a készítő személyét is megnevezi:

Litteras illas composuit Paulus de Warda *episcopus* Strigoniensis, qui maiores prouentus suos in montanis habuit, sed apud Solimanum Turcam vna cum Petro Perenni anno 1529 ad obsidionem Wienensem ductus, quaesiuit *omnem* practicam, vt liberaretur, quem ego, Hans Dernschwamm repperi tunc Bude spoliatum soluta obsidione Wienensi. Eius autem secretarius apud Turcam existens, qui has *litteras* composuit, fuit Hadrian Dyack Stiigoniensis, cum quo *semper* episcopus habuit intelligentiam, vt

⁹ Bayerische Staatsbibliothek (München). Codices Latini Monacenses N° 965. p. 309.; Magyar fordításban közölve: Hans Dernschwam, *Erdély — Besztercebánya — Törökországi útnapló*. Közreadja Tardy Lajos. Bp., 1984, 61-62. (Bibliotheca Historica). (A xerox-kópia átengedéséért Tardy Lajosnak tartozom köszönettel.) A latin szöveg közlését azért tartottuk szükségesnek, mert jelen ismereteink szerint az eddig ismert budai pasa-kiadványok közül ez az első. A bécsi levéltárak oszmán vonatkozású anyagáról készült legújabb repertórium 1544-ből jelzi az első ilyen darabot. Ernst Dieter Petritsch: *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv* I (1480-1574). Wien, 1991. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1 N°79.)

basscha Budensis communicaret prouentus Strigonienses non sine suspitione. Tales proditioes exercet in hodiernum diem Vngari quasi raptio viventes et patriam prodentes, nam quo jure Pannoniam primitus adquisierunt, eo etiam eam amissuri sunt. Ita, ut non aliter Turci expelli poterint, nisi vna cum Vngarie infidelibus, hoc sunt Turcis adherentibus, quos dicunt toreck belet, die mit ein Turken vnderfuttet sein.¹⁰

Az idősíkok (1529, 1543, valamikor 1543 és 1568 között) egymásba tolódása miatt nem egykönnyen értelmezhető megjegyzést Tardy Lajos így ültette át magyarra: "Ezt az oklevelet voltaképpen Várdai Pál esztergomi érsek gyártotta, aki jövedelmeinek java részét a bányavárosokból húzta. 1529-ben Szulejmán török szultán foglyaként, Perényi Péterrel együtt, elhurcolták Bécs ostromához; ekkor minden fortélyát elővette kiszabadulása érdekében. Bécs ostromzárának feloldása után én, Dernschwam János Budán találtam meg őt kifosztott állapotban. Titkárával, aki a töröknél volt, s aki a levelet megírta, az esztergomi Adorján diákkal állandó kapcsolatot tartott, annak érdekében, hogy a budai pasa ossza meg vele, a püspökkel az esztergomi jövedelmeket — nem minden hátsó gondolat nélkül. Mind a mai napig ilyen árulásokat követnek el a magyarok, csakúgy, mint a rablásból élők és hazaárulók. Mert amilyen jövedelmeket az ősidőkben megszereztek Pannóniát, ugyanazon az úton-módon fogják elveszíteni azt. Másként nem lehet a törököket kiűzni, csak a hitszegő, azaz a törökökhöz csatlakozott magyarokkal együtt, akiket belülről törökkel kibéleltnek ('toreck belet') mondanak."¹¹

Ne firtassuk most az esztergomi érsek valóban zavaros török kapcsolatait,¹² s azt se, hogy a Mohács után kutyaszorítóba került politikusnemzedék mennyire szolgált rá Dernschwam gyakori — az itt olvashatóhoz hasonló¹³ — sommás magyarellenes kirohanásaira.¹⁴ Annál részletesebben kell viszont foglalkoznunk a megjegyzésnek a mandátum írójára vonatkozó passzusával. Az első mondatban Dernschwam kategórikusan azt állítja, hogy a levél Várdai Pál műve ("compositum"); Tardy tehát indokolatlanul enyhítette ezt a kijelentést a "voltaképpen" szó beiktatásával. Végső soron azonban mégis helyesen járt el, hiszen utóbb Dernschwam maga korrigálja az első mondat kategórikus állítását, hiszen elmondja, hogy a mandátumot a budai pasa mellett tartózkodó esztergomi Adorján deák írta. Az utóbbi sorok kizárják azt, az első mondatban még benne rejlő lehetősé-

¹⁰ Bayerische Staatsbibliothek, Codices Latini Monacenses, N°965, *i.h.*

¹¹ H. Dernschwam, *i. m.* 62-63.

¹² Vö. Hóman Bálint és Szekfü Gyula, *Magyar történet*. III. Bp., 1935, 23.; Nemeskürty István, *Őnfia vágta sebéit (Krónika Dózsa György tetteiről — Ez történt Mohács után — Elfelejtett évtized)*. Bp., 1975, passim; Christine Turetschek, *Die Türkenpolitik Ferdinand I. von 1529 bis 1532*. Wien, 1968, passim. (Dissertationen der Universität Wien 10).

¹³ Vö. Hermann Zsuzsanna, Hans Dernschwam könyvei között: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 4, 1968, 167-178.

¹⁴ E kérdéshez vö. Barta Gábor, A törökös ideológia kezdetei Magyarországon: *Keletkutatás* 1987 tavasz, 8-19.

get, hogy Mehmed pasa parancslevele hamisítvány lenne. Ellenkező esetben ugyanis könnyen életveszélybe sodorhatta volna annak íróját, a pasa környezetében tartózkodó Adorjánt, hiszen várható volt, hogy a bányavárosok valamilyen formában reagáltak a felszólításra. Ilyeténformán az első mondatot helyesen úgy kell értelmeznünk, hogy a mandátum-küldés ötletét a bányavárosok adójában valóban erőteljesen érdekelt esztergomi érsek sugallta egy ismeretlen minőségben a pasa mellett tartózkodó másik esztergomi útján. A szöveg így értelmezhető, de így sem egészen érthető, hiszen a bányavárosok 1543-ban nem kerültek török kézre (később sem), sőt egyelőre különösebb veszély sem fenyegette őket. Vagyis az érsek minden nehézség nélkül hozzáférhetett az őt az ottani pénzverésből illető jövedelmekhez.¹⁵ Úgy tűnik, hogy Dernschwam — megalapozatlannak tetsző — gyanúját a Várdai iránti utálat,¹⁶ valamint valószínűleg az sugallhatta, hogy velünk ellentétben ismerte az érsek és Adorján deák közti kapcsolat mibenlétét és természetét.

Ha Dernschwam — ezúttal zavaró — megjegyzésétől eltekintünk, úgy a mandátum célzata könnyen és világosan érthető. A 16-17. századból számszámra maradtak ránk olyan parancslevelek, amelyekkel a magyarországi török tisztségviselők vagy megbízottaik — a fenyegetés, a félelem erejével — meghódításra nógatták azon terület lakosságát, amelyeket a török fegyverek egyelőre nem tudtak elérni. Hangvételük az akasztófával "díszített" gyalázkodástól egészen a szelíd rábeszélésig terjedt, de ha nem volt foganatuk, úgy rendszerint egyként török büntető akcióval végződött. A levéllel hódítás gyakorlata egyidős Magyarország középső részének és Budának elfoglalásával, s nem kisebb tekintélytől származik, mint az ország egykori kancellárja, a török által a magyarok főbírájává kinevezett Werbőczy István.

Alig két héttel Buda eleste után, 1541. szeptember 14-én Werbőczy levelet intézett a szultáni sereg által fenyegetett magyar városokhoz, amelyben igyekezett megnyugtatni őket, "hogy a császári felség ... a felső részek feldúlására Pozsony felé küldött császári [értsd: szultáni] hadak kapitányainak fővesztés terhe alatt megparancsolta, hogy a magyar nemzetiségű lakosságot — még ha Ferdinándhoz, azaz a német párthoz tartozik is — személyében vagy javaiban károsítani nem merészeljék. Biztosak lehettek tehát affelől, hogy a török pusztítóktól kárt vagy hátrányt szenvedni nem fognak. Mikor ugyanis azok ide visszatérnek, Szolimán basa — a császári felségnek Budán és ezen országban helytartója — bizonyos hadakat fog küldeni, melyek őket féken tartásuk, hogy ne a ti vidéketek felé vegyék útjokat, hanem ugyanazon úton térjenek vissza, amelyen mentek".¹⁷ Nem lehet kétséges, hogy Werbőczyből a magyar lakosság sorsáért érzett őszinte aggodás

¹⁵ Kollányi Ferenc, Az esztergomi érsek pisetum-joga: *Katholikus Szenle* 3, 1889; vö. még Fügedi Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek (Tanulmányok a magyar középkorról)*. Bp., 1981, 488-489.

¹⁶ Vö. pl. H. Dernschwam, *i. m.* 229.

¹⁷ Fraknoi Vilmos, *Werbőczy István életrajza*. Bp., 1899, 328. (Magyar történelmi életrajzok).

szava szólott, sőt az sem elképzelhetetlen, hogy a szultán vagy a budai pasa az ő követelésére valóban ígéretet tett az érintett terület megkímélésére. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy levelével a hódító méltányosságába vett hitet erősítette, ahonnan már csak egyetlen lépés volt hátra odáig, hogy felszólítsa őket az ellennállás beszüntetésére, az önkéntes behódolásra.

Hasonló szerepet vállalt — mintegy a még 1541 végén elhunyt Werbőczy örökébe lépve — Tétényi István budai bíró és egyszersmind a budai pasa nótáriusa ("iudex civitatis Budensis, notarius locumtenentis") is, aki 1543. július 6-án szabályos körlevélben fordult "valamennyi város, mezőváros és falu bíráihoz és esküdtjeihez, azon felül az összes nemeshez, egyházi és világi úrhoz". Közölte velük, hogy Mehmed pasa — az ő közbenjárására — megígérte: mindazok, akik személyesen vagy küldöttjük útján beszolgáltatják Budára a taxát és az ajándékot, török és latin nyelvű védlevelet kapnak a pasától, amely mind személyüket, mind családjukat, mind pedig javaikat megoltalmazza a helyi török erők és a szultáni sereg kártételeitől. E — kedvezménynek álcázott — fenyegetésnek különös nyomatékot adott, hogy minden címzett jól tudhatta: a szultáni had feltartóztatlanul közeledik az ország szívéhez. (Július 7-én foglalta el Siklóst és 22-én érkezett meg Budára.)¹⁸

Az Adorján deák által Mehmed pasa nevében koncipiált levél jól illeszkedik e sorba, hiszen akkor keletkezett, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a szultáni támadás nem terjed ki az Esztergomtól északra eső területekre. (A török had Esztergom bevétele után délnek fordult, s augusztus 30-án éppen Székesfehérvár ostromával volt elfoglalva.) Meg lehetett azonban kísérlni, hátha az ijesztgetéssel is célt lehet érni a bányavárosoknál.

Ez kétszeresen is indokoltá teszi, hogy ezt az Adorján deákra nézve kiemelkedően fontos információt gondosan körüljárjuk. Szerencsére van olyan adatunk, amely egyértelműen igazolja, hogy Várdai esztergomi udvartartásában valóban szolgált Adorján nevű szervitor. Igaz, 1541 elején még meglehetősen távol állott az érsek belső köreitől, hiszen Muthnoky Mihály udvarbíró mellett a vicceudvarbíró tisztét töltötte be, s olyasféle feladatai voltak, mint hogy utasította a kövesdi ispánt: az ottani jobbágyokkal vadásztasson a havas határban.¹⁹

Amilyen jóleső érzés felfedezni Adorján deákokat Várdai érsek udvartartásában, olyan csalódás a hely, amelyen őt azon belül két esztendővel Mehmed pasa mandátumának megfogalmazása előtt találjuk. (Mert hogy a két említés azonos személyt takar, az aligha lehet kétséges.) Dernschwam megjegyzése bensősége-

¹⁸ Tulajdonképpen ez is Mehmed budai pasa nevében beszélt ("manifesto, quod illustrissimus, spectabilis et magnificus Mehmet bassa, locumtenens pontentissime atque invictissime caesaree maiestatis ad supplicationem meam concessit"). Ráday Gyűjtemény. Jerney Gyűjtemény Tomus XV. III. szakasz N°1., más forrásból idézi: Fekete Lajos, *Budapest a török korban*. Bp., 1944, 174. (Budapest története. Szerkesztette Szendy Károly III.)

¹⁹ *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerkesztette Hegedüs Attila és Papp Lajos. Bp., 1991, N° 227. (Régi magyar levéltár 1.). A Muthnokyra vonatkozó gazdag adatgyűjteményben, amelyet Szabó Géza irodalomtörténész szívességéből birtoklunk, nem esik szó róla.

sebb kapcsolatra, testközelibb (titkári, írnoki) beosztásra utal, s litterátusabb embernek mutatja Adorjánt maga a parancslevél is, amelynek színvonala kancellárián forgott embert sejtet. Ráadásul ugyancsak 1541-ből ismerjük Várdai egyik — a török ügyekben afféle illetékesnek tekintett — deákját és tolmácsát. Ezt Pécsi Kis Péternek hívták, s Buda eleste utáni napokban többek között ő kísérte el azt a Sigismund Herberstein és Niclas a Salmis vezette követséget, amely a szultánnak Ferdinánd király ajándékait átadta és vele tárgyalásokat folytatott.²⁰ A dolog az érintett későbbi előadása szerint így esett:

"Eotunc dominus comes a Salmis videns ob pestilentiam servitorum suorum penuriam in arce Strygoniensi me et Jeronimum Dwdyth alias Schardelath ...precatu s a reverendissimo quondam domino Paulo de Warda archiepiscopo ecclesiae Strygoniensis *domino meo* [kiemelés tőlem — Sz. F.] in interpretem, scribam et servitorem impetraverat ..."²¹

Adorján tehát aligha állhatott túl közel Várdaihoz, ha az nem őt, hanem Pécsi Kist delegálta Salmék mellé, ami persze egyáltalán nem zárja ki, hogy az Esztergom elestéig eltelt kerek két esztendőben nagyot lépett előre az esztergomi udvar ranglétráján.

IV. Adva van tehát az érseki birtokigazgatási apparátusban egy Adorján deák, akiről joggal feltehető, hogy volt háza Esztergomban, s akinek legalább egy olyan cselekedetét ismerjük is, amellyel nemcsak háza mentesítésére, hanem a szolgálatai birtokra is rászolgálhatott. (Nyilván idézett hódoltató leveléért és más hasonló szolgálataiért lett szpáhhivá Tétényi István budai bíró is.²²) Sőt az is megállapítható róla, hogy nemcsak 1543 augusztusában tartózkodott a Székesfehérvár török ostroma idején a frissen megszerzett esztergomi végvidék védelmére rendelt budai pasa mellett,²³ hanem — vagy ekkor, vagy később — át is költözött utána Budára. Három budai török összeírásban (1546, 1547, 1559) ugyanis az Olasz utcában találunk egy olyan Adorján deákot, aki jóllehet a keresztények között lakott, szpáhhiként mentességet élvezett a szomszédait sújtó adók és kötelezettségek alól ("sipahi ba berat"). Hogy itt az Esztergomból áttelepült Adorjánról van szó, az az 1547. évi dzsizje-összeírás azon

²⁰ A követségről ld. Herberstein emlékiratait: *Österreichische Geschichts-Quellen* I. Hrsg. von G. von Karajan. Wien, 1855, 330-337.

²¹ Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. III. Von Regierungsantritte Suleiman des Ersten bis zum Tod Selim's II. (1520-1574). Pest, 1828, 707-708.

²² Takáts S., *Íródeákok*, i. m. 72., szpáhhiként ld. a 24. jegyzetben idézett helyeken.

²³ Időlegesen az esztergomi bég tisztét is megkapta — értesülünk Szinán csausztól. Thúry J., i. m. II. 345.

bejegyzéséből derül ki, miszerint ő "az esztergomi bíró szpahija".²⁴ (E passzus talán úgy értelmezendő, hogy Adorján korábban esztergomi bíró volt.) Az egyébként is nyilvánvalóan torz "Andreja deák" névalak nem áll oly távol az "Adorján" vagy "Adrián deák"-tól, hogy a róluk előkerült adatokat ne vonatkoztathatnók egyazon személyre.

Bár erre vonatkozólag célzott kutatásokat nem végeztünk, kötelességünk megemlíteni, hogy Adorján deákot jelen ismereteink szerint 1543 és 1551 között nem említik a budai pasa íródeákjaként. Az 1540-es évek első felében szereplő, illetve az 1551 után oly gyakran emlegetett Adorján = Adrián = Andreja deák azonosságát azonban mégis bizonyosnak vesszük, s szilárdan meg vagyunk győződve arról, hogy a jövőben előkerülnek majd olyan adatok, amelyek a jelzett nyolc esztendő hiátust legalábbis részben kitölthetik. Nemcsak azért, mert az Adorján keresztnév a 16. században sem volt oly gyakori,²⁵ hogy a budai pasa két, lényegében egymást követő íródeákját és tolmácsát ugyanúgy nevezhették volna, s nem is csak azért, mert a jelzett időszakban a budai pasa más tolmácsát sem ismerjük név szerint. Azért is, mert máris rendelkezünk olyan nyommal, amely az esztergomi érsek udvarában aludvarbíróként működött, 1543-ban a törökhöz állt, esztergomi ingóságait eladva Budára költözött és a budai pasa tolmácsaként és titkáráként némileg később emlegetett Adorján deák azonosságát valószínűsíti. Ki lett volna más a budai pasa azon tolmácsa, akit Várdai 1547-ben név nélkül jó ismerőseként és hű embereként jellemez, amikor annak török híreit továbbítja a bécsi udvarba?²⁶

V. Amikor az esztergomi érsekséghez tartozó barsi főesperes 1559-ben felszólította kerületének katolikus plébánosait, hogy az érseknek járó cathedraticumot fizessék be, azok azzal igyekeztek kérését elhárítani, hogy a tizedszedők nem adják ki nekik a tizedből járó sedecimát, az esztergomi szandzsákbég pedig az alábbi nyílt parancsot juttatta el hozzájuk:

"Mi Mehmed esztergomi szandzsákbég (sanciacus) mindenkinek és egyenként a plébánosoknak, bíráknak és az egyházakkal bíró földesuraknak, kiknek plébániái üresedésben vannak az én szandzsákom területén, szigorúan megparancsoljuk, hogy hat nap leforgása alatt a templomuktól az elmúlt három esztendő után járó cenzust azonnal Esztergomba behozzák és a budai pasa embereinek kezébe

²⁴ Időrendi sorban: 1546: Káldy-Nagy Gy., *Kanuni devri*, i. m. 7. ("Aderján diák nős Mihály, a fia nőtlen, János, a testvére nőtlen"); 1547: Fekete Lajos, Buda, Pest és Óbuda polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6, 1938, 129. és uő., *Budapest*, i. m. 418. ("Adrián diák"); 1559: Káldy-Nagy Gy., *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*, Bp., 1977, 35. (Pest megye múltjából 3.). ("Aderján diák szpahi nős, fia Mihály nőtlen meghalt, testvére János nőtlen").

²⁵ A királyi kúria tisztviselői között a Jagelló-korban egyetlen Adorján nevű sem található. Bónis György, *A jogtudó értelemiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971, ld. a névmutatót.

²⁶ "quem interpretem fidelissimum in his rebus multoties iam expertus sum". Takáts Sándor ezt az információt olyan szövegkörnyezetben szerepelteti, mintha Várdai megjegyzése Tétényire vonatkozna (i. m. 73.). *Íródeákok*, i. m. 74, 1. jegyzet.

lefizessék. Ezen adó beszédésére kiküldött behajtókat minden tőletek telhető módon segíteni kötelesek vagytok és tartoztok. Végeztül gondoskodjatok arról, hogy eme levelem minden faluba megvitessék. Ellenkezőképpen cselekedni semmiképpen se merészeljétek, mert az a legsúlyosabb neheztelésünket vonja maga után. E levelet átoltvasás után adjátok vissza a felmutatónak. Esztergom, 1559. május 10.²⁷

Mint látható, Mehmed esztergomi bég ezúttal közvetítőként bocsátott ki levelet a barsi kerület plébánosaihoz, hiszen a remélt összeg nem őt, hanem a budai pasát illette, s a behajtás is a pasa embereinek feladata volt. Az egyházzvizsgálati jegyzőkönyv a behajtásért felelős személyt is megnevezi. Ez Adorján deák volt, aki a kontextusból következőleg aligha lehet más, mint a "mi" Adorjánunk, mint ahogy joggal feltehető, hogy — az 1543. augusztuséhoz hasonlóan — ezt a mandátumot is ő fogalmazta pontos és feszes formulákba. Vagyis: még 1559-ben is szolgált, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen a korábbi szakirodalom már 1557-ig nyomon tudta követni őt. Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy e minőségében az utolsó ténykedései egyikének vagyunk tanúi, hiszen legkésőbb 1560. február 19-én már nem ő, hanem utóda, Hidajet aga jegyezte Rusztem budai pasa egyik levelét.²⁸ Aligha lehet véletlen, hogy ez a dátum gyanúsán közel áll azon időponthoz (1559. június), amikor Güzeldzse Rusztem felváltotta Tujgunt a budai pasaságban.²⁹ A budai szandzsákról felvett 1562. évi török összeírásban már hiába keressük Adorján deákot és családját:³⁰ vagy azért, mert a török adminisztrációba oly sikeresen beilleszkedett családfő meghalt, vagy azért, mert feleslegessé válván, eltávozott innét. Mivel életútját mindössze tizennyolc esztendőn (1541-1559) tudtuk követni, s 1546-ban még kiskorú gyermekei és nőilen testvérei éltek vele, 1559-ben nem lehetett különösen előrehaladott korú, nem elképzelhetetlen, hogy felbukkan még forrásainkban. Mint ahogy az sem elképzelhetetlen, hogy ismét keresztény területen folytatta pályáját.

Hogy ez utóbbit megtehetette-e, azon múlik, hogy áttért-e a muszlim vallásra, vagy lelkét nem, csupán tollát adta el a megszállóknak. Valószínűleg nem, hiszen — Tétényi Istvánhoz hasonlóan — a keresztény mahallében írták össze. (Ha Tétényi a tolmács tiszte mellett elláthatta a budai városbíró feladatkörét is, semmi esetre sem lehetett áttért.) Továbbra sem tudjuk viszont, hogy 1543-ban miért szabadult meg őt könyvétől — a kor fogalmai szerint egy kisebb könyvtártól —; hi-

²⁷ Némethy L., i. m. 41-42; latinul kiadva: Vojtech Bucko, *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostri-homskom r. 1564. (Pramenňý príspevok k slovenským cirkvným dejinam)*. Bratislava, 1939, 209-210.

²⁸ Takáts S., *Íródeákok*, i. m. 75.

²⁹ Gévay A., i. m. 6-7.

³⁰ Káldy-Nagy Gy., *Kanuni devri*, i. m. 13-14.

szen az eladottak között egyházatyák és zsinati végzések mellett Platon-kötet is akadt, s így az akciót nem lehet a reformáció iránti szimpátiákkal magyarázni.³¹

Adorján deák vejéről, Magassy Jánosról viszont bizonyosan tudjuk, hogy re-negát volt. Nyilvánvalóan rá vonatkozik ugyanis Oláh Miklós esztergomi érsek, királyi helytartó Nádasdy Tamás nádorhoz intézett, 1557. szeptember 25-i bécsi levelének következő passzusa: "Misit etiam huc ad Maiestatem Suam quendam chaux passa Budensis, qui antea Christianus fuit, filius illius Magasy, qui fuit olim servitor [?] domini Georgii episcopi Quinqeeclesiensis."³² Ez a tény erősen akadályozta Adorján deáknak a magyar társadalomba való visszailleszkedését, hiszen Oláh Miklós 1560-ban éppen azért fosztotta meg Isó Anna nemes asszonyt Tolna megyei birtokaitól, mert az leányát a koppányi bég titkárához adta feleségül.³³ (Aki — mint a fentiekből következik — éppenséggel magyar származású is lehetett, pontosabban: nagy a valószínűsége, hogy magyar volt.)

Mindezek a kombinációk azonban már nem a közvetett adatokkal megtámogatható hipotézisek, hanem a találgatások birodalmába tartoznak, s így ideje, hogy az Esztergomból Budára származott és ott meglehetősen karriert befutott Adorján deák életútjának ismertetését mindaddig lezárjuk, ameddig ahhoz újabb adalékok nem kerülnek elő.

³¹ A könyveladás tényéről a vásárló, Erdélyi József domonkos atya, tolnai plébános 1553. évi könyvbejegyzéseiből értesülünk. Földváry László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez* I. Budapest, 1898, 164.; Kubinyi András, Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi és a Jagelló korban: *Levéltári Közlemények* 39, 1969, 227, 159. jegyzet.

³² Magyar Országos Levéltár. Magyar Kamara Archivuma. Nádasdy Misszilisek, 25. csomó. Oláh Miklós levelei, félreértelmezve utal rá: Takáts S., *Íródeákok, i. m.* 28-29.; A levélben említett pécsi püspök Sulyok György (1526-1537), esetleg Szatmári György (1505-1521), a későbbi esztergomi érsek lehetett. (*A pécsi egyházmegye schematizmusa* 1981. Pécs, 1981. 153.). Egy ugyanez idő tájt élt másik "magyar" csauszról: Barta Gábor, *Vajon kié az ország? Hely és név nélkül* (Labirintus), 177.

³³ Szakály Ferenc, Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526-1566): *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* 2, 1969, 43.